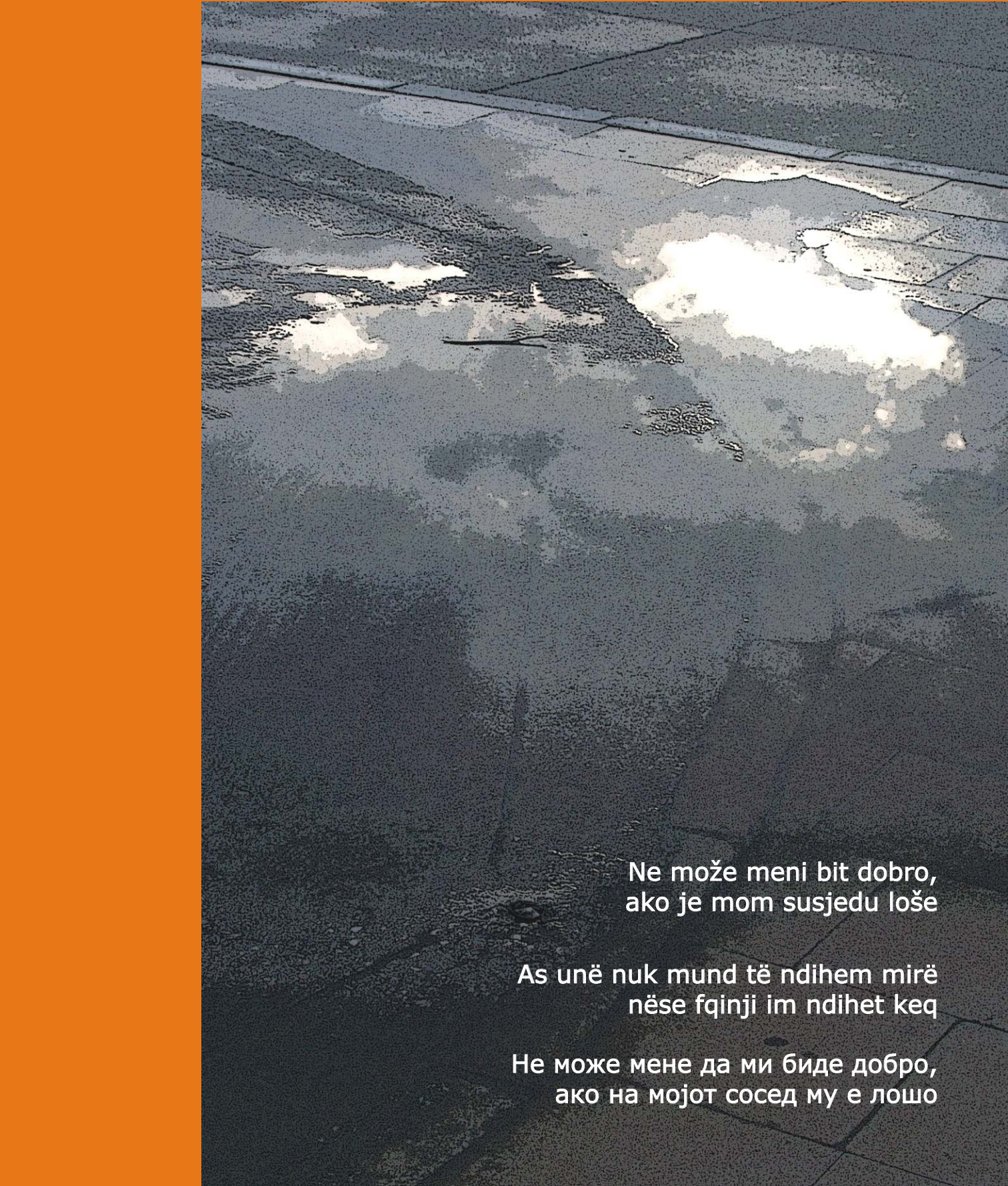

Ne može meni bit dobro,
ako je mom susjedu loše

As unë nuk mund të ndihem mirë
nëse fqinji im ndihet keq

Не може мене да ми биде добро,
ако на мојот сосед му е лошо

Ne može meni bit dobro,
ako je mom susjedu loše

As unë nuk mund të ndihem mirë
nëse fqinji im ndihet keq

He може мене да ми биде добро,
ако на мојот сосед му е лошо

Uredile / Redaktuan / Уредиле
Helena Rill
Ivana Franović

www.nenasilje.org

CENTAR ZA NENASILNU AKCIJU
QENDRA PËR AKSION TË PADHUNSHËM
ЦЕНТАР ЗА НЕНАСИЛНА АКЦИЈА

URED U BEOGRADU

ZYRA NË BEOGRAD

КАНЦЕЛАРИЈАТА ВО БЕЛГРАД

Studentski trg 8, 11000 Beograd, SCG
Tel: +381 11 637-603, 637-661
Fax: + 381 11 637-603
Email: cna.beograd@nenasilje.org

URED U SARAJEVU

ZYRA NË SARAJEVË

КАНЦЕЛАРИЈАТА ВО САРАЈЕВО

Radnička 104, 71000 Sarajevo, BiH
Tel: +387 33 212-919, 267-880
Fax: + 387 33 212-919
Email: cna.sarajevo@nenasilje.org

Ne može meni bit dobro
ako je mom susjedu loše

As unë nuk mund të ndihem mirë
nëse fqinji im ndihet keq

He може мене да ми биде добро
ако на мојот сосед му е лошо

**Ne može meni bit dobro, ako je mom susjedu loše
As unë nuk mund të ndihem mirë nëse fqinji im ndihet keq
Не може мене да ми биде добро, ако на мојот сосед му е лошо**

Uredile Redaktuan Уредиле <i>Helena Rill Ivana Franović</i>	Lektura za albanski Lektor për gjuhën shqipe Лектура за албански <i>Ismet Kallaba</i>
Izdavač Botuesi Издавач <i>Centar za nenasilnu akciju</i>	Lektura i korektura za b/h/s Lektor dhe korrektor (për gjuhën serbe, kroate, boshnjake) Лектура и коректура за б/с/х <i>Zorica Galonja</i>
Prevod s albanskog na b/h/s Përkthyen nga gjuha shqipe në gjuhën boshnjake, kroate, serbe Превод од албански на б/с/х <i>Edina Hasanaga-Çobaj Bernard Çobaj</i>	Lektura za makedonski Lektor për gjuhën maqedone Лектура за македонски <i>Марина Геческа-Василевска</i>
Prevod s makedonskog na b/h/s Përktheu nga gjuha maqedone në gjuhën boshnjake, kroate, serbe Превод од македонски на б/с/х <i>Ана Битољану</i>	Dizajn i prelom Përpunimi grafik dhe thyerja Дизајн и разделување на слог <i>Ivana Franović</i>
Prevod s b/h/s na albanski Përkthyen nga gjuha serbe, kroate, boshnjake në gjuhën shqipe Превод од б/с/х на албански <i>Bernard Çobaj Ismet Kallaba Gjekë Gjonaj</i>	Fotografije Fotografitë Фотографии <i>Nenad Vukosavljević Nedžad Horozović</i>
Prevod s b/h/s na makedonski Përkthyen nga gjuha serbe, kroate, boshnjake në gjuhën maqedone Превод од б/с/х на македонски <i>Ана Битољану Дејан Василевски</i>	Štampa Shtypi Печати <i>Standard 2</i> ISBN: 86-902539-4-7

Objavlјivanje ove knjige pomoglo je Ministarstvo inostranih poslova Švajcarske.
Botimin e këtij libri e ndihmoi Ministria e Punëve të Jashtme të Zvicrës
Објавувањето на оваа книга го помогна Министерството за надворешни работи на Швајцарија.

Predgovor	
	11
Intervjueri/ke	
	17
Zahvale	
	18
Krivica je kolektivna. Ne može pojedinac sam da uzme pušku i da puca. <i>Metodija (Skoplje)</i>	21
Svaka nacija ima svoj nacionalizam <i>Galjip (Skoplje)</i>	25
Sad smo skoro na nuli <i>Sead (Gornji Vakuf – Uskoplje)</i>	30
Ljudi se polako 'triježne', iako neki političari još uvijek 'zveckaju oružjem' <i>Đuro (Gornji Vakuf – Uskoplje)</i>	33
Hej, je l' čuješ ti sebe šta pričaš?! <i>Tamara (Sombor)</i>	36
Posjeci se ti, posjeću se ja – krv nam ista <i>Esmā (Sarajevo)</i>	40
E onda ćemo, brate, krenuti od sebe <i>Vojo (Nevesinje)</i>	44
Planetarni fenomen <i>Edin (Ulcinj/Sarajevo)</i>	48
Užasno je teško reći: "Ja sam pogriješio" <i>Predrag (Trebinje)</i>	50
Narod treba da shvati da ne treba gajiti mržnju <i>Vedat (Gnjilane)</i>	53
Nemaju pojma šta se dešavalo, a mrže <i>Jadranka (Loznica)</i>	56
Ja sam veći Hrvat jer radim dobro za svoju državu <i>A. (Knin)</i>	62
Prekid kruga nasilja <i>Mevljudin (Gnjilane)</i>	66
Da pogledamo istini u oči <i>Peda (Babušnica)</i>	70
Gori smo nego što nam se govorilo <i>Mustafa (Ulcinj)</i>	75
Heroji koji nisu heroji to postaju u ovakvom vremenu <i>G. (Bijeljina)</i>	77
Da ne dozvolimo da stalno drugi pričaju za nas <i>Fata (Bijeljina)</i>	81
Poverenje, a ne da nas vojska čuva <i>Nedžad (Gnjilane)</i>	86
Počistiti stvari u svom dvorištu <i>Boris (Knin)</i>	90
Započeti razgovor za nedjeljnim ručkom <i>Iva (Zagreb)</i>	94
Kako je moguće biti sretan u okruženju nesretnih? <i>Junuz (Gornji Vakuf – Uskoplje)</i>	99
Svi zajedno čekamo u istim redovima <i>Olivera (Kosovska Kamenica)</i>	101

Kako je došlo do toga da sada tražimo
pomirenje?
Kosta (Skoplje)
104

Dišem slobodno, hodam slobodno, pričamo
slobodno
S. (Priština)
107

Kao što je zaboljelo mene, tako je zaboljelo i
Albance, Rome...
Albert (Podgorica)
110

Treći nivo krivice: ti što nisu izašli na izbore
Darko (Horgoš)
115

On velika kuća – ti mala kuća
Petrit (Skoplje)
119

Imamo se zbog čega sramiti
M. (Karlovac)
124

Bojim se manjka tolerancije i razgovora, a to je
ono što nam je potrebno
Ljubica (Popovača)
129

Svako misli da je on žrtva, a da su ostali krivi
M. (Subotica)
131

Veoma su važna neka mala pomirenja
Josipa (Jajce)
136

Od glave do pete
Muhamed (Skoplje)
139

Našli su nas na cesti i primili u kuću
Milica (Bijeljina)
141

Time što su ćutali i nisu ništa radili, samim tim
jesu učestvovali u svemu tome
Ajša (Podgorica)
145

Nije on pao s neba, mi smo ga izabrali
Ivica (Šibenik)
150

I proći to sve... radi čega!
Razija (Sarajevo)
155

Bolje se osećam kad znam da ne sedim i čekam
Nina (Beograd)
157

Da komšiju ne napadam, nego da ga pozovem
na kafu
Saša (Sarajevo)
164

Elhamdulillah
Dika (Sarajevo)
166

Ako šutiš, taj će galamit, ovi će svi to slušat
Aleksandar (Split)
171

Čovekov neprijatelj je u njemu samome
Sestra Makrina (Berovo)
176

Mržnja samo mržnju privlači
Zumreta (Skoplje)
179

Čovjek kao političko biće
Srđan (Osijek)
184

Devedesetih se sećam i s nekim besom, i
gorčinom, i nekim osećajem sramote
Dejan (Zemun)
188

Vrijeme i volja
Lana (Kotor)
195

Susjede i dalje pozdravljam sa "Bok!", a komšije
sa "Zdravo!"
M. (Vukovar)
197

Nacionalizam je jedna lepljiva stvar
Vera (Zemun)
203

**Umesto pogovora: O nasilju je svugde štošta
rečeno, a ovde da kažemo nešto i o nenasilju**
207

Predgovor

Pred vama je zbirka intervjuva s ljudima širom bivše Jugoslavije, ljudima vrlo različitih profila: različitih godina, profesija, pola, etničke pripadnosti... Ono što im je zajedničko jeste da su spremni da govore o prošlosti, da sagledaju sadašnjost i da imaju nade, strepnje i želje za budućnost. Neko će reći da su to samo "obični ljudi". Možda i jesu "obični" u onom smislu da nisu na pozicijama moći, niti su iz miljea poznatih ličnosti koje često možemo čuti i videti putem sredstava javnog informisanja. Ali definitivno čine, usudiću se reći – najveći deo društava u kojima živimo. Obični ili ne-obični, sa sobom nose veliki broj želja, strahova, revoltiranosti situacijom u društvu, razmišljanja, teskoba, stremljenja i nada kao i velika većina nas. Ujedno, to su glasovi koje tako retko imamo priliku da čujemo. Apsurdno, zar ne? Koliko često ste imali priliku, ako ste je uopšte imali, da čujete kako je bilo ženi koja je čitav rat provela u Sarajevu, ili u Prištini; kako razmišlja neko u Beogradu, Šibeniku, Skoplju, Jajcu; čemu se nada i od čega strahuje neko u Kninu, Gnjilanu, Loznici, neko ko je živio u izbeglištvu, neko ko je učestvovao u ratu, neko ko je rat gledao na TV-u?

Naša želja je bila da se potrudimo i nađemo prostor da se ti glasovi čuju. Dugogodišnje iskustvo u radu na izgradnji mira nam je pokazalo koliko razmena tih razmišljanja o bolnim tačkama naših društava, o očekivanjima koje imamo, o tome ko smo mi i šta nas muči, a šta bismo voleli da bude, doprinosi međusobnom razumevanju i izgradnji poverenja – kako kaže jedna žena u intervjuu "Posjeci se ti, posjeću se se ja – krv nam ista". To bolje međusobno razumevanje i poverenje su od suštinske važnosti za izgradnju mira, onog mira od čijeg nedostatka naša društva i te kako boluju.

Razmišljanja koja slede sigurno ne idu u pravcu "mir, mir, niko nije kriv". Vrlo je moguće da će vas neki stavovi jako žuljati, možda ćete smatrati da oni nikako ne treba da budu deo publikacije koja pretenduje da da svoj doprinos izgradnji mira. Ja bih rekla – o, da, rad na izgradnji mira i te kako žulja, s obzirom da ne verujemo da se na njemu može raditi ako zanemarimo tragičnu prošlost koju smo živeli i koju mnogi od nas još uvek žive. A ako otvorimo pitanje prošlosti i uzmemo u obzir njenu kompleksnost – naravno da se nećemo po svim pitanjima složiti. Upravo je to veličina nas, "običnih ljudi": da se trudimo da razumemo baš one stavove koji se toliko razlikuju od naših (isključujući fašističke stavove – njima ovde nema mesta; dovoljno su uzurpirali prostor oko nas.) Kad uspemo da dosegneмо takvo razumevanje: zašto neko razmišlja toliko drugačije od nas (a možda to uopšte nije toliko drugačije), da to nije iz slepe i neobjašnjive mržnje, već zbog nekog bola, straha, iskustva – tad smo napravili veliki korak.

A jedan veliki "običan čovek", naš prijatelj Dževad Budimlić, kaže: "Ne može meni bit dobro, ako je mom susjedu loše"...

Ljude smo pitali/e i oni su govorili o svim onim velikim pojmovima koji su postali fraze, koje kad izgovorimo već podrazumevaju šta mislimo, a zapravo se naše poimanje njih vrlo razlikuje: pomirenje, prošlost, suočavanje, zaborav, krivica, odgovornost, mir, budućnost, suživot, rat... trudeći se da njihova pojašnjenja budu kroz lična iskustva, a ne kroz druge velike pojmove, kako bismo stvorili/e prostor da se bolje razumemo.

Nismo pretendovali/e da ovo bude istraživanje sprovedeno na reprezentativnom uzorku koje bi pokazalo gde je naše javno mnjenje (ili u množini: naša javna mnjenja). U prapočecima ove ideje bilo nam je jasno da želimo kvalitet koji lična iskustva sa sobom nose, na štetu kvantiteta koji bi bio reprezentativan uzorak. Takođe, kao što sam već rekla, za neke glasove ovde nema mesta, one najbučnije i najagresivnije.

Nezanemarljivo bogatstvo ove knjige jeste brojnost jezika u njoj. Neko bi možda rekao da bi bilo ekonomičnije i/ili praktičnije da su makedonski i albanski u posebnim publikacijama. No, nama se baš dopala ideja da je sve na jednom mestu, čvrsto vezano, kao što su vezane i naše sudbine.

Intervjui su vođeni u periodu od marta do novembra 2005. Osamnaest intervjuera/ki (takođe sa prostora bivše Jugoslavije) su imali/e odgovornost da izaberu sagovornike/ce i imali su slobodu za vođenje intervju, ali na način da relevantna pitanja budu zastupljena. Intervjui su vođeni na albanskom, bosanskom, hrvatskom, makedonskom, srpskom i možda na još po nekom jeziku (srpskohrvatskom, crnogorskom...). Na osnovu diktafonskog snimka urađen je transkript koji je ovde verno prenet. Doduše, neki intervjui su minimalno skraćeni, da bi se izbeglo nepotrebno ponavljanje, a postoje i intervencije “peglanja” određenih “šumova” koji nastaju u govoru – napravljene prvenstveno radi lakšeg čitanja i boljeg razumevanja onoga što je sagovornik/ca hteo/la da kaže.

Odrediti sagovornike/ce nije bio jednostavan zadatak; pored koordinacije sa ostalim intervjuerima/kama s ciljem da se pokrije šarolikost društva i obuhvate ljudi različitih profila i razmišljanja, poteškoća je bila i naći sagovornike/ce koji su spremni/e da javno govore o bolnim temama – nemali broj ljudi je osećao strah i nelagodu. I pored toga što smo odlučili/e da sagovornike/ce predstavljamo samo imenom, neki ljudi su se bolje osećali s opcijom da im bude objavljen samo inicijal, mahom zbog razloga sopstvene bezbednosti. Potpuno razumemo taj strah. Upravo on nam daje sliku koliko su naša društva zaglibila i obolela, ali i koliko hitno treba svi mi da radimo ne bismo li postigli tako očekivanu društvenu promenu (koja se ne svodi samo na reči jedne sagovornice “da ćemo imati veće plate”). Ne mogu da odolim, a da ovde ne citiram Mešu Selimovića: “Boj se ovna, boj se govna – kad ćeš živjet?”, i potpuno se slažem sa ženom koja reče da mi ne živimo, već da se *trudimo* da živimo.

Ostaje nam otvoreno pitanje koga će sve zanimati ova knjiga. Mi imamo naš spisak želja i preporuka koga bi sve to trebalo da zanima; jedan deo toga odgovara realnosti, za drugi nismo sigurni/e. Kako god, dobro bi nam došla povratna informacija od čitateljki i čitatelja, tako da bismo vas zamolili/e da nam javljate svoje kritike i utiske. Mirovni rad traži akciju i reakciju – kako bismo mogli da menjamo sebe, a time i društva u kojima živimo.

Intervjue možete (ali ne morate) čitati onim redom kako su u ovoj publikaciji raspoređeni, a trudile smo se da budu u međusobnoj interakciji. Namerno smo izbegle svrstavanje u nacionalne, etničke ili regionalne torove, kako bismo dale doprinos dekonstrukciji poremećenih vrednosti naših društava.

Naravno, postoji još *n* redosleda kojim se intervjui mogu čitati, a da i dalje budu u međusobnoj interakciji, manje ili više očiglednoj. Vi odaberite.

Ivana Franović

Intervjueri/ke
Intervistuesit/intervistueset
Интервјуисти

Ана Битољану
iz Skoplja
nga Shkupi
од Скопје

Anita Grabner
iz Gornjeg Vakufa – Uskoplja
nga Vakufi i Epërm – Uskople
од Горни Вакуф – Ускопле

Bojana Jovanović
iz Zenice, živi u Bijeljini
nga Zenica, jeton në Bijelinë
од Зеница, живее во Бјелина

Boris Avram
iz Nevesinja
nga Nevesinja
од Невесиње

Edina Hasanaga–Çobaj
iz Ulcinja
nga Ulqini
од Улцињ

Emina Popović
iz Garešnice, živi u Zagrebu
nga Gareshnica, jeton në Zagreb
од Гарешница, живее во Загреб

Гордана Пирковска Змијанац
iz Skoplja
nga Shkupi
од Скопје

Helena Rill
iz Sombora, živi u Beogradu
nga Sombori, jeton në Beograd
од Сомбор, живее во Белград

Ivana Franović
iz Beograda
nga Beogradi
од Белград

Лидија Ѓокиќ
iz Skoplja
nga Shkupi
од Скопје

Lidija Zeković
iz Podgorice
nga Podgorica
од Подгорица

Lovorka Bačić
iz Zagreba
nga Zagrebi
од Загреб

Milan Colić Humljan
iz Babušnice, živi u Beogradu
nga Babushnica, jeton në Beograd
од Бабушница, живее во Белград

Nexhat Ismaili
iz Medveđe, živi u Gnjilanu
nga Medvegja, jeton në Gjilan
од Медвеђе, живее во Ѓњилане

Sanja Deanković
iz Splita, živi u Sarajevu
nga Spliti, jeton në Sarajevë
од Сплит, живее во Сараево

Tamara Šmidling
iz Beograda, živi u Sarajevu
nga Beogradi, jeton në Sarajevë
од Белград, живее во Сараево

Tijana Gnjidić
iz Sombora, živi u Subotici
nga Sombori, jeton në Suboticë
од Сомбор, живее во Суботица

Vildan Efendić
iz Sarajeva
nga Sarajeva
од Сараево

Zahvale

Zahvaljujemo se svim sagovornicima i sagovornicima na iskrenosti, hrabrosti i volji da glasno kažu ono što misle i osećaju. Zahvaljujemo se intervjuerkama i intervjuerima za veliki posao koji su napravile/i. Zahvaljujemo se prevodiocima: Bernardu Čobaju i Dejanu Vasilevskom, i prevoditeljicama Edini Hasanaga-Čobaj i Ani Bitoljanu (Ani hvala na milionima pitanja i brizi da se slučajno ne potkrade neka greška), i lektorkama i lektoru: Marini Gečeskoj-Vasilevskoj, Zorici Galonja i Ismetu Kalabi. (Zorici posebno hvala na komentarima koji su nas tako radovali i govorili nam koliko aktivno učestvuje u tome da ova knjiga bude to što jeste.) Hvala Švajcarskom Ministarstvu inostranih poslova na finansijskoj podršci i na poverenju u nas da ćemo napraviti nešto dobro i korisno, čak i onda kada ni sami nismo bili sigurni kako će izgledati to što hoćemo da napravimo. Hvala Dejanu Iliću iz "Fabrike knjiga" koji nam je dao korisne savete i smernice i brinuo da sve bude u redu.

Falënderimet

Falënderojmë të gjithë bashkëbiseduesit/et për singeritetin, kurajon dhe vullnetin që të thonë haptas atë që mendojnë dhe ndiejnë. Falënderojmë intervistuesit/et për punën e madhe që kanë bërë.

Falënderojmë përkthyesit: Bernard Çobaj, Dejan Vasilevski, Edina Hasanaga-Çobaj dhe Ana Bitolani (falënderojmë Anën për miliona pyetjet dhe kujdesin që rastësisht të mos përvidhet ndonjë gabim), lektorët: Marina Gecëska, Zorica Galonja dhe Ismet Kallaba (posaçërisht e falënderojmë Zoricën për komentet që na kanë gëzuar dhe treguar sesa ajo merr pjesë aktivisht që ky libër të jetë ai që është).

Falënderojmë Ministrinë e Punëve të Jashtme të Zvicrës për mbështetjen financiare dhe për besimin tek ne se do të bëjmë diçka të mirë dhe të vlefshme, bile edhe atëherë kur edhe ne vetë nuk kemi qenë të sigurt sesi do të duket ajo që dëshirojmë të bëjmë.

Falënderojmë Dejan Iliqin nga "Fabrika knjiga" (Fabrika e librave), i cili na ka dhënë këshilla dhe udhëzime të dobishme dhe është kujdesur që gjithçka të jetë në rregull.

Благодарност

Им се благодаруваме на сите соговорнички и соговорници за искреноста, храброста и волјата да го гласно кажат она што го мислат и чувствуваат.

Им се благодаруваме на интервјуистите за големата работа што ја изработија.

Им се благодаруваме на преведувачите: Бернард Чобај и Дејан Василевски и на преведувачките: Едини Хасанага Чобај и Ана Битољану (Ана, ти

благодариме за милионите прашања и грижите случајно да не се провлече некоја грешка) и на лекторките и лекторот:

Марина Геческа-Василевска, Зорица Галоња и Исмет Калаба. (Особено на Зорица за коментарите кои толку многу нè радуваа и ни зборуваа колку активно учествува за оваа книга да биде тоа што е).

Им благодариме на Министерството за надворешни работи на Швајцарија за финансиската поддршка и за довербата во нас дека ќе направиме нешто добро и корисно, дури и тогаш кога ни сами не бевме сигурни како ќе изгледа она што сакаме да го направиме.

Му благодариме на Дејан Илиќ од "Фабрика на книгата", кој ни даде корисни совети и насоки и се грижеше сè да биде во ред.

Ne može meni bit dobro
ako je mom susjedu loše

Krivicica je kolektivna. Ne može pojedinac sam da uzme pušku i da puca.

Za vreme rata u bivšoj Jugoslaviji ti si kao radioamater bio vrlo aktivan. Posle toga je izbilo konflikt u Makedoniji. Kako se to odrazilo na tvoj život?

U Makedoniji se nazirao, da kažem, jedan vrlo loš međuljudski odnos. Mržnju su nekako, bar po meni, unele političke partije. Puno političkih partija i mržnje, a te vođe tih partija, baš one su unele konflikt među ljude. Sa osamostaljenjem Makedonije, kada je počeo pluralizam, ja sam mislio da treba da postoje dve-tri građanske partije, pa da mogu u tim partijama da budu i Makedonci i Srbi i ostale nacionalnosti. Tu se mnogo pogrešilo, to što su tadašnje vlasti dozvolile da se naprave nacionalne partije, nacionalističke partije i to je doprinelo da kod nas mržnja poraste. Ja sam živio u Gostivaru među Albancima, Turcima i raznim drugim nacijama. Bio sam sportista, delili smo što se kaže zalogaj. Zajedno smo igrali, družili se. Ovo je bilo negde 1948–1949. godine i nisam se nadao da će doći do ovoga, do konflikta. Bilo mi je teško, posebno zbog nesigurnosti kud god da se krene, a i zbog izgubljenog međusobnog poverenja čak i sa Albancima radioamaterima, koji su mi pre konflikta verovali, a posle njega nisu.

Kako si doživeo vest da je potpisan Ramkovni dogovor?

Po meni, moglo je bez Ramkovnog dogovora. Da su seli za sto, kao građani Makedonije, na primer VMRO i SDSM, PDP i DPA itd., ne bi bilo potrebe za posredovanjem. Međutim, to je to. Veliki nacionalistički partijski sistem ne valja. Zašto ne bi mogao Albanac da bude u nekoj partiji gde ima više Makedonaca?

Kako da se ublaže posledice?

Pa treba da nadvlada razum kod ljudi. Nezaposlenost doprinosi da se stvaraju konflikti, razne krađe – jer ljudi nemaju. Pa droga isto tako doprinosi da se nesigurno živi. Samo razum kod ljudi može pomoći, ništa drugo. Ja ne vidim alternativu osim da se kućni život svede na to da se deca pravilno vaspitavaju; etika bi trebalo da bude zastupljena u školi. Političari zloupotrebljavaju decu za svoje ciljeve ili, na primer, koriste sport da unesu nemir, razdor, svađe, tuče. Toga ranije nije bilo. Zna se, navijači navijaju za svoj tim, ali svađa nije bilo. A sad, naprotiv, javljaju se nacionalističke svađe. Evo, zar u Aračinovu nismo videli čistu politiku?

Kako da se to promeni?

E, da bi se to promenilo opet moramo da obraćamo više pažnje na vaspitanje, da počnemo sa decom, sa druženjem dece. Evo, postoje recimo razna društva, druženja – daj detetu da se druži. Ali ne smeju stariji da rade kao ovo u Šemševu, na primer. Tamo direktno Makedonci ne puštaju svoju decu da uče u školi, a sa druge strane, eto, ajd' da kažem Albanci, teraju decu da viču "uaa" za makedonskom decom. Ovo huškanje, 'oštrenje' dece, treba da se zaustavi. Ali stariji treba da shvata da tu mora da se živi.

Hajde da se vratimo na posledice rata i kako to da se promeni, kako da idemo ka pomirenju. Šta za tebe predstavlja pomirenje?

Ja sam živio u Gostivaru među Albancima, Turcima i raznim drugim nacijama. Bio sam sportista, delili smo što se kaže zalogaj. Zajedno smo igrali, družili se. Ovo je bilo negde 1948–1949. godine i nisam se nadao da će doći do ovoga, do konflikta. Bilo mi je teško, posebno zbog nesigurnosti kud god da se krene, a i zbog izgubljenog međusobnog poverenja čak i sa Albancima radioamaterima, koji su mi pre konflikta verovali, a posle njega nisu.

To je, mora doći do pomirenja između Makedonaca i Albanaca i to bi se ostvarilo tako što bi se zabranile nacionalističke partije. Neka postoje građanske partije da se rešavaju pitanja između građana i Makedonaca i Srba i Roma i Albanaca.

Pomirenje će doći, ja se nadam da će doći. Ne može ovako ostati. Sada se namerno stvaraju konflikti samo da se ne uđe u Evropu, bilo od makedonskih ili od albanskih nacionalističkih partija. To je, mora doći do pomirenja između Makedonaca i Albanaca i to bi se ostvarilo tako što bi se zabranile nacionalističke partije. Neka postoje građanske partije da se rešavaju pitanja između građana i Makedonaca i Srba i Roma i Albanaca.

Ko bi po tebi trebalo da radi na pomirenju?

Po meni, ceo narod svih nacionalnosti. Ne trebaju nam ovakvi ućeni ljudi u skupštini. Obićni narod će bolje rešavati sva pitanja.

Koji su tvoji strahovi vezani za pomirenje?

Pa ja bih voleo da bude mirno, da se situacija sredi, da moćeš slobodno da se krećeš, da poćeš bilo kuda. Evo, ja se kao železnićar u penziji pitam: Zašto još uvek nema voza za Kićevo? Pa tamo ima, je l' da, i makedonskog i albanskog naroda, a vozovi ne idu. Koćanskom prugom vozovi ne idu zbog ekonomskih razloga na primer, ali do Kićeva su vozovi bili puni, a sada ih nema jer ne znaš šta te tamo ćeka, moćeš poginuti. U tome je cela stvar, u strahovima.

Šta bi moglo sprećiti proces pomirenja po tebi?

Samo nacionalšovinizam moće sprećiti proces pomirenja. Mislim da je nacionalizam najveća zaraza, epidemija koja ćoveku ne dozvoljava da bude slobodan. Gledaju se samo politićki interesi.

Da li po tebi narod želi pomirenje? Da li ljudi u Makedoniji žele pomirenje i da li su za to spremni?

Ja mislim da je preko 50 odsto za sućivot. Ne verujem da u zapadnom delu Makedonije, eto, svi Albanci žele da se svaćaju sa Makedoncima. U to apsolutno ne verujem. Oni, onaj napaćeni narod koji po ceo dan radi, taj nema interesa da se svaća, a onaj što ima posla a ne radi, e taj nema interesa za sućivot. Tu se zaoštravaju interesi švercera, onih koji se bave drogom, i slično. Tako da će taj sućivot oni sprećavati. Pošteni narod, radni narod bilo koje nacionalnosti ne širi nacionalnu mrćnju. I još jedna druga stvar, nacionalizam se javio i kod Makedonaca, i kod Srba i kod Albanaca. Ali ne misli ceo narod loše. To je jedna grupa koja zavodi slabije. Pogotovo sada koriste šansu, nezaposlenost je velika i sada sa nekom malom, minimalnom pomoći podstiću konflikte, parole... Na primer, ja ne znam, albanska zastava je predmet zaoštravanja odnosa. Preko takvih politićkih pojava zaoštrava se i između naroda i eto nemira. Ili ona bomba u Kumanovu, to je vandalizam.

Ko bi nosio proces pomirenja?

Pretećno mladi, ali da odrasli ne smetaju mladima, da ih ostave na miru. Vi ste videli decu koja dolaze na razne smotre, susrete, npr. u radioamaterstvu; na našim susretima nema nacionalizma. Mi se ne raspravljamo. Imamo druge razgovore.

Kako bi ti pomogao proces pomirenja, a kako bi drugi?

Pa ja ga pomaćem, u svakom slućaju. Evo, za vreme konflikta u Bosni, preko mene su komunicirali Albanci iz Tetova kojima sam mnogo pomogao. Jedan me je pitao šta sam po nacionalnosti. Ja kaćem: – Makedonac. On mi kaće: – Bravo, jer sam mu pronašao familiju u Sarajevu. U Gostivaru je, naprotiv, bila radio-stanica koja je naplaćivala samo Albancima da bi im uspostavila radio-vezu. Kod mene besplatno. Mnogo Albanaca je dolazilo kod mene da ih povećem. I sada pomaćem.

Ima različitih načina stvaranja poverenja. Trgovina može pridoneti tome, školstvo... Albanska strana treba da odbaci politiku na stranu, narod da zajedno živi. Da ne slušaju nijednog političara, ni Makedonca ni Albanca jer oni donose svađe. Malo pomalo, treba predviđati po jednu trasu pomirenja između Makedonaca i Albanaca. Negde je manje Makedonaca i mogu se bojati ili ih može većina zaplašiti. Političari unose strah, svađe. A sa druge strane, vidimo i na televiziji, komšije žive, ljudi razgovaraju, nikakve politike nema.

Kada se bude desilo pomirenje u Makedoniji šta će se za tebe promeniti?

Ako je sve mirno, sređeno, nema mržnje, svako će verovati Makedoniji. Ovako joj niko ne veruje, svi teraju šegu sa nama. Ako smo pomireni, svi ćemo živeti lepo, družićemo se, kao što se ranije živelo u Bosni.

A šta sa prošlošću?

To se neće lako izbrisati kod starijih, a deca neće znati za takvu mržnju. Da se vratimo unazad. Starosrbi i Starobugari – svak je hteo da zakači Makedoniju, da je uzme. Sada je ta generacija iščezla. Oni su vodili politiku za veliku Srbiju, veliku Albaniju, veliku Bugarsku. Ja sam imao situaciju da su mi u Srbiji Srbi rekli: “Ma kakvi Makedonci – vi ste Srbi”. Oni su vodili takvu politiku, ali sada ne više, te su generacije otišle; a i za Albaniju nema više. I sami će Albanci videti da su ih zaveli neki političari da bi uneli mržnju. A sada kad Albanija treba da uđe u Evropu, mnogo stvari treba napraviti. Sama Albanija treba da im kaže: – Čekajte, vi ste u Makedoniji i tamo ćete živeti. A nacionalnost budite albanska, ali tamo ćete živeti. I na to se ide. Ne znam sada šta će sa novom vladom biti, inače do sada se gore-dole na to išlo.

Treba li da se zaboravi i zašto?

Teško onim familijama, i albanskim i makedonskim, koje su izgubile najbliže. Tamo gde su nastradala nevina deca... Sigurno da familija deteta koje je poginulo igrajući košarku neće zaboraviti. I od samih Albanaca puno njih neće zaboraviti. Koji će se Egejac pohvaliti Grčkom? Proterani, ognjišta su im spalili, selo su im oduzeli i proterali su ih. Oni neće zaboraviti. Onaj koji tako nešto nije preživeo, brzo će zaboraviti zato što ga možda to i ne zanima.

Da li treba oprostiti?

Treba da se oprost. Opraštanje je neminovno. Bilo – šta je bilo. Neko je uveden u rat. Nema drugog rešenja. Neka mi neko kaže ako postoji.

Gde je po tebi krivica za sve ovo? Da li je ona individualna ili kolektivna?

Krivica je kolektivna. Ne može pojedinac sam da uzme pušku i da puca. Za vreme rata u Bosni radio-amateri iz Srbije su me ometali. Molio sam ih, govorio sam im: – Kolege, nemojte ometati poruke, ovi ljudi imaju muku. Ne dao bog da vas uhvati ta muka, tada ćemo videti kako ćete se ponašati. Devedeset i devete ih je uhvatila, i imam audio-snimak da te strah uhvati: svađanje, psovke, između Srba i Albanaca. Hoću da kažem da smo mi uneli nemir, sam narod. To je greška. Da se samo situacija brže smiri, da narod živi slobodno, deca... Ima veliki broj ljudi koje ništa ne zanima. Ali kad ih zahvati takva nesreća... Neki su se možda podsmevali što sam ja radio sve dok neke od njih nije rat zahvatio. Srbi su mene ometali, ali kad je njih uhvatilo, drugačije su se ponašali. Jedan od njih, da mu ne spominjem ime, rekao je: – Ja ću da dođem kod Najčeta da mu ubacim bombu u kuću. Ali uhvatilo je i njega, pa se nadam da sad ne misli isto, sada kad su ga izjurili sa ognjišta. Preselio se sa Kosova, ostao bez stana, bez pokućstva... deca na ulici. Indolentni čovek dok nema problem neće verovati šta se oko njega dešava.

Čija je odgovornost i da li se osećaš odgovornim za sve što nam se desilo u Makedoniji? Ima li nešto što je svako mogao napraviti?

Nije svako kriv. Najveći krivci treba da snose odgovornost, ali pokraj suvog i sirovo gori. Ja se na primer ne osećam odgovornim za rat jer nisam ničim doprineo da on nastane, a i radio sam. Dao sam jedan deo života da bih činio dobro.

G. P. Z.

Svaka nacija ima svoj nacionalizam

Četri godine posle 2001, da li još uvek osećaš posledice?

Svakako da se osećaju posledice. Još uvek ima straha i kod dece i kod naroda uopšte. Konflikt kao konflikt, što kaže ona stara izreka: Da bi došlo do konflikta moraju dve strane da se posvađaju, a danas se svađe dešavaju svakodnevno, na svakom koraku. To je najveći razlog koji dovodi do konflikata. Isto tako nezaposlenost, zatim loša materijalna situacija. Oni koji nemaju svakako ne mogu da budu zadovoljni. Konflikt je raširena pojava, međutim ono što je najbolnije je što posledice rata srećemo i sada. Mislim da bi o ovome trebalo da se malo ozbiljnije promisli zato što to može da se prenosi s kolena na koleno. Mladi su jako zatrovani nacionalizmom i svaka nacija ima svoj nacionalizam.

A kako bi moglo to da se promeni? Šta treba da se desi da bi se nešto promenilo?

Prvo i najosnovnije se odnosi na roditelje. Oni bi, na primer, trebalo više da paze šta se u kući razgovara. Mi smo i ranije imali ratove ali od roditelja nismo ništa loše o nekome čuli, u smislu da je jedna nacija ovakva ili onakva – nešto loše. A sada, slika je obrnuta i roditelji treba da paze, posebno ako razgovaraju u vezi s ratom koji nam se desio 2000–2001. Ne treba da govore, kao što se dešava, da smo do rata došli zbog Albanaca ili zbog raznih albanskih komandanata. Svaki dan se i u novinama i u časopisima tako piše ili o raznim događanjima koja nam se dešavaju: te Kondovo, te Raduša... Ta dešavanja treba da se ozbiljnije rešavaju, da se shvate stvari, da se zovnu oni koji rade ove stvari, da sednu za sto i u četiri oka da porazgovaraju kome šta treba i kome šta fali i mislim da bi ovi problemi mogli da se rešavaju na mnogo lepši način, putem dijaloga, diskusijom.

Kako je na tebe lično uticao početak rata?

Početak rata je meni ličio na dečiju igru "kamaj", znači na ono što se zove dečija igra. Ali je zatim neko preterao, da bi neko drugi dan-danas osećao bol, jer da daš nekome sina na gladno srce (*ni za šta*) nije lako. Zato treba malo i oni koji su gore, političari, da razmisle o ovom pitanju.

Da li je poslednjih godina bilo nekih situacija koje su te povredile? Kako danas gledaš na to, da li ti se neko izvinio?

O takvim pitanjima ne znam šta da ti kažem. U današnje vreme, na svakom koraku može neko da te uvredi, ali treba da se pravi razlika od uvrede do uvrede. Da li je ona bila namerna, možda nije bila, treba praviti razliku u tome. Ipak, dijalogom se mogu raščistiti nesporazumi. Tamo gde ja radim, lično nisam imao veće nesporazume, osim kada je bilo ukidanje paralelki na albanskom jeziku. To se desilo za vreme vlade VMRO-DPMNE, došla nam je nova direktorica i ja sam je molio kao sestru: Nemoj – zato što kontinuitet paralelki treba da se održi, i nemoj, što se kaže, na tuđem terenu nametati nešto što je vrlo bolno u današnje vreme. Ali ona me nije poslušala i dan-danas u školi imamo, ako ne svaki dan, onda na tri do četiri dana

Konflikt je raširena pojava, međutim ono što je najbolnije je što posledice rata srećemo i sada. Mislim da bi o ovome trebalo da se malo ozbiljnije promisli zato što to može da se prenosi s kolena na koleno. Mladi su jako zatrovani nacionalizmom i svaka nacija ima svoj nacionalizam.

nedeljno nesporazume među decom ili, opet, među tehničkim personalom, profesorima. Takvi problemi treba da se rešavaju, ali to sporo ide. Situacija je sada takva.

Ali da li profesori, odnosno ti lično, da li preduzimate nešto u tom pogledu, da se takva situacija promeni?

Vratio se stari direktor (M.Z.: Makedonac). Ja sam bio odgovoran za albanske paralelke dvanast-trinaest godina i nikad nismo imali nesporazume, ali posledice rata se još osećaju i to ne može odjednom da se sredi. Ima dece kojoj je neko blizak nastradao za vreme rata i još uvek osećaju bol.

Uvek kad vidim da postoji nesporazum između učenika sa obe strane, eto Makedonci-Albanci jer je mešovita škola, odmah ih pozovem u svoj kabinet i smirujem strasti. Zašto da se svađaju, mora obavezno da se pruži ruka onome koji je pogrešio i to odmah, na licu mesta. Ne puštam ih da izađu dok se ne pomire i više ne sme da se ponovi ta greška.

Rekao sam, za rešavanje ovih problema potrebno je da se organizuju razni koncerti, sportske igre, razna logorovanja, ekskurzije. Pa i ovaj letnji kamp je jedan od načina. Za mene je on nešto izvanredno, nešto što ne može čovek da zamisli... došli smo tu iz različitih gradova, kreni od Kumanova, Skoplja, Tetova... pa tu su uključeni učenici svih nacionalnosti koje žive u ovoj državi, našoj državi, oni se druže, mogu da razmenjuju svoja različita mišljenja. Ovo je meni jako važno, da se na ovakav način rešavaju ovi problemi – domaći, što se kaže. Samo ovakvim pristupom mislim da će rešavanje svih problema koje imamo u školi krenuti mnogo, mnogo nabolje.

Šta predstavlja pomirenje za tebe?

Pa pomirenje se zna i po onome što sama Biblija kaže: "Ne laži, ne kradi, ne ubijaj". I svaki čovek koji je došao na ovaj svet, došao je da opstane, da se razvija i na kraju, zna se, svi će umreti. Zato mislim da je potrebno smiriti strasti i da živimo normalno, svako da živi normalno.

Na koji način bi se to ostvarilo? Šta je preduslov za pomirenje? Šta treba da se uradi da bi se došlo do pomirenja?

Treba da se prihvataju svi podjednako. Da nema podele na nacionalnoj osnovi. Mislim da je svako za sebe nešto. Nema potrebe da se delimo, sada ja sam Albanac, ti Makedonac, Turčin, Rom ili Srbin ili bilo šta. Svi koji smo tu u ovoj zajednici treba da budemo složni.

Svuda treba nešto napraviti. Mislim, ako sad ja radim u školi gde su sve nacionalnosti uključene, po mom mišljenju deca treba da budu uključena u razne projekte, razne ekskurzije, razne sportske igre, da se druže. To će omogućiti da se loše stvari zaborave, da se ne govori ovaj je ovakav, onaj je onakav. Može jako lako i puno, puno, bezbroj stvari mogu da se naprave da bismo došli do pomirenja.

Ko bi trebalo to da napravi?

Pa zna se, to može da se čini od ministarstva do tehničkog personala, od ministra za obrazovanje do tehničkog personala u školi gde radim, da svi budu uključeni.

Šta misliš šta bi moglo da spreči proces pomirenja? Imaš li neke strahove vezane za taj proces?

Na prvo mesto bih tu stavio samog roditelja jer on je glavni u vaspitanju deteta, a dete, ako je vaspitano, može blagovremeno i vrlo lako da shvati stvari i da se ponaša kao da bar zna kodeks ponašanja – da se ponaša kao učenik.

Da li ti sada Makedoniju doživljavaš kao prostor gde možeš da ostvariš svoja prava?

Sada, po novom zakonu i sa implementacijom Ohridskog dogovora mislim da sve ide normalno, iako ima još puno da se radi. Da se otklone te posledice rata, iako mislim da se puno, puno promenilo, ogromnih pozitivnih promena ima i osećam se ravnopravno sa svim narodima koji žive u Makedoniji. Na primer, očigledne su promene u školstvu i zapošljavanju. Skoro u svakoj sferi ima promena.

Kakav je tvoj stav o ključu 20 odsto zapošljavanja u državnim institucijama?

Pa mislim da je ostvareno ono što je predviđeno u Ohridskom dogovoru. Mislim da se normalno ostvaruje i da nema problema u tom pogledu.

Ali javlja se revolt sa nealbanske strane. Da li misliš da jedna takva regulativa doprinosi pomirenju u Makedoniji?

Narod kaže: Sunce ne može sve da greje, pa ni Ohridski ramkovni dogovor. Po ovom pitanju se govori da su sada Albanci dobili previše i da imaju previše privilegija u smislu zapošljavanja. A druga strana svakako da će biti neraspoređena zbog toga i da će biti dosta prigovora po ovom pitanju, ali treba da se poštuje brojka i ono što se zove 20 odsto zaposlenja Albanaca jer da je to na vreme bilo rešeno kako treba, do rata ne bi ni došlo.

Da li ljudi u Makedoniji žele pomirenje?

Pa po mom mišljenju sa obe strane ima dosta ljudi sa kojima sam razgovarao koji misle da bi trebalo da bude pomirenja.

Da li treba da ima izvinjenja?

Pa ono, uvek da bi se neko sa nekim pomirio mora da traži izvinjenje i mi stalno u svakodnevici možemo pogrešiti, i nema čoveka, nema ličnosti koja je idealna, i svako može da pogreši, i za svaku grešku treba da se traži izvinjenje.

Ko bi kome trebalo da se izvini?

Prvo onaj koji je pogrešio, onaj koji je uvredio nekoga: "Izvini molim te, nisam imao nameru da te uvredim".

Šta mogu na tom polju da učine "obični ljudi"? Kako bi ti, na primer, pomogao procesu pomirenja?

Pa sada, ako ima tvrdoglavih oko pomirenja, treba naći treće lice koje može da razgovara sa obe strane i moraće doći do pomirenja. Jedna strana mora popustiti da bi se pomirilo.

Koje i kakve će promene po tebi tada nastati za Makedoniju?

Narod neće živeti u strahu, zato što danas ne samo u Skoplju, u svakom gradu ima raznih dešavanja, raznih ubistava, raznih maltretiranja, raznih kidnapovanja, tako da će čovek biti oslobođen takvih tenzija.

Pre izvesnog vremena donesen je zakon o zastavama oko kojeg su se lomila mnoga koplja, prema tebi koliko jedan ovakav zakon može doprineti pomirenju u Makedoniji?

Mislim da je zastava simbol svakog naroda na ovoj zemljinoj kugli. Ne bih pravdao niti napadao nekoga što brani svoj identitet. Nema potrebe da se ima nova zastava, na jednu zastavu da se stave oznake svih nacionalnosti i da se stavljaju na svaki čošak tuđe zastave. Onda bi nastalo ono što se starinski zove svaštarski barjak.

Šta je to što bi narod kome ti pripadaš mogao napraviti za pomirenje u Makedoniji?

Ja sam Albanac i razgovarao bih sa Makedoncima, i sa svim narodnostima koji žive u Makedoniji i pozvao ih da sednu za jedan sto, da naprave zajednički dogovor, da kažemo – da se pomire, da pruži ruku svako svakome. Sa takvim nečim može se ići u Evropu.

Kako treba da se ophodimo prema svemu onome što se desilo? Da li treba da se zaboravi?

Puno pojedinaca će pisati o prošlosti, svako će za svaku naciju pisati istoriju. Ali biće cenzure za objavljivanje takvog nečeg. Po mom mišljenju, ova pisanja ne bi trebalo objavljivati bar jedno dvadeset-trideset godina. U suprotnom, obnoviće se ove strasti i opet ćemo se vratiti na razne nesporazume i razne ratove.

Treba li zaboraviti ono što se desilo?

Pa obavezno. Mi treba da mislimo za našu decu. Malopre sam rekao da je to vrlo, vrlo bolno u određenim slučajima. Tada se jako teško zaboravlja, ali prilike su takve. Kada se pomire obe strane, a morale bi, šta da se radi, od sudbine nema bežanja, moraju da se zaborave ružne stvari.

A da se oprostite?

Pa oprašanja je kod nas Albanaca bilo puno. Ta tradicija da kada ubiju nekoga ubiju sa druge strane nekoga, to je po kanonu Leke Dukadžinija. Bilo ali je prošlo i zaboravilo se i ta pojava se danas retko sreće. Zbog toga će oni i oprostiti.

Koliko, po tebi, međunarodna zajednica doprinosi pomirenju i stabilizovanju situacije u Makedoniji?

Pa bogami, po meni je međunarodna zajednica dosta pomogla u sređivanju kada su se svađale dve strane. Morali su da pomognu i u slučaju rata koji se kod nas desio. Dosta su nam pomogli i iz Evropske zajednice, oni su postavili obe strane za sto na razgovor. Mislim da ide nabolje i da će se smiriti i strasti i da će se pomiriti, nije problem.

Šta misliš ti, da li pojedinac nosi krivicu za ono što se desilo ili je krivica kolektivna?

Ne može pojedinac da posvađa jednu celu državu. Ako većina govori da se neko sprema na nešto i da je neko nezadovoljan to treba odmah sprečiti, kao što se u medicini kaže: prvo sprečiti pa onda lečiti. Zato treba na vreme reagovati, videti šta nekome treba da bi izazvao rat i vrlo lako se može dogovoriti oko toga, a ne ratom, i uz gubitke ljudi.

Da li negde vidiš svoju odgovornost u svemu tome i u čemu je tvoja odgovornost kao profesora u školi?

Pa ono, da su mene pitali da li možemo da napravimo ovo da bismo došli do cilja, ja bih pre svega tražio da se razgovara regularno sa odgovornima u državi.

Po tvom mišljenju, da li u Makedoniji postoji prostor da se razvijaju različiti identiteti, a da pri tom ne ugrožavaju druge?

Po ovom pitanju ja ne vidim zašto ne bi bilo prostora za onog koji je sposoban da razvija svoj identitet, bez toga da mu neko nešto nameće, na primer: moj identitet je jači, bolji ili razvijeniji. Nema, nema šanse neko nekome da nametne nešto, a ima prostora za sve da se razvijaju, da žive kao jedna familija iako po mom mišljenju sad

ima svakakvih ljudi. I verski identitet može da se razvija, samo da se ne mešaju ciljevi i da ne nameće nekome šta da radi. Ja sam rekao da u Bibliji stoji: Čuvaj svoje, a ne napadaj tuđe. Znači, razvijaj svoj identitet ali ne vređajući tuđi identitet. Nema potrebe za tim.

Da li je sada, na kraju, ostalo nešto što te nisam pitala a ti bi hteo da kažeš ili bi hteo nešto da poručiš?

Pa ja bih na kraju rekao da kada bi sve škole u državi bile uključene, od multietničkih, pa i svi gradovi u državi u aktivnosti zbližavanja, upoznavanja, razmene mišljenja, obrađivanje različitih problema, mnogo, mnogo, mnogo bi se popravio položaj svih zaposlenih u školama. A i situacija dece i učenika uopšte bi se popravila, i ne bi bilo mržnje među učenicima.

G. P. Z.

Kako se ti sjećaš vremena prije rata i za vrijeme rata?

Sjećam se nekih stvari prije rata, znam da sam se slobodno mogao kretati kuda sam htio, nije bilo nekakve opasnosti. Završio sam prvi i drugi razred osnovne škole i sjećam se drugara iz razreda, a baš se i ne sjećam nekih konkretnih situacija... Sjećam se situacije u ratu, većinu vremena sam bio tu za vrijeme sukoba, poslije sam bio u izbjeglištvu.

Da li osjećaš neke posljedice rata i na koji način?

U našem gradu se jako osjećaju posljedice rata; grad je podijeljen na dva dijela, hrvatski i bošnjački dio. Na primer, osnovne škole su totalno razdvojene, Dom zdravlja radi odvojeno, srednje škole funkcionišu po principu "dvije škole pod jednim krovom", postoji nevidljiva linija koja dijeli grad na dva dijela i to se osjeti; kad se šeta gradom tačno se zna dokle se ide.

Kako se ti lično osjećaš zbog toga? Kako živiš s tim? Je li ti to nekad posebno bilo teško? Zbog čega?

Jest, možda, bilo teško tek poslije rata; nismo znali smijemo li ići u drugi dio grada, nismo imali komunikacije s ljudima iz drugog dijela grada. Tek kad su počele sa radom neke organizacije, npr. Omladinski centar Gornji Vakuf–Uskoplje, imali smo mogućnosti da stupimo u kontakt s ljudima iz drugog dijela grada. Poslije su i srednje škole spojene, pa je bilo prilike za više kontakata među nama.

Koje promjene bi se trebale dogoditi da bi se te posljedice rata ublažile?

Ja mislim da to nije do običnih ljudi, ja mislim da je to više politički faktor. Situacija u gradu kakva je sada – nema načelnika, uvijek vladaju nacionalne stranke, netrpeljivost među strankama je sve veća i to, vjerovatno, utječe i na međusobno udaljevanje ljudi.

Kako se treba odnositi prema prošlosti?

Činjenica je da se dogodilo to što se dogodilo i sigurno ljudi koji su proživjeli rat neće neke stvari nikada zaboraviti, ali mislim da ne treba puno 'kopati' po prošlosti, život ide dalje, treba raditi s mladim generacijama na tome.

Šta misliš o pomirenju? Šta je za tebe pomirenje?

Prva asocijacija na riječ pomirenje mi je da ljudi iz oba dijela grada budu zajedno; da zajedno rade, druže se. Ali opet, to ne zavisi samo od običnih ljudi, politika ima značajnu ulogu u tome. Koliko god se u našem gradu radilo na tome da se ljudi zbliže, dovoljna je samo mala iskra da se vratimo na početak. To se i dogodilo, trenutno je situacija takva da nemamo načelnika, općinska administracija ne funkcionise, zaleđen je budžet.

Ipak, da li misliš da i sami ljudi ne rade dovoljno, da možda imaju neki strah od pomirenja?

Mislim da to zavisi od osobe do osobe. Neki ljudi su izgubili dragu osobu u ratu,

U našem gradu se jako osjećaju posljedice rata; grad je podijeljen na dva dijela, hrvatski i bošnjački dio. Na primer, osnovne škole su totalno razdvojene, Dom zdravlja radi odvojeno, srednje škole funkcionišu po principu "dvije škole pod jednim krovom", postoji nevidljiva linija koja dijeli grad na dva dijela i to se osjeti; kad se šeta gradom tačno se zna dokle se ide.

neki su doživjeli nešto ružno u ratu i imaju traume od toga – njima je sigurno teško poći dalje i napraviti korak ka pomirenju. Mislim da ljudi imaju dosta predrasuda i strahova, da još dugo vremena neće nestati te predrasude i strahovi jer ljudi koji su doživjeli ružna iskustva u ratu uvijek će imati strah da se to opet ne dogodi. Predrasude su nastale u ratu. Ljudi koji su prije živjeli i radili zajedno i na kraju ratovali jedni protiv drugih ne mogu više vjerovati jedni drugima i uvijek će postojati strah da se to može ponoviti. Predrasude nastaju iz neznanja i vjerovatno su ljudi dobivali pogrešne informacije i samim tim stvarali pogrešnu sliku o drugim ljudima. Mislim da nije u redu da krivicu preuzme čitav narod, mislim da je krivica individualna. Kad je rat počeo bio sam veoma mlad da bih shvatio tadašnju situaciju, ali ono što znam iz priča, iz knjiga, navodi me da mislim da je politika kriva za sve što se dogodilo, ali politika pojedinih ljudi koji su imali koristi od takve situacije i u ratu i nakon rata.

Kako doći do pomirenja?

Jedina opcija koja trenutno postoji je da se radi s mladim generacijama po tom pitanju, dakle, da se radi s djecom od vrtića preko osnovnih škola... da se historija ne uči individualno, tj. da nema bošnjačke i hrvatske, koje su u većini slučajeva kontradiktorne; svi pišu ono što im odgovara i djeca stvaraju pogrešnu sliku i o sebi i o drugoj naciji... Treba naći zajednički jezik!

Šta misliš o pitanju odgovornosti? Postoji li odgovornost “malih, običnih ljudi” za sve što se dešavalo?

Mislim da je i odgovornost individualna, ne možemo sve “male, obične ljude” svrstavati u isti koš. Mada, mislim, da su ljudi mogli uraditi puno više, mogli su puno napraviti samim tim da ne prihvate ono što im se nameće.

Ko treba raditi na pomirenju?

Svi bi trebali raditi na pomirenju. Političari bi, možda, mogli samo biti mentori i

Mislim da ljudi imaju dosta predrasuda i strahova, da još dugo vremena neće nestati te predrasude i strahovi jer ljudi koji su doživjeli ružna iskustva u ratu uvijek će imati strah da se to opet ne dogodi. Predrasude su nastale u ratu. Ljudi koji su prije živjeli i radili zajedno i na kraju ratovali jedni protiv drugih ne mogu više vjerovati jedni drugima i uvijek će postojati strah da se to može ponoviti.

pomoći ljudima da se to uradi. Važno je da se priča o tome, to su mali koraci ali mogu biti veoma važni za proces pomirenja. Ljudi prvo trebaju raditi sami na sebi, pa u zajednici tako vjerovatno širiti “virus” pomirenja!

Da li neke institucije imaju veću moć i mogućnost da utječu na ljude kad se radi o pomirenju?

Mislim da postoje institucije koje imaju veliki utjecaj na ljude. Na primjer, mediji i vjerske institucije imaju veliku moć i priliku da promjene svijest kod ljudi, ali mislim da oni to ne žele jer im ovakva situacija odgovara. Oni u situaciji kakva jest ostvaruju neke svoje lične interese. Nije ih briga za masu!

Kakav je tvoj dojam, da li ljudi žele raditi na pomirenju, da li su za to spremni?

To zavisi od osobe do osobe, ne možemo to generalizirati. Neki ljudi žele, neki ne žele. Ali mislim da ovi ljudi koji žele nešto učiniti na pomirenju, mogu pokušati utjecati na ove druge.

Kako, iz tvog ličnog iskustva, mladi ljudi reaguju na razgovore o pomirenju? Da li nekad razgovaraš sa svojim prijateljima o tome, kakvi su stavovi?

Većina mladih ljudi želi da se pomiri, ali opet je taj politički faktor presudan, on ometa. Situacija u gradu, pa i u cijeloj državi ne pruža mladima priliku da se razvijaju, da kažu ono što žele! Kriv je stari sistem u školama, u svim institucijama, koji ne pruža mladim ljudima priliku da kažu šta žele. Vjerovatno je to strah od autoriteta, od ljudi koji imaju ratom stečenu moć i to mlade ljude koči.

Koja su tvoja predviđanja vezana za budućnost u vezi pomirenja? Kako vidiš budućnost?

Poslije rata se veoma mnogo radilo na pomirenju u Gornjem Vakufu – Uškoplju, ali se, možda, radilo na pogrešan način pa je sve to u gradu proizvelo situaciju kakva je danas. Sad smo skoro na nuli i sad bi trebalo početi raditi na procesu pomirenja, ali pokušati s nekim drugim, boljim metodama.

A. G.

Ljudi se polako ‘triježne’, iako neki političari još uvijek ‘zveckaju oružjem’

Kako se danas sjećate vremena pred početak rata i samog rata? Osjećate li neke posljedice rata?

Uoči samog rata radio sam u Austriji, osjećalo se tamo tad više nego ovdje da se nešto sprema. Ja nisam nikad vjerovao da bi se tako nešto moglo dogoditi u ovom gradu koji je bio vrlo tolerantan; ljudi kažu da je i u Drugom svjetskom ratu postojao visoki stepen tolerancije između naroda; jer ovdje žive Hrvati i Bošnjaci. Kažem, ja nisam mogao zamisliti da može doći do takve eskalacije sukoba. Ovaj rat je bio jedan od najstrašnijih događaja u mom životu, iako sam kao dječak preživio i Drugi svjetski rat i egzodus kroz bombardovanja. Ovo što sam prošao u tu godinu dana je prevazišlo sva moja crna razmišljanja. Narod je u tom periodu počeo da se razdvaja, krišom su noću prelazili s jedne na drugu stranu, grad se počeo polako cijepati. Ja nisam osjećao potrebu da bilo gdje idem, jer još uvijek nisam vjerovao da može doći do te velike nesreće.

Kako danas vidite proces pomirenja? Kako može doći do pomirenja, ko treba raditi na pomirenju?

Ako sam narod to ne uradi, ne mislim da može ni visoki predstavnik, ni međunarodna zajednica. Nažalost, kod nas ljudi rade posao koji nije njihov, počevši od vjerskih službenika, koji koriste vjeru da govore protiv drugih naroda i da ujedine svoj; uopće im nije interes da pokušaju da se nađu sa drugim narodom. Samo spolja postoji fasada. Ja lično mislim da mora da dođe neka nova generacija da to promijeni. To mi se sad čini teško jer mladi ne znaju kako smo mi nekada živjeli. Oni su rođeni u ratu i mogu samo od svojih roditelja čuti kako je bilo nekada, to prihvatiti ili ne. Što se tiče toga pesimističan sam, jer mi se čini da mladi sad smisao vide samo u izlascima, a malo ih je koji žele da aktivno rade na promjenama, da se na primer bave politikom. Danas mladi ne žele ni da iziđu na izbore. Mislim da je jedini spas da se mladi aktiviraju, da pokušaju nešto učiniti, jer ako sami sebi ne pomognu, niko drugi im neće pomoći.

A šta je to što bi “obični ljudi” mogli napraviti?

Nema nekih velikih rješenja. Mi smo zemlja u tranziciji, država je sve otela od radnika, prodala fabrike, radnike istjerala. Ovaj period mora proći da bi se neke stvari ponovo uspostavile. Ne znam šta bi više mogao učiniti mali čovjek. Osim toga – mladi moraju da se aktiviraju, ako treba i kroz politiku, da iziđu i pokušaju uraditi nešto. Bilo je dosta pokušaja nevladinih organizacija, ali općinske vlasti ne prate takve stvari. Mladi trebaju ući u politiku, pronaći one stranke koje nisu nacionalističke i koje su za to da ova država ostane multietnička. Mada mladi bježe od politike, razne političke igre koje su na snazi ih odbijaju od nje. Ja dok nisam postao općinski vijećnik nisam znao šta je H i B strana, a sad znam da je to nešto što je bitno – H su Hrvati, B – Bošnjaci i svi se okupljaju oko svojih. Treba tražiti i podržati organizacije i stranke kojima to nije bitno.

Ljudima je prikazano kako treba da se boje jedni od drugih – jedni treba da se boje neke džamahirije, a drugi neke ustaške države.

Mislite li da je to moguće, da li postoje ljudi koji su zainteresirani za takvo nešto? Da li su ljudi zainteresirani da rade na pomirenju?

E to je problem, to je ono što me brine. Ja sam SDP-ovac, u našoj stranci ima svih nacionalnosti, a sad vidim da je tako i u drugim strankama. Ali te stranke su izazvale rat, vodile ga, i svako ko je druge nacionalnosti a dođe u nacionalne stranke, on je tu iz neke koristi. Mladi vjerovatno ne vide nikakav interes u politici, mi nemamo načina da ih okupimo. Sve što ja govorim opet se svodi na politiku. A brine me i što nema ekonomije za mlade. Ja se kao čovjek osjećam nespремnim, nemam rješenje, i to je ono što me brine. Dosta je toga pitanje politike, ljudi pokazuju da su spremni – dolaze na pijacu, druže se koliko je to moguće. Poslovi spajaju ljude. Ekonomija bi dala doprinos procesu pomirenja, ali treba to pripremiti.

Šta mislite da li postoje neki strahovi kod ljudi vezani za pomirenje?

Rat je veliko zlo, žrtava je puno, samo mislim da su oba naroda zavedena, a i dan-danas je manje-više tako. Ljudima je prikazano kako treba da se boje jedni od drugih – jedni treba da se boje neke džamahirije, a drugi neke ustaške države. Mi smo u jednom projektu (rukomet) uspjeli okupiti djecu i hrvatske i bošnjačke nacionalnosti, družila su se, zajedno radovala pobjedama, grlila. Onda su odjednom hrvatska djeca prestala dolaziti i koga god sam pitao zbog čega niko mi nije dao odgovor – da li je njima neko zaprijetio, ili je neko od njih kao vođa povukao ostale. Kasnije su opet nakon nekog vremena došli i pridružili nam se, nema ništa ružno među tom djecom. Znači, možda nešto takvo može dati rezultate, ali masovnije bi trebalo raditi, a za to nažalost nemamo uslove.

Kakvo je vaše mišljenje o tome kako se odnositi prema prošlosti? Kako je prenijeti mlađim generacijama?

Treba reći istinu, a djeca neka ocjene šta je pravo, a šta nije. Mada je to jako teško, posebno sa školskim programima ovakvim kakvi jesu. Treba raditi po jedinstve-

nom programu, učiti jednu povijest – jedna je Bosna i treba imati jednu povijest. Ne možemo brisati ono što je bilo, ja nisam za to. Treba pamtiti, ne smije se zaboraviti, ali treba i oprostiti. Jer jedan dobar dio ljudi je zaveden, ja imam priliku razgovarati sa puno ljudi i to vidim. Nažalost, i struktura stanovništva je promijenjena, i to je jedan problem. Ruralno stanovništvo je došlo u grad, oni su u selima i ranije živjeli nekako podijeljeno – sela su bila većinom ili bošnjačka ili hrvatska, tako da je njima sada svejedno ko im je komšija i odgovara im ovakva situacija. To je još nešto što dodatno komplicira stvar. Ne vidim neko skoro rešenje. Ovo se mora polako “taljigati”, strpljivo. Nema puno koristi ni od međunarodnih organizacija. Izaslanik visokog predstavnika koji je bio ovdje kod nas htio je samo da se ne “talasa”, da je mirno; on sjedi, prima plaću, i nema problema.

Kako vidite budućnost? Koja su vaša predviđanja vezana za pomirenje u budućnosti?

Mislim da se ljudi polako ‘triježne’, iako neki političari još uvijek ‘zveckaju oružjem’. Ljudi polako uviđaju da su nasamareni, nasankani. Ja ipak očekujem da ovo jednom mora krenuti nabolje. Samo je žalosno što smo prvo morali do dna da osjetimo kako je dole, pa tek kad se počnemo penjati osjetićemo kako je lijepo gore. Mi smo već blizu tog dna, posebno u našem gradu. Ja ne znam kako uopće ljudi žive. Sjećam se poslije onog rata svi smo krenuli na ho-ruk da gradimo, za džabe. A sad poslije ovog, čini mi se da svi čekaju nešto gotovo, nema nekih zajedničkih akcija. To me čudi, mi bismo bili ponosni kad bismo izgradili nešto novo. Jedna moja prijateljica je rekla: “Oni tako lako ruše sve ono što smo mi teško izgradili i radovali se kad smo napravili”. Možda bi i sada bile potrebne neke velike akcije sa mladima. Ali sadašnja politika ne pokazuje interesovanje za to. Dakle, trebaju nam sposobni ljudi u politici, njih trebamo birati.

A. G.

Hoćeš li se kratko predstaviti?

Ja sam Tamara, imam dvadeset tri godine, studiram fiziku u Beogradu i iz Sombora sam.

Kakva su tvoja sećanja na rat koji se vodio devedesetih godina?

Ja se ne sećam da je to mene nešto pogodilo u svakodnevnom životu, osim što nisam smela da gledam "Dnevnik", pošto su bile neke odvratne scene, i znam da su me većito terali iz sobe, i osim što poznajem jednu porodicu koja je bila smeštena u komšiluku – igrala sam se sa tom decom.

A sa ove distance od petnaestak godina, kako ti se to čini? Da li sada imaš neke drugačije asocijacije na taj rat i slike iz njega nego tada?

Pa drugačije je, mnogo mi teže pada, onda me se to nije ticalo, a sada imam mnogo tih slika, sada se to forsira. Forsiraju se ti svi zločini, kao, srpsko društvo treba da uđe u fazu priznavanja, to sad ima u medijima, i onda me naravno pogađa, vidim ja da se tamo dešavalo nešto strašno.

Kada se kaže "suočavanje sa prošlošću", šta je to za tebe, kako ti to vidiš? Bez obzira kako se to u medijima predstavlja, šta je to za tebe lično? Kako bi to definisala?

Pa ja bih rekla da je to i priznanje i shvatanje, prosto uvid u ono što se dešavalo i prihvatanje da u ratu niko nije činio dobro, ni moj narod, ni drugi narodi.

A kako vidiš u ovom sadašnjem trenutku to suočavanje, kao potrebu – za jedno društvo, za jednu naciju, kao obavezu koja je iz nekih razloga nametnuta ili kao nešto treće?

Ja mislim da je to potreba društva, da bi društvo bilo zdravo. Da bismo mi krenuli dalje, potrebno je da sve to priznamo sebi. A sa druge strane, imam utisak da se to sad forsira. Da je to sad nama nametnuto od Međunarodne zajednice, od Evrope, i da nas oni malo guraju "priznajte to, pa da možemo dalje", tako da mi se čini da to ne ide spontano, kao da u Srbiji postoji šaka ljudi kojima je to sve već jasno i koji se nerviraju što velika većina to gura pod tepih i kaže da se ništa nije dogodilo.

A je li to dobro ili loše da to neko "gura"? Da to niko ne gura, da li bi došlo samo od sebe?

Mislim da bi to jako teško došlo samo od sebe. U svakom slučaju, dobro je što to neko potencira, ali čini mi se da postoji otpor u narodu za tako nešto.

Zato što to neko potencira ili...

Zato što to neko potencira, neko sa strane. Nije to rekao Toma Nikolić "hajde da priznamo", nego to kažu prozapadnjaci, pa je to sad problem.

A da nije tih 'zapadnjaka', na kome bi bilo da pokrene proces suočavanja? Ko taj proces treba da pokrene, da vodi i da nosi?

Nekako mi se čini da sada ima puno roditelja koji su nahuškali svoju decu protiv drugih naroda – kao "ovaj je Hrvat, ovaj je Musliman – oni nisu dobri". Pre neki dan klinci ispred moje zgrade, imaju jedanaest godina, igraju se dole, a mali kaže, ne znam da li je to navijačka pesma, kaže "ubij, zakolji, da Hrvat ne postoji". Ma jedanaest godina ima, ne zna ko su Hrvati! Možda je mali koji sedi pored njega Hrvat!

Pa ne znam. To sad kod nas vode i potenciraju te nevladine organizacije koje se bave zaštitom ljudskih prava. Pa mi je nekako logično, i da nema nekih uticaja sa strane, da to pokreću ti ljudi koji se bave ljudskim pravima.

A kakva je uloga države u svemu tome? Da li je to samo na nevladinim organizacijama?

Ne, ja kažem da bi oni trebalo to da rade i da je ok što to rade. E sad, naravno da bi trebalo i država, ali nekako, ti političari nisu načisto s tim šta bi trebalo u stvari da rade, i onda se bave, kako da kažem, drugim stvarima; ne bave se pravim stvarima. Ne bih mogla da se oslonim na njih što se toga tiče.

A gde je tu pojedinac tj. pojedinaka, građanin, građanka, kao jedinka u društvu? Da li pojedinac treba u tom procesu da učestvuje i kako?

Mislim da pojedinac treba prosto da bude svestan svega onoga što se događalo i da ima empatije, da saoseća sa tim nesrećnim ljudima kojima se rat dogodio i da saoseća sa ljudima kojima se rat sada događa, ne ovde, nego u nekim drugim delovima sveta, prosto, da se pokrenu neka ljudska osećanja u narodu pošto mislim da se to sada izgubilo, da su ljudi momentalno sebični.

A kako osvestiti pojedinca?

Uh! Ne znam. Mislim da to ide kroz vaspitanje, da se to “vuče” iz kuće. Mislim da to može i u školi malo da se nauči, na časovima istorije; da se malo više o tim stvarima razgovara.

Dobro, to je neki proces oblikovanja naraštaja i budućeg društva, ali u ovom trenutku u našem sadašnjem društvu, na koji način se može razviti empatija kod ljudi?

Ja mislim da kod onih starijih ljudi – teško.

Misliš, tu smo – gde smo?

Da. Možda oni ljudi koji su bili na ratištu i koji su to videli svojim očima... Možda oni koji su tamo živeli, pa im se desio rat, mislim da oni mnogo više imaju osećanja za to. A ovi koju su odavde išli kao dobrovoljci da otimaju, znaš, da se obogate, mislim da takvim ljudima ne vredi pričati. A oni koji su ovde sedeli i gledali televiziju... prosto mi ne pada na pamet kako na njih može da se utiče. Ako i dalje sede pred televizorom, slaće im tim putem neke poruke.

A taj proces suočavanja sa prošlošću, tako kako danas teče, misliš da teče kako treba ili bi to trebalo da izgleda nekako drugačije? Bez obzira ko to forsira i iz kojih razloga se to dešava? Kako po tebi treba da izgleda taj proces? Na kojim nivoima treba da se dešava?

Ne znam.

Misliš li da će ovako kada sada teče doneti neke rezultate?

Čini mi se da će ljudi saznati šta se desilo, ali mislim da neće te stvari prihvatiti kao “da, zaista, desilo se, verujem da se desilo”, nego da će više biti onako “samo ti pričaj, vetar nosi”.

Misliš da neće poverovati da se to desilo?

Da. Zato što sam ja već sad imala priliku da razgovaram sa devojkom koja studira pravo, zanima se za srpsku istoriju i za ove sada ratove i ona, recimo, tvrdi, a čula sam i u medijima, da nije bilo ljudi koliko se priča i da to uopšte nisu ti žitelji, nego

da je to bilo neko premeštanje, neka trgovina između političara, razumeš, da se to nije desilo tako kako Nataša Kandić kaže.

Da li to onda umanjuje težinu zločina?

Ne mislim da umanjuje težinu, mislim da je i jedan čovek mnogo, a ne te hiljade o kojima se priča.

A kada se kaže 'pomirenje'... Šta je za tebe pomirenje? U kontekstu sadašnjih odnosa?

Prihvatanje činjenica i oprost. Ako si bio lično pogođen ratom, ne možeš nikad da oprostiš, naravno.

Misliš da ne treba oprostiti?

Ne kažem da ne treba oprostiti – treba. Pogotovo ako nemaš nikakvog uticaja na tok stvari. Prosto mislim da ne treba tračiti život i nervirati se kad ne možeš da utičeš, treba nastaviti živeti, to hoću da kažem. Ne vredi se ljutiti zauvek.

A odnos: zaboraviti – oprostiti?

Ne treba zaboraviti, treba pamtiti, ali treba oprostiti, u smislu da ne treba da postoje neprijateljstva među narodima.

Primećuješ li da u našem društvu proces pomirenja teče?

Do mene stižu kontradiktorne poruke. I u mome okruženju postoje ljudi koji kažu "juhu, hajdemo u Hrvatsku na more", a drugi kažu "mamu im njihovu, neću nikad otići", otprilike i "šta će oni kod nas, hajd'mo da ih prebijemo". Prosto ne mogu da ocenim kojih ima više. Da li onih što im je ok, hajd'mo da mirimo ili onih koji se i dalje ljute.

A ko treba da povede taj proces pomirenja, da ga inicira i usmerava?

To je u stvari uloga države. To što Mesić malo dođe kod nas, a malo će Koštunica u Zagreb, mislim da je to ok, hajde malo da zakopamo sekire.

To je na državnom nivou...

Pa znaš, ako to sad počne na državnom nivou, pretpostavljam da će to biti.... U stvari, za pojedince, za ljude... Trebaće malo više. Ja znam čoveka koji ni danas ne može da ode u Hrvatsku pošto je na nekoj listi. I da može, sumnjam da bi otišao. I te liste – proći će jedno dvadeset godina pre nego što se nešto uradi povodom njih ili se zaborave.

Misliš da će prvo doći do pomirenja i uspostavljanja tih nekih odnosa na državnom nivou, a "obični ljudi" će to sporije da prihvate?

Postoje ljudi koji su ponovo našli svoje prijatelje i koji se tako sada posećuju, ali nešto ih baš i ne vidim u mom okruženju, što ne znači da ih nema, ali ih ja prosto ne vidim.

Šta je potrebno da bi došlo do potpunog pomirenja? Koje su to prepreke koje koče da se nekadašnje zaraćene strane pomire i uspostave odnose? Ko ili šta koči taj proces?

Prvo, prosto mi se čini da je ovo naše društvo odviše haotično da bi se momentalno intervenisalo. Mislim da kakvo je sad stanje kod nas, ne može više da se promeni. Mislim da to treba polako kroz obrazovanje. Da se počne od malih nogu i nekako mislim da treba da prođe jako mnogo vremena da se to zaboravi... Ne da se zaboravi, nego da se ne oseća ta mržnja i ta netrpeljivost. Nekako mi se čini da sada

ima puno roditelja koji su nahuškali svoju decu protiv drugih naroda – kao "ovaj je Hrvat, ovaj je Musliman – oni nisu dobri". Pre neki dan klinci ispred moje zgrade, imaju jedanaest godina, igraju se dole, a mali kaže, ne znam da li je to navijačka pesma, kaže "ubij, zakolji, da Hrvat ne postoji". Ma jedanaest godina ima, ne zna ko su Hrvati! Možda je mali koji sedi pored njega Hrvat!

Misliš da je onda na mladima da iznesu proces pomirenja?

Da, mislim da za ove starije nema nade.

Zašto tako misliš?

Zato što mi se nekako čini da je ta srednja generacija koja je učestvovala u tim ratovima mnogo preživela i da ne može da oprost.

Da li misliš da ti lično možeš nešto da učiniš?

Ne znam.

Kako vidiš svoju ulogu?

Ja mogu jedino ljude sa kojima se srećem i družim, kada primetim da imaju tako neke netrpeljive stavove malo da zaustavim, da kažem "hej, je l' čuješ ti sebe šta pričaš?!", ali nisam sigurna da to dopire do njih.

Kako vidiš u nekoj bližoj i daljoj budućnosti odnose na teritoriji bivše države? U smislu prekograničnih kontakata "običnih ljudi", a i na "višem" nivou? Kakva nam je budućnost?

Ja mislim da je ta saradnja krenula, pošto smo susedi, evo već su počele ekskurzije u Sarajevo. Mislim da će biti, svakako, kontakata, putovanja i svega toga, ali mislim da će u početku biti licemerja. U fazonu "hajde dođite vi kod nas, baš je to lepo", ali da će i dalje biti tako da kad si na ekskurziji u Zagrebu da se malo štrecaš, hoće li neko skontati odakle si, hoće li te neko opsovati. Mislim da treba da prođe neko vreme da bi to bilo opušteno. Recimo, ja bih se sad bojala da putujem u Hrvatsku.

Zašto?

Pa šta znaš! Ja da sam iz Hrvatske, teško da bih došla u Beograd za vreme derbija. Nikad ne znaš na kakvu ćeš budalu da naletiš. Da odem u Njujork, verovatno bih i tamo mogla da naletim na neku budalu koja bi me prebila bez ikakvog razloga, a ovde ljudi osećaju da imaju razlog. Bojala bih se. Možda u Bosni ne toliko.

Da zaokružimo priču: na kome je najveći deo tereta tog pomirenja i suočavanja sa prošlošću?

Ko treba to da ponese?

Da, da ponese i iznese...

Mislim da ove nevladine organizacije koje buškaju treba da nastave da buškaju i treba da teraju političare da pričaju o tome, i da i oni načine neki korak, da uticajni ljudi koji se sada "vrte" po televizijama i po novinama pokušaju da utiču na tu srednju generaciju koja je učestvovala a koja je sad vodeća u ovom društvu. U svakom slučaju, mislim da će kad protekne mnogo vode i kad sadašnje bebe odrastu doći do potpunog pomirenja i oprostaja.

T. G.

Recite nam nešto o sebi u kratkim crtama.

Ja sam iz Prijepolja, Sandžak. Ovdje u Sarajevu sam već trideset godina. Imam dva sina, muž mi je preselio, što kažu... U penziji sam.

Kad se vratite u period početka devedesetih i te godine pred rat, šta pamtite?

Najčešće se insan sjeti tako tih ratnih dana, onih granata, što kažu. Kad te zovu da bježimo, kad smo se krili u podrumu i po komšiluku bježali. Ja sa djecom. Te kod auta, te dolje kod pokojnog komšije Branka – tu smo najviše i bili, noćevali. Čitav komšiluk, svi zajedno.

Jeste li tada osećali nekakvu mržnju, bes?

Nisam, nešto nisam. Ne znam. Jesam imala strah u sebi, samo sam iščekivala, sa djecom uza se, šta će biti dalje. To je meni bilo najgore. Nekako imaš strepnju neku u organizmu i sve to, ne možeš da spavaš, misliš 'oće li ti kucati, jer smo bili tu prva linija. Da li će ti doći na vrata. To mi je bilo jedino. A inače, što se tiče ostalog komšiluka, tu mi je lakše bilo kad imam njih. Puno to znači. Ja se sjećam, kod dede odemo, dedu ništa nije bilo strah. Ono puca, a on i dolje i gore... Kad smo svi na okupu ništa nas nije bilo strah. A bilo nas je svih – i Muslimana, i Hrvata i Srba. Sve tri nacije.

Pa kako ste vi sebi objašnjavali između koga se taj rat vodi?

Nikako mi nije jasno, vjeruj mi. Ja sam iz Prijepolja, tamo su mi u komšiluku isto Srbi, evo mogu slike da ti pokažem, prošle godine su mi dolazili oni ovdje. Tu mi sjedeli. I onda kakva je razlika sada, kako ja da osjećam razliku? Sve je to od čovjeka do čovjeka. Ne znam, ne mogu da budem pametna uopšte što je ovo ovako ...

Ni sada nemate odgovor?

Stvarno nemam odgovora.

Što se tiče ove sad situacije, kako se to vama čini?

Ama da ti kažem, mi smo ovdje ostali isto ko što smo i bili. Neki su tu bili sve vrijeme, neki su se vratili, neki su pobjegli, kao taj jedan komšija M. Znaš, sve su meni ovdje u komšiluku bili Srbi.

Ja se sjećam kako smo ja i pokojni Branko, pokoj mu duši, pojeli tu baklavu bajramsku '92. godine, pred sam rat. On dođe ovdje kod mene, ja pojma nisam imala šta se sprema. Neki su tada, kažu, imali oružja u kućama, ja nisam imala tupava noža kako treba. Što jes' jes'. I dođe on pred Bajram. Ja pitam je li istina ovo što se kaže, a on meni "Bogami, moja Esma, neće biti dobro". A ja njemu – haj' đavola, kako neće bit dobro. Ma ja sam mislila prije će nešto po strani tamo puknuti, nego po Sarajevu. Pojma nismo imali moj muž i ja da će po Sarajevu zagrmeti, i to baš Stari grad, najprije i najviše. Sve su tenkovi hodali, vozili gore tranzitom, a mi niko ništa – gledaj sa terase. Kaže Branko tada, da mu zivkaju sina stalno, ono u Hrvatskoj već bilo započelo. A kaže žena njegova meni: "Ja vala ne

Đe ja mogu sad tebi zataškati ako su tebi tvoga najbližeg negdje ubili ili zaklali? Ne može bogami. Ili što ja kažem, đe ja mogu zaboraviti recimo nečije dobro? Bilo u komšiluku, ja negdje, ni moje djete isto ne može zaboraviti što mu je učinjeno dobro. A ne može zaboraviti ni što mu je zlo. Kao što ja ne mogu zaboraviti te slučajeve, tu dobrotu pokojnog Branka recimo.

dam da moje djete ko bije, niti da on koga ubija. Ovo ne valja". I oni su otišli u Švajcarsku, a pokojni Branko ostao ovdje da čuva kuću, i probô on da ode kod rođaka na Marin dvor i kad je kretao ostavi on meni ključ od kuće i kaže "Evo ti ključ života ti, ako 'oće neko da mi uđe u kuću da ne razvaljiva, nego da lijepo otvori, nek nosi sve, al' nek mi ne razvaljiva kuću". Ključ meni daje da mu ja pripazim kuću! Što jes', jes'. On je bogu na istini, mi smo na laži. Ma kakvi, on dva dana nije mogao da izdrži tamo, treći dan – eto ti ga nazad.

A kad god je bila slava im, uvek je čika Branko djeci nešto davao, bombone, čokolade. Oni su nas zvali, ja sam uvijek išla na njihove slave. Ja to nikad ne mogu zaboraviti, i oni su meni za Bajram dolazili! Trebamo pravo reći!

Dolazili su mi, i dan-danas mi dolaze. I kad je moj muž umro svi su došli da izjave saučešće, i mi smo bili kad su čika Branka ubili...

A te prve ratne godine komšinica J. spremila zimnice, pekmeza, sve je to Branko izdjelio. Pa nam posle slala pakete iz Švajcarske!

Nije svak isti, treba pravo reći. Što kažu, pet prstiju na ruci pa nisu svi jednaki. I ne daj bože da smo jednaki...

A to kad su Branka ubili tokom rata... Joooj, osvanuli mi jedno jutro, vidim ja, nije nešto dobro. Kad mi dolje, gdje je to čika Branko, a jedan komšija kaže meni "ma šuti, Đula, ubili ga..." Ma, ko ga je, reko, ubio, ubila ga majka? Tol'ko mi je nešto bilo, sve mi se prevrnulo u meni. E tada mi je stvarno bilo mnogo teško. Znaš šta, ja sam mislila da ću pasti u bandak. Tako mi je bilo. Jer ne vidiš ti takve stvari. Ti čuješ pucaju granate i sve to, granate lete oko tebe. A ovo je bilo drugo... i "naši" su ga ubili...

A još i ovo da ispričam – ja radila u fabrici i došao jedan S. iz Vukovara. On je bio tehnolog u fabrici u Borovu i dođe on i viče: u Vukovaru poravnili sve; bome, neće ni ovdje dobro biti, čuvajte se! A on siromah bio, pa se mi skupili i napravili mu cipele za njega i porodicu... Toliko je to nama tada bilo teško, ne znajući da će tako uskoro i kod nas biti! E kad je počelo u Sarajevu, on je posle otišao...

A ti što su pucali sa brda, kako ste njih doživljavali?

Kako? Pa hajde, boga ti... To je bože sačuvaj. Ja ne znam, ja ne bih imala riječi stvarno kakvi su to ljudi. Kad sam išla za Prijepolje 1996. godine, prvi put nakon rata, a ja pošla sa djecom. Mi smo išli sa Grbavice. Znaš kakva mi je trema bila kad smo bili na Grbavici i trebalo da siđemo na Lukavici, odatle išao autobus za Srbiju. Ja sam čekala samo da reknu pokvario se autobus, da mi lahne, da se vratim. Toliko je tog straha bilo. A ujedno sam htjela i da idem, da vidim majku, brata... A ova sad situacija... znaš šta, ja se ježim kad onaj kaže ja u Bosni, a ne navijam za Bosnu! Mislim, trebamo realni biti. Pa će ja mogu da ne navijam za tebe, koja si ovdje sa mnom, tu živimo... Pa preči je komšija nego daljnji rođak. Pa mene je ta ista J. komšinica vodila doktoru kad sam zanemogla. Niko drugi do ona. I ja trebam sada njoj nešto da rekнем? Ma, hajde...

Kad danas čujete to da ovde treba da se desi pomirenje, kako vi to razumevate?

Pa ne znam stvarno... oni treba da se pomire tamo, ti političari, ona, da izvineš, govna! Šta ja imam da se mirim sa kim, pa nisam se ni svađala. Mi smo tu imali slučaj jednog komšije Srbina tu, uvijek je prgav bio, ali ni sa njim se nikad svađala nisam. I ovaj drugi što je otišao i ništa nam nije rekao, pa i sa njim danas kad se sretnem ja se uvijek upitam – kako si, šta ima. I on nazove svima Bajram da čestita. S kim ću se ja miriti? Nisam se ni svađala, ni komšija sa mnom, ni ja sa komšijom.

A na ovom malo višem nivou, državnom?

Nije to meni samo politika, ali su se političari zavadili. Oni se zavadili, a ljudi ginuli, ni krivi ni dužni. Pravo su rekli ono neko veće – volim više sačuvati svoju glavu nego državu. Pa na kraju krajeva, čovjek je i u pravu. Pa nemamo mi državu! Nemamo, eto vidi samo šta se radi.

Pa šta je ova BiH ako nije država?

Pa šta je? Raspadnuta zemlja, eto šta je. A ja ne mogu da budem pametna šta treba da se radi, vjeruješ li mi. Kako su ovi zakuhali i šta su raskuhali, ja stvarno ne znam... Samo mi je žao omladine danas. Šta će oni danas, sutra? I nek završe škole i sve, ali opet gdje i kako dalje? Oni su sebi obezbjedili i svojim unučadima i prauučadima... A šta smo mi obezbjedili našoj djeci? Na pošten način... Mi sve pošteno, fino, al' fala bogu nek smo zdravo. Valjda ima boga...

A kako biste vi voleli da ovo društvo izgleda, ta BiH?

Ko što je i prije bila, brate. Jedinstvena, što kažu jedna država, jedan predsjednik, svi zajedno i Srbi, i Hrvati i Muslimani... A ti što neće njih treba išćerati. Eee, nema Golog otoka, a nisu ovi ni za Golog otoka. Ja tu mislim na ove političare što zakuhavaju, na njih mislim... ne na narod...

Pa je li vidite vi tu negde odgovornost tog "običnog" naroda?

Pa šta ja sad mogu? Otkud ja znam jesi li ti gađala ili nisi? Pa ja ne znam, ne znam, ne mogu da budem pametna... To sam ti počela pričati, kad sam išla za Prijepolje,

pa preko Trebevića. Gore sve bunker do bunkera, znači neko je morao znati za sve to. Oni su nas odozgo imali kao na dlanu... Nije to jednostavan osjećaj... Najgore što su Srbi zakuhali, nekako su oni i danas zagriženi za to svoje, neće oni pa neće, oni 'oće nešto svoje i džaba. Vidiš i sama. Pa šta hoće svoje, pa svi smo mi od krvi i od mesa. Svi ćemo mi pred jednog boga. Ali sirotinja šta će? Poklopi se, trpi dok možeš...

Mislite li da o tim stvarima koje su se u ratu desile danas treba pričati? Šta sa svim tim stvarima?

Pa, ne treba to zataškavati, trebamo realni biti. Trebamo reći, nek se zna! Hoću da ti kažem i ovo – u mene djeca kad su krenula u školu... nije to u redu. Kad sam ja mogla da učim istoriju i Prvi i Drugi svjetski rat, zašto da se sada zataškava ova istorija? Njima nije dozvoljeno da puno štošta u istoriji pričaju. A zašto? Pa nismo to radile ni ti, ni ja! Nek se zna, nek izađe istina na vidjelo, nek izađe, što? Kad zna Bog, nek znaju i ljudi. To je stara izreka. De ja mogu sad tebi zataškati ako su tebi tvoga najbližeg negdje ubili ili zaklali? Ne može bogami. Ili što ja kažem, de ja mogu zaboraviti recimo nečije dobro? Bilo u komšiluku, bilo negdje, ni moje djete isto ne može zaboraviti što mu je učinjeno dobro. A ne može zaboraviti ni što mu je zlo. Kao što ja ne mogu zaboraviti te slučajeve, tu dobrotu pokojnog Branka recimo, možda ne mogu ni oni zaboraviti to svoje, ubijanje i protjerivanje i sve...

Šta može da podstakne da se to ne zataškava?

Nek ne da omladina da se zataškava! Ne može moje djete zaboraviti kako su pucale te granate i sve, a ja ga vodila u sklonište da uči školu. Ne može to djete nikako zaboraviti. Normalno, moje će djete normalno kontaktirati sa tvojim djetetom, jer nije to tvoje djete radilo nego neke usijane glave desete. Neće se to nikada zaboraviti, to bez daljnega, ali vremenom će izlajpljivati. A to bi najbrže krenulo kad bi krenula proizvodnja, kad bi omladina radila, kad bi bilo koliko-toliko slobode. Nema više one slobode, moja Tamara.

Može li se po vašem mišljenju ekonomija razviti, a da se ne bavimo tim pitanjem ko je odgovoran za rat i sve to?

Pa stvari bi se zacrtale kad bi oni glavni krivci bili zatvoreni. Onda bi sve polako, polako, polako krenulo. I ovi entiteti bi se ukinuli i omladina bi se sjedinila i sve to. I industrija da se pokrene. A bogami, praznog trbuha i još sa tim bolom se ne može ići dalje... Pa evo ga, moj sin radi sa Srbima i neka ga! Pa i ti si Srпкиnja, je l' tako? Pa posjeci se ti, posjecu se ja – krv nam ista!

T. Š.

Da li možeš za početak da se predstaviš, da kažeš nešto o sebi. Gdje si rođen?

Pa, recimo, zovem se Vojo, rođen sam 1974. godine u Mostaru, a inače sam iz Nevesinja i čitav život sam živio u Nevesinju, gdje i dan-danas živim. Završio sam srednju mašinsku školu. Onda sam otišao u vojsku i bio pripadnik Vojske Republike Srpske od 1992. do 1996. godine. Nakon rata sam radio nekih milion poslova, a najviše sam konobarisao. Sad isto radim neki posô koji je privremen. Inače sam oženjen, otac sam jednog djeteta. To bi bilo onako, ukratko.

Da li ti kao neko ko je učestvovao u ratu misliš da su ljudi dobili neku lekciju iz toga rata, da se ljudi sada ponašaju drugačije?

Da li su dobili lekciju? Pa mislim, generalno gledajući, kad uzmeš sve i sabereš, oduzmeš i podjeliš, generalno nisu dobili nikakvu lekciju. Mislim, društvo u cjelini. Druga je sad stvar sa pojedinačnim slučajevima.

Da li je po tebi rat rješio neke probleme koji su postojali u vrijeme kada je on izbio?

Da li je rješio probleme? Pa ne znam da li je rat u stvari započet radi nekih problema. U stvari ja, još uvijek, lično nemam odgovor zašto je počeo rat. Postoji tu... mislim, ko kod bude odgovarao na to pitanje, ko god ima odgovor na to pitanje i misli da je to pravi odgovor – vjerovatno je to jedan od pravih odgovora. Zbog čega je to počelo? Zbog čega su se ljudi odjednom pretvorili u nekakve mašinerije ili nekakve nasilničke postrojbe? Šta se to u ljudima odjednom preokrenulo? Znači, u većini ljudi, većini društva se preokrenulo, i koji su to motivi da ljudi ratuju, koji su motivi da se ljudi međusobno ubijaju, protjeruju, da se vrši zločin nad njima, da ubijamo žene, djecu, starce. Mislim da sa tim loše stojimo kao društvo tako da je vrlo teško odgovoriti na to pitanje.

Na osnovu čega ti misliš da je to tako?

Pa evo, ne znam odakle da krenem. Recimo, krenuću od Dejtona, ali ću nekako probati da skratim koliko budem mogao. Znači, u Dejtonu je potpisan mir, taj neki Dejtonski mirovni sporazum. On je zaustavio rat, ali isključivo zaustavio rat. Zašto tako mislim? Evo, recimo, prošlo je od Dejtonskog sporazuma deset godina kako, u suštini, mi još uvijek tapkamo u mjestu. Nismo svjesni, znači, ni strahota koje su se dešavale u toku rata; još uvijek nismo svjesni. Evo nećemo pričati o ratnim zločinima, nećemo pričati o drugoj strani. Pričat ćemo o sebi prvo ako već idemo na nekakvu getoizaciju, na odbranu nekakvih nacionalnih srpskih, ne znam, hrvatskih, bošnjačkih – nije bitno, interesa. Znači, jedne nacije, jednog naroda. E onda ćemo, brate, krenuti od sebe. Evo ja od sebe lično polazim. Svak treba da svoju golgotu sagleda u svemu tome, ako je doživio, a vjerovatno je doživio, ako ništa, doživio je stres. I moja pokojna baba je ovde sjedila u Nevesinju, pa je čula da granate padaju, pa je znala da sam ja na položaju, pa je strepila za moj život, strepila za ostatak familije, razumiješ. Možda i za neke komšije i neke druge ljude. Znači,

Prije svega moramo da se suočimo sa tim šta nam se dešavalo svih ovih godina, definitivno moramo. Dakle, to je neko suočavanje sa prošlošću. Šta nam se dešavalo? Gdje sam ja u svemu tome bio? Šta sam ja radio? Da li sam ja odgovoran? Da li sam ja doprinijeo nekako da se taj veliki točak nasilja desi? Da li sam ja učesnik svega toga, da li sam ja neki mali točkić, lager u tome velikom točku?

ona je doživila stres u svakom slučaju, a tek šta su ljudi doživljavali na prvoj liniji ili u nekim bitkama! Mislim da mi nismo svjesni tragedije koja nam se desila. Mislim definitivno da nismo svjesni koliko je ljudi ubijeno, koliko je ljudi, znači civila ubijeno, mladih ljudi, starijih ljudi, nemoćnih ljudi koji su samo bili druge vjere ili druge nacije. Pripadali nekakvim... Što kaže Rambo: "A mi iz mješovitih brakova, mi smo najgori". A da ne govorimo o ratnim zločinima, o etničkim čišćenjima, o paljenjima kuća, uništavanju dobara. Svaka životinja je na ovim prostorima propatila, a ne čovjek. Mi još uvijek toga nismo svjesni, mi smo se jednostavno izgubili u svemu tome, izgubili smo se zato što nam niko nije omogućio dijalog. Evo, recimo konkretno, sa drugom stranom... Prije svega mi nismo imali dijalog između nas samih posle tog rata. Ne možeš, sad potpisan mir, e ajd' mo odma' državu praviti. Odmah su nam tu napravili nekakve institucije, odmah su nam napravili tu nekakve... koliko će ko imati vojske.

Da li ti misliš da je to isključivo stvar pojedinca?

Pa ne mislim da je isključivo stvar pojedinca, ali je pojedinac tu bitan da sagleda pravo stanje stvari, da on rješ, znači, sa svojom prošlošću. Znači, da sagleda tu svoju prošlost, gdje je on bio u svemu tome. To je bitna stvar, to može pojedinac da uradi. Postoji jedna druga strana, postoje u stvari još dvije strane. Druga strana je vlast. Znači, ta vlast predstavlja društvo, neka većina ljudi glasa za neku opciju koja predstavlja te ljude, je li tako? To smo mi, iako možda ja nisam glasô za ovu vlast, ali, bože moj, većina ljudi možda jest. Mislim na papiru većina jest, ali kad se te cifre fino stave na papir vidi se da je to jedna ogromna manjina ljudi koja vlada. Mislim da je tu veliki nedostatak političke volje, ne samo u ovoj vlasti, u ovoj vladi, u ovom sazivu neke skupštine, i svega toga. Od Dejtona se definitivno ništa nije uradilo po tom pitanju.

Kažeš da se od Dejtonskog sporazuma ništa nije promjenilo. Šta je za tebe mir i kako on za tebe izgleda?

Pa recimo... šta je za mene mir? Pa, mir nije samo odsustvo rata. Evo, recimo, konkretno u Nevesinju... Ja bih volio da se jedno jutro probudim i da vidim ljude koji normalno žive, normalno rade. Sve one ljude koji su živjeli prije rata u Nevesinju i sad njihove potomke koji su se rodili u ovom periodu koji se dešavô. Uopšte me nije briga kakav će sistem biti, da li će neki sistem uopšte biti, nego da se svi ti ljudi vrate i da mi jednostavno... da se ide u crkvu ko što se išlo. Da ljudi rade ko što su radili. Mislim da je mir, jednostavno... mir je sloboda. Definitivno, da se ti osjećaš slobodno da možeš reći šta želiš, da možeš kritikovat neke pretpostavljene, vlast, nije bitno ko su. Znači, da si jednostavno i kritičan i da prihvataš kritiku, i da si samokritičan. Mir je kad imaš prosperitet u državi, ili najavu toga prosperiteta. Mir može biti ne samo odsustvo rata već znači nekakav boljitak. Nešto da se ide naprijed. Da su ljudi postali svjesni svega i svačega i samih sebe, i sebe u društvu. Društva prema sebi, na kraju krajeva. Što je jako bitna stvar. Da se jednostavno više ne obraća pažnja na egzistencijalne probleme, na preživljavanje, na nekakve stereotipe, tipa – koje si nacije. Mi svi volimo da komšiji crkne krava i to je tako.

Šta je po tebi potrebno da bi izgledalo sve kako je izgledalo prije?

Pa, mislim da je potrebna nekakva vrsta pomirenja. Znači, prije svega moramo da se suočimo sa tim šta nam se dešavalo svih ovih godina, definitivno moramo. Dakle, to je neko suočavanje sa prošlošću. Šta nam se dešavalo? Gdje sam ja u svemu tome bio? Šta sam ja radio? Da li sam ja odgovoran? Da li sam ja doprinijeo

Mnogi ne vide granicu između junaštva i zločina. I to samo zbog toga što smo pristali da nam ratni talog drži lekcije o “patriotizmu”.

nekako da se taj veliki točak nasilja desi? Da li sam ja učesnik svega toga, da li sam ja neki mali točkić, lager u tome velikom točku? I onda, jednostavno, kad izađemo, pošto smo evo već razdvojeni na te tri nacije, na te tri strane... Naravno, lakše je vladati pojedinačno nego kada su ljudi zajedno. I onda da vidimo kako ćemo nastaviti dalje da živimo. Jer mi smo ovdje definitivno vezani mentalitetom, istorijom. Ne znam... navike imamo iste, imamo iste probleme, živimo na takvom geografskom području koje je zanemarljivo malo geografsko područje u odnosu na nekakvu ukupnu sliku. Mi moramo ovdje živiti definitivno. Mi smo, što ono neko kaže, osuđeni jedni na druge. Jer nije sad da sam osuđen, da mi je kazna da sam sa Bošnjakom ili sa Hrvatom na poslu, u društvu, nije bitno, na ulici, u kafani, u školi... Da moje djete sutra ide sa Bošnjakom ili sa Hrvatom u školu. Nego, jednostavno da promoviramo nekakve vrijednosti koje su, naravno, vrijednosti. Ako ljudi hoće da imaju vjerski identitet, bože moj, nek imaju. Svi treba, koji žele... Nije bitno koja je vrsta religije, nego je bitno da ljudima omogućiš ono što žele.

Šta je za tebe pomirenje i šta je potrebno da bi do pomirenja došlo?

Pa, pomirenje je za mene... znači, definitivno suočavanje sa prošlošću. Priznavanje odgovornosti, bila ona mala ili velika. Ali je definitivno... Pa da sam i ja... ja sam odgovoran, recimo. Ali ne mogu sad reći da su svi ogovorni. Ali jesu svi koji su učestvovali u ratu na bilo koji način odgovorni. Da se suočimo sa ratnim zločinima isto je jako bitno. Mislim, da ne dozvolimo da ljudi koji su možda ubili hiljade ljudi ili male djece, nije bitno koga, civile, da oni šetaju danas ulicama i da se komotno ponašaju, i da su čak privilegovani u društvu. Da ne govorimo o pravljenju heroja od njih i mitova, legendi o njima. Mislim da se konačno o tome treba definitivno zauzeti jasan stav. Svaki pojedinac, a onda i društvo u cjelini. Da radimo na nekakvoj promociji nenasilja. Jednostavno, da izbijemo iz glave, razumiješ, ove stereotipe koje mi imamo. Da se malo više okrenemo sebi i drugim ljudima.

Koje korake bi trebali poduzeti političari za izgradnju povjerenja i pomirenja, da li se oni dovoljno zalažu za to?

Definitivno se ne zalažu. Naprotiv, svojom inertnošću ohrabruju još uvijek te snage koje usporavaju procese. Nerijetko su oni u ulozi “patriota”, tako da mnogi ne vide granicu između junaštva i zločina. I to samo zbog toga što smo pristali da nam ratni talog drži lekcije o “patriotizmu”. Zato neki i ne prepoznaju razloge zbog kojih smo u velikim zabludama. Još uvijek u sferi politike egzistiraju tipusi koji su harali iza prve linije. Prvo se mora završiti sa svima koji su se ogrješili o zakon i moralne principe, pa tek onda početi stvarati klimu za dijalog sa bivšim zaraćenim stranama. Tu također vidim i veliku ulogu vjerskih predstavnika, kao i medija.

Na koji način ti kao pojedinac možeš da doprineseš izgradnji mira?

Tako što ću ja kao pojedinac analizirati svoju ulogu u ratu. Svoje postupke i svoj odnos prema ratu danas. Postoje tu još uvijek mnoga pitanja, ali što se mene lično tiče nema dileme. Ja svoju odgovornost vidim u tome što sam uzео oružje i bio karika u lancu nasilja u proteklom periodu. I nakon svega što mi se dešavalo u ratnom, poratnom periodu i onoga što mi se dešava danas, i ne samo meni, već većini mladih ljudi u ovoj zemlji. Mislim da moramo pojedinačno da radimo na tome da nam se neke stvari ne ponove. Tu prvenstveno mislim na mržnju, na manipulaciju, na ratne zločine, na etnička čišćenja. Treba da radimo na prevenciji, da prošlosti pridemo sa prave strane. Objektivno, bez predrasuda tipa: Zašto bi neko pravdao zločin zato što su ‘njihovi’ vršili zločin nad ‘nama’? Zašto da od zločinaca i

kriminalaca pravimo heroje i mitove? Zašto se ne suočimo sa istinom? Ja lično nemam problema sa tim i znam šta sam o tim stvarima mislio u ratu, a po tim pitanjima i danas mislim isto. I to mi je važno. Nekih stvari nisam bio svjestan, a danas jesam. Ali kad se radi o ženama, djeci, starcima, paljenju kuća, odnosu prema zarobljenima... Ponosan sam na sebe i mogu samo da zahvalim bogu što se nisam pretvorio u zvjer. Jer, kao što znam, neki jesu i vjerovatno danas imaju problem sa sobom i svojom savješću. Suočavanje sa prošlošću je zaista proces koji nije lak. I ako stvorimo preduslove za to... iako kasnimo deset godina po tom pitanju... Ali opet, bolje ikad, nego nikad. Ja ove naše prostore upoređujem sa Palestinom. Uvijek se ovdje kroz istoriju kretalo u nasilje po bilo kojoj osnovi. E pa sad treba da sjednemo za sto i razgovaramo o tome.

Šta je potrebno društvu u zajednici da bi došlo do pomirenja?

Upravo ovo o čemu smo pričali. Istina. A kako do istine? Dijalogom i nikako drugačije. Ali da bi bilo zdravog dijaloga potrebno je osuditi sve ratne zločine i zločince. Biti nepristrasan, samokritičan i okupiti sve relevantne učesnike rata kroz razne vrste dijaloga. Tako bi ljudi mogli da izbace iz sebe svu gorčinu i mržnju, i vlastite golgote. Pričati otvoreno i bez straha.

Zbog čega se moramo suočiti sa prošlošću?

Neko je negdje jednom rekao: "Narod koji nije izvukao pouke iz svoje prošlosti, osuđen je da je ponovo proživljava". Ova konstatacija nije samo primjenjiva na naše prostore, već na čitav svijet. Šta je u stvari ljudska istorija? Kako bi se ona najkraće mogla definisati? Jednom jedinom riječju, a to je smrt! Iz rata u rat, iz genocida u genocid, iz holokausta u holokaust. Od prvih plemenskih ratova, do prvih građanskih ratova, od Francuske do boljševičke revolucije. Prvi i Drugi svjetski rat, od Vijetnama do Iraka, od Somalije do ovih naših prostora. Od Čečenije pa opet do Iraka i ko zna dokle. Ljudi su u svojoj slobodi uvijek birali nasilje i stazu smrti.

Da li je moguće postići trajan mir bez suočavanja sa prošlošću?

Definitivno ne! Inače ćemo po ko zna koji put upasti u zamku prošlosti. Želio bih još da dodam da je najveća poteškoća pojedinca u tome što smo mi isuviše daleko od sebe samih, i što malo želimo da se približimo sebi. Mi uvijek bježimo od toga da se suočimo sa sobom. Neki kažu da je ovo bio vjerski rat. A ja se pitam: Da li uopšte neko može ubijanje ljudi nazvati vjerskim ratom? Da smo svi mi bili vjernici, mislim da do rata ne bi ni došlo.

B. A.

Kakav je vaš odnos prema ratu sada, deset godina poslije?

Vi zacijelo pod ratom podrazumijevate samo ono što se zbilo na teritoriji BiH, jer od rata na Kosovu, primetićete, još nije prošlo deset godina!

No, osobno mislim da je nemoguće dati objektivan odgovor na vaše pitanje, na-prosto jer smatram da rat, ako ne u smislu svakodnevne zbilje, onda je u latenciji, dakako, prisutan. Naime, ako je mrvljenje ex-SFRJ, koje se neumitno zbilo pod jakim intonacijom rata, imalo za posljedicu pojavu nacionalnih, etničkih država (a moglo bi se reći da je upravo to i bio cilj rata), ko iole normalan može garantirati da je taj proces mrvljenja došao do svog spokojnog pristaništa?! Drugim riječima, ko može garantirati da novonastale manjine, pa čak i one stare, neće biti još jedna zgodna prilika iskusnim piromanima ili, pak, njihovim šegrtima da demonstriraju svoje moći? Naravno, u slučaju da se te nacionalne države, u svojoj unutarnjoj politici, budu ponašale po obrascu ex-SFRJ, tj. da hrane nacionalizme kao svoje grobare da bi ostali na vlasti, kako to izvrsno primećuje Leszek Kolakowski. Hoću reći da mi živimo u jednoj nepretrgnutoj strepnji, nalik onoj egzistencijalnoj, koja skladno svojoj raskošnoj lepezi, ostavlja, bojim se, neizbrisive tragove po širini i dubini naše psihe.

Mislite li ipak da je rat završen?

Čak i ako smatramo da je rat, u svom aktivnom i potencijalnom aspektu, došao do svog *death-line*, što je, inače, nužan predujam da u "miru" sagledamo njegove posljedice, ko može biti ravnodušan, posebice ako je musliman, spram proglašenja novih križarskih pohoda (ratova), koji će umjesto oslobađanja Kristovog groba, tijekom vremena dobiti novi diskurs, oslobađanje muslimanskog svijeta?!

Štoviše, ako sam kao musliman strepio da ću biti žrtveno janje krvoločnih zvjeri ultranacionalističke kulture koja je doskora pohodila moj okoliš, te ako sam strepio da će me imperijalistički val zbrisati s povjesne i svetopovjesne mape svijeta, sada moram strepiti da će me neko od "mojih istovjernika" raznijeti u zrak (premda po definiciji Poslanika Islama unutar pojmovnog polja muslimana takvi uopće ne nalaze svoje mjesto).

Kada govorite o ratu da li govorite o ratu na ovim našim prostorima?

Rat je prestao biti lokalnog karaktera. On je odveć postao planetarni fenomen, s kojim se nužno, htjeli mi to ili ne, sučeljavamo i permanentno trpimo njegove posljedice, koje kao takve, skoro da nemaju kraja.

No, ako sam primoran da eksplicite navedem neku od tih posljedica, onda ono što mi se u ovom trenutku tako moćno nadaje je nemir u svim svojim modusima koji stvaraju jednu osebujnu mrežu unutar njegovog semantičkog polja. Mislim da nijedan čovjek koji je baštinik nepatvorene, primordijalne ljudske naravi, nije lišen nemira. Taj nemir prodire u sve razine čovjekove intelektualne i duhovne djelatnosti, dakle, političku, ekonomsku, socijalnu, psihološku, vjersku i ine razine...

Dakle, ono što želim kazati je da osobno vjerujem da rješenje leži u stvaranju jednog otvorenog društva koje načelno garantira čuvanje nacionalnog, vjerskog, kulturnog identiteta svake manjine, a to, konsekvantno, znači da je lišava grča asimilacije tj. nemira, a koji nužno predstavlja predujam za nove ratne avanture.

Šta je potrebno da bi se došlo do mira?

U kontekstu nemira kojeg sam malo prije spomenuo kao ključnu posljedicu rata, kao teolog moram istaći da se Bog, makar u islamskoj koncepciji, u Svojoj samo-očitavajućoj razini, oglašava, između ostalih Njegovih Lijepih Imena i Atributa, pod imenom Selam što znači Mir. To znači da muslimani vjeruju da je Bog Mir i kao takav Vrutak ovosvjetskog mira. Drugim riječima, da se planetarni mir ne može uozbiljiti, sve dok mi, kao Njegova stvorenja, ne budemo *a priori* u miru sa Bogom. Upravo ovdje dolazi ključna uloga religije uopće, koja bi trebala biti sudbonosna za naše stoljeće. To znači da će dojekošnjem toku čovječanstva koji nesumnjivo galopira ka svom fatalnom koncu pod ritmovima duhovne pustoši, dati jedan, dakako, sretniji smjer. No, ovim se ne misli samo iznova aktivirati osjećaj odgovornosti pred Bogom, kao etičkog principa svijeta, unutar svijesti *homo modernusa* ili *homo technicusa*, već isto tako time učiniti shvatljivu samu zbilju pluralnosti i različitosti u ovome svjetu kao neumitnu Volju Božiju, a čije narušavanje, samim tim što se želi zakovati u jedan monolitni i uniformni ton, u stvari, predstavlja narušavanje Božanskog Nauma, a to opet znači nemir.

Ovo potonje se odnosi i na ono što predstavlja ideologizaciju religije, što apsolutno može imati kobne posljedice. Ideologizacija religije je bio neosporno prisutan fenomen u posljednjem ratu. To je valjda zato što ovaj region pulsira tradicionalnim, epskim duhom koji je usmjeren ka prošlosti.

Stoga mislim da sintagmi povratak "religiji", nužno treba vratiti svoje istinsko dostojanstvo. A to će se desiti onda kada se unutar bilo koje abrahamovske religijske tradicije afirmišu one autentične ideje onih tradicija koje su, u svojoj metafizičkoj određenosti, plemenite, dobre, a koje su istodobno jedini predujam za jednu spokojnu, mirnu ljudsku, kulturnu i civilizacijsku kohabitaciju.

Dakle, ono što želim kazati je da osobno vjerujem da rješenje leži u stvaranju jednog otvorenog društva koje načelno garantira čuvanje nacionalnog, vjerskog, kulturnog identiteta svake manjine, a to, konsekuentno, znači da je lišava grča asimilacije tj. nemira, a koji nužno predstavlja predujam za nove ratne avanture.

E. H. Č.

Kakvo je tvoje sjećanje na rat i tvoj odnos prema njemu nakon ovih godina?

Uh, uglavnom ta ružna sjećanja potiskujem. Takav sam, potisnem ih negdje duboko i onda jedino kad želim da ih izvučem odnekud iz sebe to uradim. Sjećam se ružnih trenutaka, sjedenja u skloništima, slušanja granata i ružnih priča, huškanja naroda na sve i svašta, u početku, a kasnije sve tužnijih i tužnijih lica ljudi koji su se vraćali i nezadovoljstva koje je raslo. Sjećam se kako sam željeo stvari koje su bile tada nedostupne; to je bilo toliko bizarno kao što je jedna čokolada ili odlazak nekuda, a i... ne znam, bio sam srećom dosta mlad, pa sam to nekako prebrodio. I kanalisao kao što obično rade tinejdžeri u tim godinama, tako da nema toliko trauma, čini mi se, i nadam se da neće da ispadnu odnekud u neko doba.

Da li mogu da se zaliječe rane koje su nastale?

Moje mogu, bogu hvala.

Generalno, kako vidiš posljedice rata i njihovo ublažavanje ili nestanak?

Pa moramo da radimo na tome. Moramo stvarno, stvarno da radimo svi, pogotovo sa ljudima koji su 'opasno ranjeni'. Znači, da pričamo o ranama. Ne mislim ranjeni fizički, naravno, nego... Mislim, dosta ružnih stvari se izdešavalo i još uvijek se dešava, nažalost, svi vučemo neke priče od prije. Znači, rad sa ljudima, nema šta drugo. Jednostavno, moramo da pomognemo jedni drugima da se izvučemo, jer sâm čovjek teško to može, pogotovo ako je povrijeđen, da se iščupa iz nečega, iz neke priče; jedino možemo svi jedni drugima da pomognemo. To je jedina stvar, čini mi se, koja je sad moguća.

Kako gledaš na pomirenje, odnosno šta ono za tebe znači?

Budućnost. Znači, to je ono što moramo da uradimo, neminovno je da se pomirimo ako želimo da nastavimo neki normalan život. Evo, u zadnje vrijeme to je put kojim idemo zvanično. To je jako lijepo vidjeti i čuti, samo to treba da ide mnogo dublje od zvaničnog pomirenja, od formalnog pomirenja, treba svi to da prihvatimo kao svoju zvijezdu vodilju, svi, znači, svaki pojedinac, svaki građanin bilo koje zemlje ili regiona, bilo koje konfesije, bilo čega, to je ono što moramo da radimo.

Šta je po tebi potrebno za pomirenje, koji su to uslovi?

Potrebno je da... da... Nažalost, još uvijek možemo čuti neke hušakačke i ne znam ni ja kakve glasove i na medijima i od vrha države i od političara iz bilo kojih blokova... Mislim, moramo to svesti na minimum, moramo to ugušiti. Nažalost, znamo kol'ko ti mediji i sve to utiče na našu svijest, našu savjest prosječnog čovjeka, prosječno edukovanog i prosječno svjesnog i savjesnog čovjeka. Prvo treba krenuti od toga, a onda opet raditi sa ljudima i otvarati se ka drugima, pokušati pružiti ruku svima, svemu i svima, zaboraviti neke ružne stvari, preći preko nečega. Za neke bi to bio jako veliki zalogaj, ali ne postoji drugi put.

Ko treba da radi na pomirenju?

Svi, znači, svi treba. Krenuti od vrha, naravno, ali svi treba da radimo na pomirenju.

Ponekad se zavaravam da više ne postoji mržnja u narodu, i onda sretno nekoga ko je jako zadojen mržnjom, a ta mržnja mora da ima neki izvor – treba da ga nađemo i da ga zapušimo. I to je jako lagano sredstvo za manipulaciju: emocije, mržnja i sve te rane...

Koje su poteškoće na tome putu?

Pa... jako je teško preći preko nekih... rana, ajde da kažemo rana, jer čovjek koji je jako, jako povrijeđen teško će zaboraviti neke stvari, ali može da oprostí ako mu mi svi pomognemo da ih oprostí, ali zaboraviti ih neće nikad, to su jako teške stvari i, nažalost, ponekad se zavaravam da više ne postoji mržnja u narodu, i onda sretnes nekoga ko je jako zadojen mržnjom, a ta mržnja mora da ima neki izvor – treba da ga nađemo i da ga zapušimo. I to je jako lagano sredstvo za manipulaciju: emocije, mržnja i sve te rane se još uvijek koriste da bi se manipulísalo zbog ovoga ili onoga, nije bitno, to je jako ružno.

Da li misliš da ljudi, “obični ljudi”, žele mir i da li su spremni da rade na tome?

Apsolutno da. Pogotovo u ovom ekonomskom i socijalnom stadijumu u kojem se nalazi čitav region, maltene. Znači, dosta je više priča, svima je dosta priča političara i priča o ratu i... Možemo mi pričati svakakve priče dok imamo šta da jedemo i da se osjećamo komotno s te ekonomske strane, al' čim nestane... Možda je i meni sad lako pričati priče jer imam jedna usta, ima ljudi koji imaju po četvoro, petoro usta i onda je malo teško prodavati neku praznu priču nekome čiji... Takvima to teško ide.

Šta može “običan čovjek” da učini da bi doprinijeo pomirenju?

Mnogo. Da radi na sebi, da radi sa svojom najužom okolinom, ako ona nije za pomirenje ili ako je zastranila, to je to, ja mislim, to je formula. Ako svi budemo radili na sebi promijenit ćemo čitav svijet.

Ako bi se dogodilo pomirenje, šta bi ono tebi lično značilo?

Za mene se dogodilo, meni se dogodilo pomirenje samim tim što mogu da odem kod svojih prijatelja u bilo kojoj zemlji i bilo gdje; za mene je pomirenje tu i ti ljudi koji su oko mene su pomireni i meni se to dogodilo, ali volio bi' da svi osjetimo to, svaki građanin bilo koje države, regiona, da osjeti tu slobodu da ode bilo gdje i da se osjeća komotno kao svoj na svome, kao što i jeste u suštini. To je jedna velika sloboda, nema tu sprega, nema dodatnih sprega.

Prošlost – šta misliš da treba učiniti s njom, kako se sa njom suočavati?

Treba je gledati onakvu kakva jeste, znači, bez nekih dodatnih kićenja koja su nam svojstvena i bez ikakvih dorada, znači, treba samo istinu pričati, sagledati sve realno, kol'ko je god to moguće. Ovo možda zvuči malo utopistički, ali jedino je to način da ne pričamo neke herojske priče o prošlosti kako bi se oprali pred sobom i pred drugima, nego da jednostavno sagledamo šta je bilo, kako je bilo, da napokon sagledamo greške iz prošlosti kako ih ne bismo ponavljali ukруг.

Koliko je teško suočiti se s prošlošću na taj način?

Jako teško, užasno teško jer treba reći, a užasno je teško reći: “Ja sam pogriješio”, pogotovo za neke ogromne greške. Za malu grešku je teško reći “Ja sam pogriješio”, to je u našem mentalitetu da ne želimo priznati greške, da ne želimo na taj način da se odnosimo prema njima, a tek ta prošlost... Znamo svi šta se desilo i šta se dešavalo. Jako, jako teško, ali moramo biti hrabri i suočiti se, jednom pogledati u oči i istini prošlosti, svi mi, znači, od malog pojedinca do...

Šta misliš o krivici, da li je treba tražiti na jednoj strani i kako gledaš na nju, da li je individualna ili kolektivna?

Definitivno je ne treba tražiti na jednoj strani, krivica je sviju nas. Treba svi da se

Svi smo potrčali, sve strane su potrčale, ja se toga dobro sjećam kad su jahali sa oružjem okolo, urlali i pjevali svoje pjesme – svi. To je naša odgovornost. Bilo je usamljenih glasova u magli koji su pozivali na razum, na dijalog, ali, nažalost, bili su ugušeni. Tu je naša krivica, krivica svih nas, svih pojedinaca.

suočimo prije svega sa individualnom krivicom da ne bismo odbacivali sopstvenu odgovornost za sve što se desilo jer svi imamo koliku-toliku odgovornost. Jer lako je odbaciti je i reći: “Ma to su oni nisam ja kriv, šta sam ja mogao”. Tako na neki način peremo sebe i pokušavamo da prevaziđemo neke stvari, ali nećemo daleko odmaći sa takvim odnosom, jednostavno, treba da prihvatimo svi svoju krivicu, kolika tolika da jeste, jer postoji. Svi smo potrčali, sve strane su potrčale, ja se toga dobro sjećam kad su jahali sa oružjem okolo, urlali i pjevali svoje pjesme – svi. To je naša odgovornost. Bilo je usamljenih glasova u magli koji su pozivali na razum, na dijalog, ali, nažalost, bili su ugušeni. Tu je naša krivica, krivica svih nas, svih pojedinaca. Mi smo tad bili premladi da bismo mogli stati i čvrsto reći ne, ili da, ili bilo šta, ali svi koji su mogli tada reći da i ne, i odlučivati sami, i bili samosvjesni, imaju svoju odgovornost.

Pomenuo si medije. Šta mislis o njihovoj odgovornosti?

Ogromna je odgovornost medija, ogromna. Ja se sjećam svih tih slika, svih tih huškačkih glasova, svih tih priča kako smo mi pravi, a oni su krivi, kako su oni niko a mi smo sve. Čak sam bio ponesen tim talasom nacionalnog upoznavanja i samopoznavanja kako smo mi veliki, a oni mali. Kako njih treba prizvati i dozvati pameti koristeći metode koje su već korištene. To je užas. Čak se i danas povremeno zaprepastim šta ljudi puste u etar ili napišu. Jako je ružno i ogromna je odgovornost medija, pogotovo za naš mentalitet. Jer je dan-danas, nažalost, neoboriva činjenica, aksiom: “pročitao sam u novinama”, “piše u novinama”; nema tu više priče ni dileme je li to istina ili nije istina, ljudi su jako povodljivi za tim što pročitaju ili čuju i zato je na novinarima ogromno breme odgovornosti, samo ga neki nisu iznijeli časno.

Postoji li nešto što bi htio da kažeš van postavljenih pitanja?

Bitno je da se krećem i da upoznajem druge ljude jer je lako arlaukati na gomilu i govoriti oni su ovakvi, oni su onakvi. To je jako lako uraditi, to jako lako prolazi. Međutim, ako iz te gomile izdvojimo jedno ili dva lica, ako pomenemo imena i skoncentrišemo se na ličnosti, onda je jako teško reći “Oni su ovakvi, oni su onakvi”. Znači, treba da se krećemo da malo pružimo i ruke i noge, krenemo okolo bez straha ne razmišljajući da li smo slobodni. Mislim da je to jako dobar način i metod da bi se prevazišlo sve. Ako imate prijatelja negdje, ako imate poznanike, ako ste bliski sa nekim, onda ćete se sigurno, pozivajući se na grupaciju kojoj pripada religijsku, nacionalnu, bilo kakvu, sjetiti prvo toga lica, bar kod mene to tako ide, i onda ne možete prevaliti preko jezika: “Oni su onakvi ili ovakvi”.

L. Z.

Narod treba da shvati da ne treba gajiti mržnju

Možeš li nam reći nešto o sebi?

Volonter sam u Omladinskom centru Gnjilana i bavim se aktivnostima koje su vezane za teatar i pozorišne premijere. Imamo dobru saradnju sa Ministarstvom obrazovanja ili tačnije rečeno sa odeljkom za kulturu, omladinu i sport na nivou Kosova gdje sam i volonter omladinske mreže Kosova.

Kako se osjećaš sada, šest godina poslije rata?

Sve je potpuno drugačije. Mogu reći da se osjećam dosta dobro, ali mogu reći isto da se osjećam dosta loše. Znači da su to dva odgovora. Zašto se osjećam dobro? Da nije došlo do pada Miloševićeve diktature ja vjerovatno ne bih bio ono što sam danas i ne bih imao toliku mogućnost da se bavim svim ovim aktivnostima kojima se danas bavim. Sada, poslije pada Miloševića je mnogo bolje, ali ima još stvari koje me muče, a jedna od njih je i međuetnički konflikt na Kosovu. Mislim da to ne bi trebalo tako da bude, ali ipak, prirodno je što je ovakvo stanje.

Zašto je prirodno?

Prirodno je ako se imaju u vidu svi zločini koji su vršeni na Kosovu, genocid koji su uradili nad Albancima. Na sreću, ja to nisam doživio, nisam imao mrtvih u svojoj porodici. Ono što mi se desilo je da su mi spalili kuću. I sada, istina, mrzim one koji su to uradili, mrzim određene osobe koje su to uradile i tačno znam ko su te osobe. Ali sada je sve u redu, one više nisu ovdje i ja i dalje gajim mržnju prema njima, ali zadržavam je u sebi.

Kako gledaš na prošlost?

Na prošlost, naročito na devedesete, gledam sa puno užasa. Nije bilo šanse da jedan mladi čovjek pokaže svoje sposobnosti u nekoj instituciji, na univerzitetu ili bilo gdje drugdje. Problemi su bili prisutni od osnovne škole pa sve do fakulteta. Tokom rata bilo je jako loše i mi u Gnjilanu smo bili uvijek prestravljeni. Nismo mogli ni pomisliti da se približimo granici jer se uvijek pričalo kako mlade zadržavaju, maltretiraju, ubijaju, siluju itd. Tako da nismo mogli da idemo negdje, nego smo stalno bili zatvoreni i izolovani. Najveći strah je zavladao kada nam je policija podjela žute kartone o kojima se govorilo, i nisam siguran koliko je istina da su dio politike srpskog režima. Govorilo se da su to kartoni kako bi se omogućio uvid u masovne grobnice u koje bi nas strpali. To je bio neopisiv strah i cijelo vrijeme dok je rat trajao bili smo kod rođaka, a ne u našoj kući.

Misliš li da treba da se priča o prošlosti?

Mislim da se prošlost ne treba zaboraviti i da je prošlost istorija, a istorija ne smije nikako da se zaboravi. Treba o prošlosti da se priča, ali na jedan tih i miran način.

Koji je tvoj stav u vezi pomirenja?

Moje mišljenje s tim u vezi je da treba da se pomirimo. Treba da izgradimo dobre međuetničke odnose, ali ka tome treba da idemo malim koracima, počevši od

Na prošlost, naročito na devedesete, gledam sa puno užasa. Tokom rata bilo je jako loše i mi u Gnjilanu smo bili uvijek prestravljeni. Nismo mogli ni pomisliti da se približimo granici jer se uvijek pričalo kako mlade zadržavaju, maltretiraju, ubijaju, siluju itd. Tako da nismo mogli da idemo negdje, nego smo stalno bili zatvoreni i izolovani.

Dokle god mrzimo srpski narod i ne želimo da živi ovdje sa nama onda smo na istom nivou režima i ondašnjih Srba koji su mislili da nas protjeraju kako bi stvorili Veliku Srbiju. Ako mislimo da budemo na ravni civilizovanog svijeta onda ne treba da gajimo mržnju prema osobi koja nije skrivila ništa bez obzira koje je nacionalnosti ili vjere jer je i ona ljudsko biće koje diše kao i mi, jede i želi da živi kao mi, i kao svi drugi ljudi.

naroda koji ne bi trebalo da osjeća više tu međuetničku mržnju. Dokle god mrzimo srpski narod i ne želimo da živi ovdje sa nama onda smo na istom nivou režima i ondašnjih Srba koji su mislili da nas protjeraju kako bi stvorili Veliku Srbiju. Ovo se nikada ne može desiti ni od strane Srba ni od strane Albanaca. Ako mislimo da budemo na ravni civilizovanog svijeta onda ne treba da gajimo mržnju prema osobi koja nije skrivila ništa bez obzira koje je nacionalnosti ili vjere jer je i ona ljudsko biće koje diše kao i mi, jede i želi da živi kao mi, i kao svi drugi ljudi. Zbog toga ne podržavam međuetničku mržnju i kriminalce. Oni treba da budu tamo gdje im je mjesto, u zatvoru. Mislim da time treba više da se bavi međunarodna zajednica jer su mnogi kriminalci iz rata još na slobodi.

Šta predstavlja za tebe pomirenje?

Za mene pomirenje znači jednom zauvijek kraj međuetničkog nasilja i jednu bolju međuetničku saradnju.

Koji bi bili prvi koraci kako bi se došlo do pomirenja?

Najprije bih počeo od države. Srbija kao država iliti unija Srbije i Crne Gore treba da preko svojih institucija preda leševe koji se još nalaze na teritoriji Srbije. I pored deklaracija od strane Srbije da nema zatvorenika u Srbiji, mislim da to nije istina i da je jedan broj nestalih još živ i da se nalazi u srpskim zatvorima. Tako da treba da oslobode zatvorenike i nestale koji su još u Srbiji, mrtvi ili živi, i nalaze se u masovnim grobnicama po Srbiji. Trebalo bi da se izvini javno i institucionalno narodu Kosova za sve ono što se desilo. Ako se javno izjašnjavaju da su protiv Miloševićeve politike treba to i da dokažu. Mi nemamo potrebu za riječima jer za riječi su nam dovoljni i ovi naši političari. Narod Kosova ima potrebu za djelovanjem, za neko konkretno dešavanje, jer jedino tako se možda može postići kompromis između Kosova i Srbije.

Po tebi, ko treba da radi na pomirenju?

Ima određenih ljudi koji mogu da rade na tome. Ako krenemo od prvog stepena, prvog koraka, onda mislim da je to narod. Narod treba da shvati da ne treba gajiti mržnju, ne treba sprovoditi nasilje nad manjinom, koja god bila. Kada se to postigne onda će biti pomirenja na Kosovu. Institucije Kosova treba mnogo da se angažuju. Treba da se otvore razni centri po opštinama i da ti centri imaju svoje manje centre po selima gdje je bilo i gdje ima drugih nacionalnosti/etniciteta, i pomoću seminara, treninga, debata, da se priča o svim problemima. Mislim da bi ovo imalo uspjeha.

Misliš li da ljudi koji ovdje žive žele da se pomire?

Imao sam prilike da razgovaram sa velikim brojem građana i na pitanje: "Da li želiš da više nema problema, da se ne mrzite i da se pomirite, da sarađujete sa drugim nacionalnostima", mnogi kažu ne. Kada ih pitam zašto, opravdavaju se ratom i svime što im se desilo tokom rata. Treba da se više radi kako bi se ljudi ubjedili da nema drugog puta sem pomirenja.

Šta treba da uradi Kosovo, a šta Srbija da bi došli do pomirenja?

Prvo ću početi pričati o svom mjestu, a ne o tome šta bi mogli uraditi naši susjedi. Institucije Kosova treba da povuku konkretne poteze da se angažuju zajedno sa opštinskim institucijama kako bi se došlo do međuetničkog pomirenja unutar naše kuće, to jest Kosova. Ono što bi Srbija trebalo da uradi za nas jeste da zapamti jednom zauvijek da Kosovo više nije sa Srbijom ili sa unijom Srbije i Crne Gore. Kao

što sam maloprije rekao treba da vrati ratne zarobljenike bili oni mrtvi ili živi. Da putem institucija traži oprost od kosovskog naroda, da promjeni strategiju koju ima/gaji prema Kosovu i da prihvati Kosovo kao nezavisnu suverenu državu.

Šta može običan građanin da uradi kako bi doprineo procesu pomirenja?

Krenuću od sebe. Ja sam za međuetničko pomirenje i za pomirenje sa onim Srbima koji tokom rata nisu uradili ništa loše albanskom narodu. Sa ljudima čije su ruke prljane kosovskom krvlju, sa njima nema pomirenja. Mislim da bi bilo dobro da svako ko ima čvrste dokaze za nekoga koji je radio nečasne stvari na Kosovu javi policiji ili sudskim organima kako bi doprineo procesu pomirenja. Ovo se ne radi danas na Kosovu, tako da ljudi poslije ne mrze pojedinca nego cijeli narod koji pripada tom etnicitetu i tu je čitavi problem.

Da li misliš da za sve stvari koje su se desile ima kolektivne ili individualne krivice?

Mislim da krivica nije kolektivna nego individualna. Uzeću kao primjer rat pošto je to nešto sa najviše kontrasta. Krivica je individualna počevši od Miloševića koji je pozvao svoje savjetnike i koji su pripremili strategijski plan za narod na Kosovu. Njihov cilj je bio da protjeraju Albance sa Kosova i mislili su stvoriti veliku Srbiju. Definitivno je krivica individualna počevši od Miloševića, njegovih savjetnika, njegove vojske, i jednog djela srpskog naroda koji ju podržao rat protiv Albanaca na Kosovu. Ali bilo je i onih koji to nisu podržali. To su obično ljudi koji pripadaju intelektualnom djelu, koji su analizirali i shvatili da ne treba ratovati protiv ljudskog bića koje ima isto pravo da živi na planeti Zemlji.

Koja je bila odgovornost medija, da li je bilo manipulacija?

Tokom rata i, takođe, prije rata na Kosovu, *Radio-televizija Prištine* je igrala veliku ulogu. Vjesti na albanskom jeziku su bile katastrofalne. Bile su pune mržnje i tenzija. Dok su svi znali da su na Kosovu većina Albanci, voditeljka bi znala reći "albanska manjina na Kosovu". Informacije iz ovog izvora su bile katastrofalne i kao takve plasirale su se u javnosti kako bi se građanima manipulisalo.

Kako vidiš budućnost?

Optimista sam da će se promijeniti političko vođstvo na Kosovu i optimista sam da će nastati bolja budućnost za sve nas. Dokle god imamo isto političko vođstvo koje je na vlasti već šest godina kada je bio pravi kolaps, narod će vremenom da pobjesni i doći će do nereda.

Imaš li neki komentar u vezi ovog razgovora?

Jako mi je drago što se rade ovakvi intervjui zato što je potrebno da se čuje mišljenje i građana Kosova i da običan građanin ima mogućnost da slobodno govori o problemima koji ga tište. Mislim da je ovo dobar potez koji utiče na međuetničko pomirenje. Nadam se da će biti bolje, iako mislim da je za sada jako loše.

N. I.

Molim te, reci nešto o sebi...

Eto, ja sam Jadranka, dvadeset i po godina, još malo pa trideset. Radim kao profesor matematike u Srednjoj tehničkoj školi u Loznici. To je to, na frontu svakog dana, na savlađivanju sebe i drugih ljudi...

Kako su na tebe uticale ove devedesete, ovi ratovi? Možeš li reći nešto o tome, znam da su ti se mnoge stvari dešavale...

Kako vreme prolazi sve manje boli, to je prvo, a i što vreme prolazi vidim da je ono što vredi i ostalo. Kao što sam ti maločas rekla (pre intervjuja), u kontaktu sam s komšijama iz Hrvatske koji su i u godinama rata bili ljudi i oni su nas praktično čuvali od onih koji baš i nisu bili tako dobri... Oni su i dalje ostali ljudi, nisu se promenili, tako da mislim da ono što je vredelo, vredi i dalje... A ono što ne vredi, ispliva na površinu, je l' tako? A to mi je i uteha, to što se oni koji su bili dobri nisu uopšte promenili, to me tera da idem dalje i da verujem u dobro u ljudima... a i nadam se da će se oni što nisu bili dobri popraviti (*smeh*). Mislim da svako ima pravo da pogreši, a i da se popravi.

Šta ti se dešavalo tokom tih ratnih devedesetih? Živela si u Hrvatskoj i onda kad je krenuo rat ti si se preselila...

A da, prešli smo iz Šibenika u Knin na nekih godinu i po dana, i pre "Oluje" smo otišli iz Knina na Kosovo, i onda sa Kosova... Ali i na Kosovu, Albanci koji su tad bili tamo, pošto sam jedino konaktirala s komšijama Albancima, bili su jako fini i kulturni ljudi. Nakon što se sve to desilo, kad je bilo problema, opet su ostali ljudi i ništa se nisu promenili, rekli su da je do njih, oni ne bi voleli da mi odemo, ali da ne mogu ništa da pomognu jer dovode sebe u opasnost. U tim teškim trenucima, oni su ostali ljudi. Posle smo se nekad i sretali, dođu recimo u prodavnicu u toj izolovanoj srpskoj zgradi, i onako diskretno pitaju, pozdrave sve u kući, i mahnu kad prođu, diskretno da ih drugi ne vide, ali uopšte nisu promenili svoje mišljenje o nama, a ni mi o njima. To je to ljudsko, to se oseća, ne mora niko da opisuje, da potencira, ti to vidiš, osećaš. Čak i ako se ne kaže, vidiš iz njihovog ponašanja.

Koliko je za sve ove godine to ostavilo traga na tebi?

Mislim da me je ojačalo, i mislim da me je baš to što sam imala sreću da upoznam dobre ljude u tim teškim trenucima sprečilo da budem puna predrasuda, da mrzim nekoga, jer ti ljudi brišu sve ostalo loše što se desilo. Dovoljno je da imaš dva čoveka, ma i jedan je dovoljan da zaseni sve ovo zlo. Jeste bilo gorčine u početku, ali nema mržnje, jednostavno sam bila bespomoćna, pa ja ništa nisam uradila, zašto je to moralo da se desi? Ali desilo se da bih ja ojačala i da bih prave vrednosti spoznala u životu...

Kako sa svim tim svojim iskustvom gledaš na pomirenje? Šta je ono za tebe?

Pa ja nisam ni sa kim konkretno bila u sukobu da bih se svađala, ali znači na širem planu teško, čini mi se...

Polako je kontakt nestao, skoro četrnaest godina. Onda sam se odlučila da pišem, da ispričam malo o nama, i onda su se oni javili.

Ništa se nije promenilo. Kad je neko čovek, ostaje čovek... bilo je suza... komšinica se potresla i mi smo se potresli. Što smo se mi potresli? Tužno je bilo to, da si od nekoga s kim si odrastao i družio se svakodnevno, pola svog života mogu da kažem, odjednom odvojen.

Zašto?

Pa ne znam, osećam da ima dosta toga, posebno među ljudima koji nisu ništa takvo preživeli i koji ne znaju mnogo o sukobima, da ima dosta neznanja i predrasuda, i onda čuješ tu neke izjave koje te zapanje – nemaju pojma šta se dešavalo, a mrže tamo nekog koga i ne poznaju. Tako da bi prvo trebalo da se poradi na tome da ljudi najpre razbiju te loše predstave jer ne možeš nekog da mrziš ako ga ne poznaješ, posebno ne celu naciju. Je l' poznaješ baš svakog iz te nacije pa dođeš do zaključka da su svi loši? A da si ti najbolji. A što je najgore, onaj ko je dobar, on uopšte ne potencira da je dobar, ljudi vide da je dobar, a ljudi koji nisu, oni pričaju da su bogom dani, a u stvari zvuče šuplje i oni u stvari potpiruju... Nažalost, takvih elemenata ima na svim stranama, koliko vidim. Ima i na srpskoj, i na hrvatskoj, ima i u Bosni...

Znači, pomirenje po tebi znači i razgradnju predrasuda?

Pa mislim da je to prvo. Kad bi recimo mladi ljudi iz Srbije mogli da upoznaju ljude iz Hrvatske, iz Bosne... Dosta njih je rođeno i posle rata pa nisu imali prilike da vide kako je to ranije bilo. I sad na osnovu nekih priča u kući ili u društvu oni stvaraju neku sliku o nečemu, o čemu u stvari nemaju pojma. Nažalost, pogrešnu. Kad bi bar mogli mladi ljudi da se druže međusobno jer su oni ipak budućnost. Ono što me brine je što puno mladih ljudi odlazi i ostaju stari koji nisu baš nešto preterano tolerantni...

Rekla si da su predrasude prve, šta je ostalo?

Predrasude su valjda najveći problem. Pa rad na sebi. Recimo, kao pripadnica srpskog naroda, neka karakteristika koja mi se ne sviđa je to što smo mi "najbolji, niko kao mi, božji narod", ne znam šta smo sve, a u stvari to nije tako...

Dosta se ljudi bavi nečim u šta ne veruje i onda bi trebalo da nađu nešto što im stvarno odgovara i da na tome rade, a ne da se hvataju za nešto izokola, da uopšte ne uđu u suštinu problema, a onda mašu nekim etiketama, parolama, a u stvari šuplje, kao šuplja šerpa, bez temelja... To mi malo ide na živce što ljudi ne rade na sebi, nego lupaju uprazno. To je kao kad čovek čisti svoju kuću pa nema vremena da gleda u tuđe dvorište, a ovde izgleda da svako gleda drugog i šta drugi misli, šta drugi kaže, a sebe izuzima; njegova bašta zaraste, bašta njegove duše bude puna korova.

Znači, da se ljudi ipak malo spuste na zemlju. Da nije baš sve to tako savršeno, posebno kod srpskog naroda; te neke žrtve, pa čekaj, polako, pa nisi ti jedina žrtva...

Ko bi trebalo da radi na pomirenju, na razgradnji predrasuda i na drugim stvarima koje pominješ? Ko bi trebalo to da radi? Kad se i čuje da bi trebalo, ne kaže se ko bi to bio?

Mislim da je to problem mentaliteta uopšte, trebalo bi da je park čist, trebalo bi da nema đubreta, pa znači – mi bi trebalo to da radimo. Jer, ako ja bacim u kontejner, a ne pored, neće biti đubreta. Svako treba od sebe da krene, treba da radi na sebi, da se pomiri sa samim sobom pre svega jer dosta je ljudi u koliziji sa samima sobom, to se vidi u društvu koliko ima svađa, ubistava... Kako da se gradi mir kad ti nisi u miru sa sobom?

Znači, svaki čovek bi mogao na tome da radi. Kako?

Postoje neke osnovne ljudske vrednosti koje treba poštovati, samo Deset božijih zapovesti ako bi svi poštovali, ne bi u svetu uopšte bilo problema. Poći od neke proverene, možda ne ideologije i teorije, nego od nečega što stvarno vredi, a kako

poći od toga kad ljudi neće da čuju. Evo ja konkretno ako vidim da se dvoje tuku, pokušam nešto, ili ako čujem “mi žrtve” kažem, radili su to i naši, na Kosovu posebno, to što sam videla... Tako, kad sam s kolegicom pričala i rekla joj da su i Srbi pljačkali i krali i da sam ja to gledala, ona mi je rekla: “Vidiš, ja nikada ne bih mogla da pomislim da je to bilo tako”. Ako bar jednom čoveku otvoriš oči dovoljno je da malo počne da misli svojoj glavom, a ne samo da prihvata što mu drugi non-stop sipaju i to stalno jedno te isto. Da je bar spreman da mu sipaju neke različite stvari, pa da razluči šta je istina, a šta nije... O pomirenju se uglavnom ni ne razmišlja, ljudi su uronjeni u svoje svakodnevne probleme. Bilo bi lepo da živimo u prijateljskim odnosima s bivšim državama, nekadašnjim našim republikama, recimo, da bude-mo u odnosima kao s Bugarskom, Rumunijom, Mađarskom, tako nešto, prisno, ali na distanci, da se ne bismo previše ponovo stapali, da ponovo ne pukne tikva. Jer čini mi se da je bivša zemlja formirana protiv volje svih njenih građana.

Rekla si da možeš da kreneš i od sebe tako što pružaš informacije. Ima li još nešto što ti možeš da uradiš, ti kao “običan čovek”?

To je jedan korak, meni su stalno ove predrasude nad glavom... To kad bih mogla da razbijem, a trudim se koliko mogu. Ne samo protiv drugih nacija, nego i grupa u društvu.

Koji strahovi postoje, koje su to prepreke za pomirenje?

Mislim da postoji strah u svakom narodu da se opet ne desi to što se desilo. Zato verujem da je bolje da se s neke distance začne pomirenje, ali ne kao kad se dve drugarice posvađaju, pa niko bolje od njih, pa ponovo pukne, nego da se prorade temeljitije ti međusobni odnosi; ali teško je sad jer se ljudi dovoljno ne mešaju. Evo gledam hrvatsku i srpsku televiziju, vidim da ima puno predrasuda na svim stranama o suprotnoj strani... Kad bi ljudi mogli više da putuju, da se druže, ali imaš ekonomskih problema pa ne možeš da putuješ; možda neki jeftiniji kampovi za omladinu, da se ljudi upoznaju, da vide da ima normalnih ljudi i na drugoj strani, da nisu svi s rogovima, a ne da bude što im je neko usadio “Svi Hrvati su ovakvi, svi Albanci su onakvi”. Jedna drugarica s hora je baš bila nedavno u Nemačkoj u omladinskom kampu i tamo je upoznala i mlade Hrvate i kaže da se s Hrvatima najlepše družila, iako je rođena posle 1980. i nije imala prilike da se druži, kaže eto, jezik nas je zbližio; i družili su se najviše od svih. Ostali su i u kontaktu, a recimo u životu nikada Hrvate nije ni videla.

Maločas si rekla da se bojiš da bi moglo tako nešto ponovo da se desi. Šta s tom prošlošću da se to ne bi ponovo desilo? Šta raditi s njom? Neki kažu zaboraviti, neki kažu suočiti se, oprostiti – kako ti vidiš? Šta s tom prošlošću?

Kao matematičar, pošto se sve dešava periodično, bojim se da je rat kao periodična funkcija – svakih dvadeset, trideset, pedeset godina... Bolje je suočiti se, jer zaboraviti... nešto ne može da se zaboravi. A loše je da se zaboravi jer je to kao inficirana rana, pa se ona zagnoji, bolje da se to očisti dok je još sveže. A kako da se čisti? Pa ne znam, pre svega ti koji su to radili, ubijali ljude, silovali, pljačkali – pred lice pravde. Ne znam da li je uopšte ima jer kad glavni ljudi u sudstvu primaju mito, kome da veruješ? Kad bi ti ljudi mogli da se isperu, da se pokaju, a kako da ih dove-deš do pokajanja?

A kako “obični ljudi”? Šta oni sa svojom prošlošću, šta ti sa svojom prošlošću?

Svako nosi koliko može da ponese, toliko mu je i dato. Ja sam je provarila, ja sam je preradila, da izvučem ono šta je dobro iz svega šta se desilo. I ti ljudi koji su okrvavili ruke da polako, ako ništa drugo, da zakon savesti počne da radi. Tako recimo ima ljudi koji počinju sami da se prijavljuju, koji počinju sami da pričaju šta se desilo jer ih grize savest jer imaju srce i dušu.

Moja seka je radila baš tu u Loznici u nekom kafiću. Jednog dana je došao neki dečak, plakao je i kazao u pijanom stanju da on to nije hteo da uradi; ona je počela da pita šta. Rekao je da su mu naredili kao običnom vojniku da ubije nekoliko civila, i on je tu plakao “ja to nisam hteo, ja to nisam hteo”, znači da ipak neke grize savesti ima. Ako ne može direktno da se izvini ljudima kojima je nekog ubio, ipak je doprlo do njega da to nije trebalo... Najgore je kad ljudi nešto urade i žive u ubeđenju da je to dobro a nije, na primer “ubij Šiptara, ubij Srbina, ubij Hrvata”, zašto? I njega je majka rodila, i za njim će majka da plače. Ali čini mi se da obični ljudi koji nisu kroz sve to prošli možda nisu ni opterećeni time. Pitanje je da li o pomirenju uopšte i misle, da li imaju potrebe da se mire s nekim s kim se nisu ni svadali?

Da li ti imaš potrebu da misliš o pomirenju?

Nešto nisam sigurna, posebno što ja nisam bila u nekom direktnom sukobu, nemam nešto zbog čega bih žalila, nisam nekom nešto našao učinila. Znam da su komšijama Albancima, pošto nisu bili tamo za vreme bombardovanja, neki drugi upadili u stanove i prevrtali, a ja sam ulazila da to vratim na mesto jer mi je bilo žao da ljudima... recimo, to je bio profesor anatomije, bilo mi je žao da mu knjige stoje razbacane i ja sam ih vratila posle te premetačine na mesto. Šta sam mogla drugo da uradim?

Kad se komšinica Albanka vratila iz Makedonije njen stan je bio ispremetan. Oni ne jedu svinjsko meso; ostavljena joj je svinjska glava, pečena, ubuđala, žena je povraćala u svojoj kući i meni je mama dala da joj odnesem čaj, nekoliko kesica nane i kamilice. Žena je počela da plače i da vadi pare, rekla sam: “ma ne, komšinice!”. Nije mogla da veruje, seka je išla da joj pomogne da pere tepih. To je bilo baš u periodu od 10–20. juna, kad se sve ‘prevrtalo’. Seka je takođe imala prijatelja Albanca i za vreme bombardovanja on i njegovi su bili zatvoreni u svom stanu, i ona je par puta otišla iako je to bilo rizično, i zbog policije, i zbog svega, da se kuca tamo na vrata. Posle, kad mi nismo imali hrane, oni su nama doneli brašno i mleko, i to iz drugog dela grada. Ti to rizikuješ život da odeš i da se vratiš. To ljudsko, to je jedino što ostaje, to su te varnice iz tog gara koji je ostao iza. To ljudsko dobro i dalje varniči. Nemam gorčine, neću da se trujem. Na svu sreću, bog mi je dao da vidim tu dobru stranu, dobra ima svud, ko hoće da ga vidi – vidi, a ko neće, ne vidi... Ja hoću da ga vidim.

Šta je za tebe suočavanje s prošlošću? Da li je to suočiti se s odgovornošću?

To je suočavanje sa samim sobom, šta si sam uradio, pokajanje, da sam sebe sagledaš, da vidiš da to nije bilo dobro.

Šta je na narodu da uradi po pitanju pomirenja? Recimo, na narodu kojem ti pripadaš.

Pre svega da prestane da glumi žrtvu. Ne da glumi, mislim to je toliko ukorenjeno, nego da stvarno misli da je žrtva, pa onda da poštuje tuđe žrtve, ne samo svoje. Ima podataka koliko je nestalih; kad se pominje koliko je ljudi nestalo na srpskoj strani, neka se pomene koliko je nestalo i na drugim stranama. Nisam za matematičke statistike koliko je to procentualno u odnosu na narod jer je svaka žrtva jednako

Recimo, pogodilo me je kad sam čula za Srebrenicu, tek 2001, nisam znala... Nismo imali para za satelitsku antenu, nisam imala mogućnosti da slušam strane radio-stanice niti da čitam strane časopise; jednostavno nisam znala. To je i ono da li hoćeš... ali kad nemaš mogućnosti da vidiš drugu stranu, nego imaš onaj *RTS 1* i slab signal na *RTS-u 2*, ili gledaš to ili ništa.

vredna, to je nečije dete, ili brat, otac ili muž. Kao kad kažu – poginulo toliko ljudi, petoro ljudi, to je pet familija užih i širih, to ne sme tako. A ima kod nas takvih tendencija “to je neka mala cifra”. Ma nije to neka cifra! Neko kome se to desilo to je ceo svet, tako da ne znam... Da se malo više priča. Pa dobro, priča se, ali sve se to nekako na nož dočeka. Bilo je na *B92*, ima takvih emisija, ja sam gledala, mučile su me, ali sam ih gledala. Radije ću da se mučim nego da sebe lažem. Mučiš se i kad vidiš šta se s druge strane desilo. Recimo, dogodilo me je kad sam čula za Srebrenicu, tek 2001, nisam znala... Nismo imali para za satelitsku antenu, nisam imala mogućnosti da slušam strane radio-stanice niti da čitam strane časopise; jednostavno nisam znala. Meni je kolega s posla rekao, i kad je video da ne znam, rekao mi je da odlično glumim. A ja stvarno nisam znala. To je i ono da li hoćeš... ali kad nemaš mogućnosti da vidiš drugu stranu, nego imaš onaj *RTS 1* i slab signal na *RTS-u 2*, ili gledaš to ili ništa. I ja to nisam znala.

Kako ti je bilo kad si čula?

Odmah sam se setila Kragujevca. Pedeset godina se priča o tome, stvarno je strašno, ti govoriš o tome pedeset godina, a pet godina ne pominješ Srebrenicu... Nije stvar u tome da kad je neko prema tebi loš ti budeš gori od njega, nego nastoj da ostaneš to što jesi, da ostaneš bolji od njega. To me plaši. To nije uradio jedan čovek, nego više njih...

Kad kažeš nije to jedan čovek, nego više njih, kako vidiš odgovornost, da li je ona individualna, kolektivna? Šta je s krivicom?

Ne znam kako kolektivna kad ja to nisam tad ni znala. To je bilo strašno, i kad sam gledala na *B92* ja sam se zapanjila. Kolektivna? Nisam sigurna. Teško je to, ne znam šta bih mogla da uradim po tom pitanju i da sam znala.

A sada?

Kad počnu “toliko je poginulo”, mogu da kažem “i s druge strane ih je oko četrdeset hiljada”. Glupo mi je da ovako kažem jer je svaki čovek čovek... Živi ti s tim da ne znaš gde ti je neko deset godina. Šta ja mogu da uradim – da kažem. Ponekad se pitam šta je to što razdvaja ljude, je li to neki sastojak u krvi koji određuje šta si ti, šta nisi.

Kako vidiš budućnost s ovakvom prošalošću?

Jaoooo... ono što me najviše brine je što je toliko truleži zaostalo na kojoj će ova država ostati. Koji vrede, idu van. To me brine, i ne samo ljudi iz Srbije, idu ljudi i iz Hrvatske, Bosne, a stari ostaju puni neke gorčine. Sad uopštavam, ima tu ljudi koji razmišljaju. Ljudi na vlasti u ovim državama su proizvod glasačkog tela u svojim zemljama, onih koji su ih izabrali. Sad mi možemo da kažemo loši ljudi – loša vlast. To me brine.

Možemo li da govorimo o odgovornosti tog glasačkog tela?

Da, ima puno resignacije, “ma šta ja mogu”, ima dosta ljudi koje to više ne zanima, sve manje izlaze na izbore. Možda se nema vremena zbog briga, problema, nema vremena ni da se misli, i onda sutra dođe novi ludak pa se zarati. Bojim se... ako nećeš ti da učestvuješ u tome, onda hoće neko drugi. I taj drugi će biti većina iako on možda nije većina. Zbog toga što drugi čute. Recimo, većina Britanaca nije za to da se pošalju vojnici u Irak, ali poslati su, jer oni koji su izašli na izbore jesu za to, a oni koji nisu za to neće ni da izađu na izbore, ne zanima ih. Ono što si i mogao da sprečiš sad neko drugi radi. Nije baš nešto svetlo...

Pre nego što smo počele s intervjuom ispričala si nešto što te je odmah asociralo na pomirenje... da si pisala svojim komšijama u Hrvatsku.

Od '91. kad smo otišli, ljudi su do kraja ostali ljudi, izašli su da se pozdrave s nama uprkos dovikivanjima i pretnjama prolaznika koji nas nisu poznavali. Dok su brojevi telefona bili isti, čuli smo se. Polako je kontakt nestao, skoro četrnaest godina. Onda sam se odlučila da pišem, da ispričam malo o nama, i onda su se oni javili. Ništa se nije promenilo. Kad je neko čovek, ostaje čovek... bilo je suza... komšinica se potresla i mi smo se potresli. Što smo se mi potresli? Tužno je bilo to, da si od nekoga s kim si odrastao i družio se svakodnevno, pola svog života mogu da kažem, odjednom odvojen. Posle sretnes vrlo malo ljudi kao što je taj neko, tako da je ona verovatno mislila isto. Pozvali su nas da dođemo, i mi njih. Deo tvoje duše te golica jer su oni deo tebe i ti deo njih. Samo je malo iščupano zbog nekih drugih... Kad se nešto ispriča, kao da se istopi vrednost toga. A treba da se priča. Ako se drži u sebi niko ne sazna.

Imaš li još nešto za kraj da dodaš?

Da krene svako od sebe. Ima onih koji neće i onih koji ne znaju... Kako da im pomognemo. Ono što mogu, to i radim. Nažalost, ne mogu mnogo, ali ako prodram ijednog da ne glumi heroja što maše mačem po vazduhu, laje a ne ujeta, da ga malo spustim na zemlju... I malo je dovoljno, malo pomalo. Kad bi svako učinio malo, nešto bi se veliko stvorilo verovatno. Koliko mogu, mislim da uspevam. Samo kad ti neko kaže "eto, o tome nikad nisam mogao da mislim", znači, evo, sad misliš! Pa će možda i nekom drugom da kaže iz svog okruženja koji je isto tako mislio i onda će se širiti kao talas.

H. R.

I malo je dovoljno, malo pomalo. Kad bi svako učinio malo, nešto bi se veliko stvorilo verovatno. Koliko mogu, mislim da uspevam. Samo kad ti neko kaže "eto, o tome nikad nisam mogao da mislim", znači, evo, sad misliš!

Kad baciš pogled na taj period devedesetih godina, čega se sjećaš, kakva te osjećanja preplavljaju?

Sjećam se nekog nerealnog straha od dojučerašnjih susjeda, sjećam se da tri, četiri mjeseca nismo spavali po noći nego po danu i stražarilo se oko kuća i tako... Iz današnje perspektive to je totalno bilo nepotrebno, ne moj strah nego sva ta događanja koja su se mogla izbjeći nekim mudrim političkim dogovorom koji će se danas postići i ne znam zašto se '91. nije uspio napraviti. Previše je ljudi poginulo i previše je ljudi ostalo bez ičega da bi danas deset-petnaest godina nakon toga sve bilo svedeno samo na to. Ljudi moraju zajedno živjeti.

Šta misliš o čemu je to ovisilo devedesetih godina, što se moglo napraviti da do toga ne dođe?

O političkoj mudrosti, čisto ono, ništa drugo. O političkoj volji Zagreba i Beograda, a jednim dijelom i Sarajeva. E sad, ima ljudi koji se nakon svega toga vrate, znaš, ja normalno komuniciram sa svima njima, za koga znam da nije napravio nešto, a onaj za koga znam, taj se nije ni pojavio, taj mi se nije ni obratio niti ima namjeru. Dobro, ja smatram da ne treba zaboraviti tko je šta radio, ali život mora ići dalje. Pogotovo meni, iz perspektive posla kojim se bavim, nikome na čelu ne piše tko je i što je. Tko je uredan gost, tko je pristojan, ljubazan, dobar, svatko je dobrodošao.

Iz tog nasljeđa devedesetih ipak je nešto proizašlo. Kako se po tvom mišljenju treba nositi s ratnom prošlošću, sa zločinima, etničkim čišćenjima...?

Treba raditi na tome da ljudi konačno počnu živjeti. Mislim da je Knin ipak najspecifičniji od svih gradova u Hrvatskoj koji su bili u ratu jer je jako puno ljudi došlo, posla nema ni za domaće ljude, za došljake još manje, stanovi su neriješeni, sve je zapravo neriješeno. Jedino od čega ljudi mogu ovdje živjeti je to da se i dalje gleda tko si i šta si, tog nacionalizma još uvijek ima. U ovoj sredini će to biti najkasnije riješeno.

Zašto, po tvom mišljenju još uvijek postoji gledanje na ljude kroz nacionalizam i kroz to tko si i šta si?

Zato što ljudi nemaju ništa drugo, nemaju se ni za šta drugo uhvatiti. Devedeset prve su se svi uhvatili za to, kao, dobit ćeš svoju državu i to će ti biti vrhunac. To što u toj državi nećeš imati što jesti, što će ti biti sve duplo gore, to nikom nije bilo baš tako važno.

Iz Knina je mnogo ljudi otišlo, neki drugi su došli, priča li se o tome, da li se priča dovoljno ili je to tabu tema?

Pa ne znam, ja se krećem u društvu ljudi koji imaju prilično normalna razmišljanja tako da ja ne mogu sa sigurnošću reći. Znam neke priče o tome koja grupacija ljudi, otprilike, o čemu priča. Ljudima koji su bili u ratu, ljudima koji boluju od PTSP-a, normano je da to njima bude najvažnije na svijetu, rješenje njihovog statusa, s tim što ni oni više ne biraju ljude po tome da će surađivati s nekim tko je izrazito čistokrvan; surađuju oni i sa Srbima isto, ali uvijek tu ima mali odmak. Htio-ne htio, živiš s

Bila je anketa na HTV-u prije nekih deset dana, iz Knina baš. Zaustavilo je klinca, srednjoškolca na cesti, i pitalo ga je druži li se on sa Srbima i on je rekao ne. Ja znam da se druži, ima društvo u kojem ima najmanje dva Srbina. On ili ne zna da su oni Srbi ili radi javnosti mora reći da se ne druži s njima.

tim ljudima, to će se morat riješit s vremenom i doći do toga da ljudi ponovo žive kao prije.

Bila je anketa na *HTV-u* prije nekih deset dana, iz Knina baš. Zaustavilo je klinca, srednjoškolca na cesti, i pitalo ga je druži li se on sa Srbima i on je rekao ne. Ja znam da se druži, ima društvo u kojem ima najmanje dva Srbina. On ili ne zna da su oni Srbi ili radi javnosti mora reći da se ne druži s njima. Ne znam šta je tu. Ipak je na televiziji, pa kad ga mama vidi da ne ispadne: s kim se ti to družiš? Ne znam koji je motiv, mi smo se baš tome smijali...

Da li taj odmak proizilazi iz nekog straha?

Ne, nego iz mržnje.

Iz čega ta mržnja proizilazi?

Ja sam prošle godine bila u Srbiji, silom prilika sam gledala neku njihovu TV postaju gdje je bio neki *talk show*, ne znam tko je gostovao, a tema je bila vezana za izbjeglice iz Hrvatske. Ljudi su se javljali; oni jednostavno ne podnose te izbjeglice tamo. Oni isto smatraju da izbjeglice same trebaju doći u Hrvatsku i rješavat te svoje stvari, a ne da čekaju da država Srbija njima rješi pitanje povrata imovine; sasvim normalno razmišljanje je li...

Iz iskustva znam za ljude koji neće doći, koji se boje doći u Hrvatsku iako se ovdje može vidjeti i beogradskih tablica i svih mogućih tablica iz Srbije, pa nije ništa bilo. Ako je netko i našao neki posao tamo negdje u Srbiji, taj se neće ni vratiti ovdje gdje neće imati posla i gdje će kuburit s nekom socijalom, zašto bi se vratio...

A zašto mržnja... da sam možda izbjeglica svog naroda... kako nećeš mrziti nekoga tko ti je to napravio i ostavio te bez svega. To je jednostavno još uvijek tako, nažalost, iako mislim da onako kako je bilo prije tri godine... ne može se reći da nema nekih pomaka nabolje.

Po čemu se vidi taj pomak nabolje i kako je bilo prije tri godine?

Prije tri godine nisi baš smio nešto reći ni u vezi samoga Bosanca koji ti se doselio tu, zauzeo tuđu kuću, a svoju u Bosni prodao i dobio dobre pare za nju. Svaki mjesec odlazio po socijalu u Bosnu i imao socijalu ovdje. Ti da si o njima u novinama nešto javno rekao dobio bi batine na ulici, sto se našem prijatelju dogodilo, kamoli da si mogao promovirati da mi ipak moramo živjeti zajedno pa napraviti nešto da život učinimo koliko-toliko snošljivim. Danas opet nije tako, ipak možeš pričat i pisat svašta, a nikom ništa, nećeš izazvati neke prevelike reakcije.

Nakon ovih lokalnih izbora ja sam osjetila strah. Ja tek sad, kao Hrvatica rođena u Kninu (muž mi je Srbin), ja tek sad nemam slobodu.

Zašto?

Zato što se nakon ovih lokalnih izbora prebrojavalo i prozivalo po gradu, po novinama, po Gradskom poglavarstvu, prozivali su se ljudi koji nisu izašli na izbore. To je podatak koji bi trebao biti tajan, koji ne bi smio izaći u javnost; i šta je koga briga, uostalom. Šta to onda znači da se može vidjeti i za koga sam ja glasala po broju glasačkog listića. Tako da je to sve u ovim malim sredinama katastrofa. Kad odeš negdje gdje te nitko ništa ne pita, vratiš se pa te sve to lupi po glavi i jedva čekaš da odeš odavde...

Kako ti doživljavaš pomirenje, šta tebi nosi sa sobom značenje te riječi?

Pomirenje, hmm, to je stvar svake osobe lično kako ona to doživljava. Šta je znam, ja se ne mogu pomirit s nekim ako mi je nešto napravio nažao. Ja mogu reći,

dobro, ima boga, sudit će mu bog ili netko drugi, nemam pojma, neću mu suditi ja, ali neću imati neke veze s njim. A sad pomirenje, baš ono... to je ono što sam rekla da treba neke stvari shvatiti kao: to je bilo pa prošlo i idemo dalje. Treba gledati da u buduće moje dijete nema pojma o tome ni tko je ni šta je. Ni da tome treba pridavati važnost. Nego da ga zanima je li može tu raditi, je li može tu živjeti, je li ima stan, je li ima svoju egzistenciju. Kad do toga dođe onda se to može nazvati pomirenjem.

Može li pomirenje postojati ako se ne priča o onome što se dogodilo i o uzrocima?

Ne može, ja mislim da ne. Samo treba tu gledati na onu dozu iskrenosti kad s nekim razgovaraš, da ne bude jedno pričam dok sam s tobom zato što si Srbin, a drugo pričam s nekim Hrvatom.

Kako raditi na pomirenju, tko bi bili nositelji tog procesa, konkretno u ovoj sredini?

Mislim da su mladi nosioci tog procesa, oni bi trebali biti neopterećeni. Normalno da se porodica ako je izgubila nekoga bliskog kao brata, oca, neće lako moći uključiti u taj proces. Ipak, mislim da 90 odsto ljudi nije imalo baš takve traume. Pogotovo ta djeca, te mlade generacije, recimo prvi razred srednje, mislim da bi oni trebali ići logikom: šta me briga s kim izlazim, izlazim s prijateljicom zato što je dobra, a ne zato što je to što jeste po nacionalnosti.

Samo, ovdje se jako puno prodaje imovina Srba, oni je sami prodaju jer ovdje ne vide svoju budućnost. Nije to isključivo iz političkih razloga nego iz čisto egzistencijalnih. Pogotovo sad, nakon ovih lokalnih izbora u Kninu gdje su Srbi dobili najveći broj glasova. Isto kao što sam protiv toga da hrvatska dijaspora glasa iz Australije tko će nam biti predsjednik države i predsjednik Sabora, tako sam protiv toga da autobusi iz Srbije dolaze s ljudima koji nemaju namjeru živjeti u Hrvatskoj da bi glasali za ovu vlast ovdje. Samo rade gore Srbima koji su tu. A ovdje su oni doslovno smaknuti u stranu ka: otkud vama pravo da vi sada birate bilo koga? A za pet godina, to je neminovnost, ako se i vrate svi ti ljudi, imaće ovdje većinu i njih će se pitati. Ali mislim da su to igre Zagreba i ljudi koji predstavljaju srpsku manjinu u Hrvatskoj, njihova kupoprodaja.

Kad se priča o pomirenju, šta po tvom mišljenju mogu napraviti "obični ljudi"?

Mislim da ne mogu napraviti puno, u ovoj sredini ne mogu napraviti ništa bez političara, nikako. Pomirenje će biti tada kada Srbi počnu dobivati poslove u državnim službama, u skladu sa brojem koliko ih je tu u Kninu. Na taj način se može nešto pokrenuti i reći da je taj proces započeo. Ovako, dok su oni tabu što se posla tiče i bilo kakvih aktivnosti, dotad nema nekog pomirenja.

Mi mali obični ljudi možemo govoriti, ali to ne vrijedi puno dok je propaganda u novinama, televiziji, Vladi, Saboru, skroz suprotna.

Meni kao pripadnici hrvatskog naroda koja sam prošla sve to, ne treba ničije izvinjenje ili isprika. Ne treba toliko gledati na te forme, što ćemo mi priznavati, jer mi nismo onda bili u pravu. Tako je kako je, vratio si se nisam ti ja dala ni dozvolu boravka u Kninu, ni osobnu ni putovnicu, dao ti je netko tko smatra da imaš pravo biti tu, pa prema tome tko sam ja da ti sudim. Na planu pomirenja ne treba mi ničije izvinjenje nego ono: što je bilo bilo je i idemo dalje. Za to trebaš imati normalnog sugovornika, ali dosta je ljudi netolerantno u stilu: možeš ti reći svoje, ali to nije tako, jer ja smatram da si kriv, ti i tvoj narod. Ali treba razgovarati... Treba praviti

Mene i dalje gledaju kao crnu ovcu, premda smo u ono doba ja i moj bivši momak, koji je bio hrvatski vojnik u ratu i koji je na vrijeme vidio što je to pa je odustao a imao epitet velikog Hrvata... Ali mi smo bili srpski lokal jer nismo razmišljali kao većina ljudi.

okrugle stolove, ako je danas došlo pet ljudi, za mjesec dana će ih doći petnaest, pa će se širiti krug.

Kad gledamo na proces pomirenja i na proces suočavanja s prošlošću, nosimo li mi kao pojedinci/ke određenu vrstu odgovornosti?

Ja mislim da da. Ja to pokušavam makar unutar svog kafića i napraviti. Otvorili smo prije sedam godina u doba kad se i te kako gledalo tko si i šta si. To se u ovom kafiću nikad nije gledalo, ali zato se moj kafić zove srpski kafić. To je i sad smiješno. Ovdje je bilo dozvoljeno, ma ne dozvoljeno, najnormalnije, da dođe bilo tko, uredno popije, plati i šta me briga tko je i šta je. Zato su kod nas dolazile sve vrste i nacije: crnci, bijelci, Muslimani, Židovi, nema tko nije dolazio... Mene i dalje gledaju kao crnu ovcu, premda smo u ono doba ja i moj bivši momak, koji je bio hrvatski vojnik u ratu i koji je na vrijeme vidio što je to pa je odustao a imao epitet velikog Hrvata... Ali mi smo bili srpski lokal jer nismo razmišljali kao većina ljudi.

Ja sam sretna kad pet mladih ljudi sa mnom razgovara i kad ja njima probam objasniti neke stvari da to nije baš sve crno-bijelo kako pričaju po televiziji. Ja se osjećam zadovoljno kad vidim da su me saslušali i sutra im je to sigurno palo na pamet, jer ja ipak imam neki autoritet kod tih mladih. To je moja odgovornost jer ne mogu slušati ako netko govori krivo, ja moram prići i reći da to nije baš tako. To je dio posla koji odrađujem i trebam odrađivati. Svatko tko normalno razmišlja trebao bi imati svojih pet ljudi za razgovor, pa pet po pet dođe se do nekog broja...

Moja je konstatacija da svaki Hrvat u Kninu ima svoga Srbina. Znaš ono, Srbi su loši, ali vidiš ovaj, on je meni dobar jer ja njega znam. Mislim da je i to jedan način rada...

Evo jedno osobno pitanje, na koje naravno ne moraš odgovoriti. Ti si udana za Srbina, što misliš, da je više takvih primjera, kako bi to uticalo na proces pomirenja?

Kod mene je to malo drugačije jer moj muž nema veze sa Hrvatskom. On je došao posjetiti baku u Zadru pa smo se mi upoznali, nije bio izbjeglica iz Knina pa se vratio, nego smo se mi upoznali poslije rata.

Mislim da je to neki način pokretanja procesa pomirenja iako mene neki ljudi i danas krivo gledaju radi toga. Mene nije to baš previše briga jer za svakoga tko će mi nešto reći ja ću reći i potvrditi svojim životom da sam deset puta veći Hrvat od njega i da mi ne mogu ama baš ništa. Veći Hrvat u smislu da radim dobro za svoju državu i da su mi svi ljudi isti.

S. D.

Svatko tko normalno razmišlja trebao bi imati svojih pet ljudi za razgovor, pa pet po pet dođe se do nekog broja... Moja je konstatacija da svaki Hrvat u Kninu ima svoga Srbina. Znaš ono, Srbi su loši, ali vidiš ovaj, on je meni dobar jer ja njega znam. Mislim da je i to jedan način rada...

Možete li nam reći nešto o sebi?

Zovem se Mevljudin. Ja sam inženjer mašinstva, oženjen sam i imam troje djece.

Kako se osjećate sada, šest godina poslije rata?

Mnogo sam se promjenio pod uticajem društvenih okolnosti u zadnjim godinama. Jedan period proveden pod raznim pritiscima, uvijek van “sistema” i van društvenih šema me je transformisao u drugog čovjeka. Ne razmišljam na isti način, i ne vjerujem na isti način. Što je najgore, ne osjećam se dobro. Zamišljao sam ovo razdoblje života drugačije. Sem profesionalnih ambicija, očekivao sam sasvim drugačiju klimu kako društvenu, ekonomsku tako i političku.

Mislio sam da će moj narod iz rata izaći sa povećanom građanskom sviješću, sa osjećanjem žrtvovanja za jednu bolju budućnost i određeniji u vezi svoje budućnosti. Mislio sam da nam neće biti potrebna pomoć (i sada šest godina posle konflikta), kao da nismo imali sposobnosti. Očekivao sam da ćemo zahvaljujući neprijatnim iskustvima iz prošlosti prevazići stanja korupcije, siromaštva, krađe... Mislio sam da će ljudi koji će voditi političke promjene (političari) biti oni najbolji i najadekvatniji predstavnici moga naroda, ali nije tako bilo. Ličnosti koje nas predstavljaju pred svijetom, zahvaljujući izborima koje je organizirala međunarodna zajednica, samo su promijenili garderobu i posvetili su se ličnim dobitima i beneficijama na uštrb žalosnog naroda koji pati od siromaštva; više od 70 odsto mladih je nezaposleno i bez nade da će se zaposliti u bliskoj budućnosti. “Politička elita” nema ideju, sposobnost ni volju da promjeni išta nabolje. Ja imam troje djece i nemam puno razloga da budem optimista, ili da se dobro osjećam.

Kako gledate na svoju prošlost?

Prošlost posmatram kao loš san, ali i kao jedno iskustvo koje se ne “kupuje” niti “prodaje” nego se dobija teškim naporom, a s druge strane sa željom da niko ne proživi prošlost kao što smo mi.

Da li treba pričati o prošlosti?

Ne samo da treba govoriti, već treba i da se piše, da se prave studije i analize iz svih mogućih uglova. Treba iz prošlosti izvući pouke, da se ne bi ponovila.

Koji je vaš stav u vezi pomirenja?

Počevši od knjiga za osnovnu školu, filozofskih i religioznih (teoloških), pa sve vrste književnih djela gdje je čovjek vjekovima materijalizovao svoj subjektivni stav, uglavnom se propovjeda o pomirenju i miru. Činjenica da društvo čine više individua pokazuje da je društvo takav organizam koji opstaje od recipročnih informacija.

Ja doživljavam pomirenje kao saradnju dvije ili više ličnosti, kao pokušaj komfornijeg života, lakšeg. Jednom rječju, ako želiš da živiš dobro treba poštovati interes drugoga. Pomirenje treba da bude gest i iskreni čin strana koje žive zajedno bez obzira na razlog. Ako govorimo o pomirenju pod našim postkonfliktnom nebu, onda treba uzeti u obzir faktore koji su donijeli potrebu za pomirenjem. Pomirenja

Vjerujem da veliki ljudi znaju da oprostite i da se pomire zarad prekida kruga nasilja i svjetlije budućnosti.

treba biti, i to treba biti obostrano. Svaka individua ili narod treba preuzeti na sebe odgovornost, i tražiti oprost, iskreni oprost.

Može li se doći do pomirenja na Kosovu?

Već sam rekao da se do pomirenja ne može već mora doći. Što se tiče samoosvješćivanja, stigli smo do tog nivoa, tj. shvatili smo da smo dok smo bili u konfliktu jedni s drugima pomogli da se obogati ološ. Kamatu sami plaćamo, i to dosta skupo, jer se zna da smo najsiromašniji narod gotovo na cijelom svijetu i to bez obzira na etničku pripadnost.

Mene čudi jedna činjenica, kako može neko ostati i biti i dalje manipulisan i kako još nismo svi svjesni nove realnosti? Na kraju mogu reći da će potpuno pomirenje doći onda kada shvatimo realnost ma koliko ona bila loša.

Šta je potrebno da bi se došlo do pomirenja?

Da se oprost, koliko god da je teško to učiniti, da se traži oprost, da se razmišlja o jednoj boljoj budućnosti i da se svim sredstvima ide u tom pravcu. Ne kažem ovo zato što mi je lakše, jer moj grad je bio manje pogođen ratnim dešavanjima u odnosu na druga područja Kosova. Kažem to zato što vjerujem da veliki ljudi znaju da oprostite i da se pomire zarad prekida kruga nasilja i svjetlije budućnosti.

Ko treba da radi na procesu pomirenja?

U proces pomirenja treba da budu uključeni svi segmenti kosovskog društva. Počevši od vaspitanja, vjerskih institucija, običnih ljudi, oni koji su okupljeni u raznim formama u NVO sektoru ne izuzimajući ovdje i naše međunarodne prijatelje koji su uključeni bez interesa iliti iz strateških interesa.

Da li mislite da su ljudi koji žive na Kosovu spremni na pomirenje? Da li oni žele pomirenje?

Ako se oslanjam na ljude koje ja znam, mislim da je odgovor – da. Kada govorim o ljudima koje znam, onda mislim na porodicu, naselje, prijatelje, kolege... Ako svi ljudi na Kosovu misle otprilike kao pomenuti, onda je pomirenje više nego ostvarljivo. Ljudi svjesni sadašnjih problema žele da se pozdrave s prošlošću, ali i sadašnjosti koja baš i ne cvjeta. Ako želimo da problemi sa kojima se suočavamo budu naša prošlost, onda treba da se pomirimo. Iz ovoga proizilazi da pomirenje nije samo humani akt već i obaveza. Jedini segment društva, ako ga tako možemo nazvati, kome ne odgovara pomirenje su kriminalci svih profila, bez obzira na nacionalnost. Ljudi koji su patili prije, za vrijeme i poslije konflikta, pate i sada. Nikada mi se nije desilo da čujem u medijima da je neko ko je izgubio najbliže u ratu koristio govor mržnje. Nejčešće se dešava suprotno, oni koji nisu bili zahvaćeni ratom koriste ga više od onih koji su izgubili svoje.

Da li mislite da narod ima volje da se pomiri?

Bez sumnje.

Da li ima prepreka?

Naravno da ima. Često se javljaju u formi stereotipa. Ima ljudi koji ne razmišljaju previše, koji su plitki. Ima ljudi kojima to odgovara zbog nekih njihovih ličnih dobara. I potreba za "senzacionalnim" vijestima, za namjerno naglašavanje nekog problema ili incidenta je jedan od faktora koji se može uzeti kao prepreka za pomirenje. Mediji se koriste ovim i time pokazuju svoju neprofesionalnost. Ne trebamo izostaviti i lansiranje dezinformacija, njihovo neprestano ponavljanje, kako bi se

N ikada mi se nije desilo da čujem u medijima da je neko ko je izgubio najbliže u ratu koristio govor mržnje. Nejčešće se dešava suprotno, oni koji nisu bili zahvaćeni ratom koriste ga više od onih koji su izgubili svoje.

shvatilo kao istina za one ljude koji ne poznaju tako dobro realnost Kosova. Eklatantan primjer je ponašanje aktualne politike u Srbiji. Politička struktura Srbije ne miri se ni sa čim, a nikad nije izašla sa nekim normalnim predlogom u cilju rješavanja problema. Recipročno neznanje se javlja kao jedna od prepreka, možda i kao glavna.

Šta treba da uradi vaša strana da bi se došlo do pomirenja, a šta suprotna strana?

Moja strana nema mogućnosti ili čak ni potencijala da jasno artikulise poruke u vezi pomirenja. Ona na unutrašnjem planu pokušava da stvori održiv ambijent gdje ljudi treba dobro da se osjećaju. No, nekad su te poruke neuspješne zato što izgleda da nisu iskrene. Ovi pokušaji gube sjaj iz razloga što oni nisu u stanju da ubjede javnost koliko treba za inicijative u pravcu pomirenja. Jer logička posljedica kretanja u tom pravcu je prihvatanje krivice one strane koja je inicirala i do posljednjeg trenutka je pokušala da ratuje besmisleno protiv čitavog svijeta, a što je rezultiralo sa puno nasilja, kriminala i žrtava. Što je najgore, ona ne može biti ozbiljna zbog činjenice da je glavni dio javnih institucija korumpirano u toj mjeri da niko ne daje ni pet para za ono što dolazi kao poruka od strane zvaničnika (države).

Strana sa kojom je moj narod ratovao radi opstanka za goli život ne haje za nevine žrtve, za probleme i posljedice koje su učinjene drugim narodima i ne čini ono što bi bilo najočekivaniji i najbolji korak. Naši susjedi s kojima smo ratovali treba da se opamete i shvate da se ne mogu izbrisati sve grozote koje su učinjene od strane njihovog naroda. Ovim hoću reći da korak koji treba da učine je da zatraže oprost za barem neposredne žrtve. Vjerujem da bi ovo bila dobra poruka i korak ka pomirenju.

Šta može uraditi jedan običan građanin kako bi doprineo procesu pomirenja?

Mislim da može dosta toga. Na neki način on je i uradio najviše, mislim na 90 odsto građana. Običan građanin koji, evo šest godina zaredom, nema redovno napajanje električnom energijom, koji nema redovan posao koji bi mu obezbjedio elementarne uslove za život, kome često fali voda za piće i po najvećim žegama, koji je u opasnosti da bude pregažen od blindiranih džipova naših političara, i da ne nabrajam dalje... mislim da je dosta toga uradio. Zbog njegovog strpljenja nije prekinut ovaj "normalni" tok procesa. Mislim da ovakvog građanina treba nagraditi. Razlog je jednostavan. Ako ovakav građanin nije problematičan za zajednicu, zamislite kako bi se on ponašao kad bi imao posao koji bi mu omogućio solidan život, sređenu infrastrukturu i dobre uslove za život. Siguran sam da bi bio još bolji uzor.

Samo za ilustraciju dao bih jedan primjer. Ja redovno radim od završetka rata. Moje kolege su raznih nacionalnosti. Ima Albanaca, Srba, Roma, i tako dalje. Svi imamo dobre plate u odnosu na neku prosječnu platu moga, dosta siromašnog mjesta, i nikad ne dolazi do međusobnih konflikata. Postavlja se pitanje zašto? Odgovor je jednostavan: mi nemamo velikih ekonomskih problema, nemamo vremena da razmišljamo ili kreiramo probleme... Ovo ukazuje na to da jedan od faktora koji su potpomogli da se dođe do rata i koji je i dalje prepreka za jedan normalan život jeste ekonomski faktor.

Na kraju mogu reći da običan građanin čini dosta, ali takođe mislim da može da doprinese još više ako se osvjesti i ne ostane van procesa.

Da li mislite da za ovo što se desilo ima kolektivne ili individualne krivice?

Mislim da kolektivne krivice nema i to iz jednog razloga. Ako i pola jedne populacije uradi nešto loše, opet ostaje druga polovina koja nije učestvovala u tom zlu. Međutim, činjenica je da se većina uvijek krivi za djela koja je počinila jedna manjina koja i čini zlo u ime većine. Ja bih ovo pitanje formulisao drugačije, na primjer. Koliko imamo odgovornosti kao kolektivitet što nismo burnije reagovali protiv izazivača nasilja i konflikata od strane individua našeg kolektiviteta?

Kako vidite budućnost ovog regiona?

Trebaće vremena dok najveći dio ne bude shvatio da nema drugog izlaza sem rada u pravcu stvaranja jedne nove realnosti. Kada svi budemo objektivno gledali na probleme, kada shvatimo da je samo iskrenost uslov za međusobno povjerenje, kada budemo shvatili da dobrobiti ne dolaze same od sebe već uz puno truda, požrtvovanja i bez laži – jednom rečju, kada se dostigne građanska svijest većeg dijela građanstva. Ja se nadam da će se ovo postići pošto drugog načina neće ni biti. Optimista sam da će se ovo postići u bližoj budućnosti.

N. I.

Kad gledaš na devedesete godine i ratove, šta je to što ti ostaje dominantno, koja osećanja ili bilo šta što iz tog vremena nosiš?

U samom početku nisam verovao da će da budu ratovi, kao i mnogi drugi što nisu verovali, ali sam se plašio da će da budu... Nešto sam slutio, neko zlo, osećao sam neki strah.

Koje su to godine bile?

To je bilo tu negde '91, '90, '89. otprilike kad su na mitinzima počele one zloupotrebe dece s parolama "tata ne daj da bude rata", i prvi incidenti sa JNA. Tad sam već osećao neku zebnju. U to vreme događale su se razne stvari i 9. mart, demonstracije u Beogradu... E one scene razbijanja demonstracija... ja sam takve scene gledao pre toga samo na televiziji, u Izraelu i Južnoj Africi, u najcrnijim režimima u svetu. Kad sam to video u Beogradu, shvatio sam šta se događa. Tog dana sam došao u sukob sa svojim ocem koji je mi je rekao da sam lud, da ne shvatam ništa, da je ovaj (Vuk Drašković) strani plaćenik i da će da uništava Beograd. Onda sam počeo da okrećem sve moguće kanale na radiju i da tražim informacije. Imao sam sreću da naiđem na *RFI*; *Radio Slobodna Evropa* je još bio u Minhenu, kod nas se nije čuo, a nije postojala ni sekcija za srpsko-hrvatsko područje. Počeo sam da slušam i da uviđam kojim se sve prljavim sredstvima služe za manipulisanje narodom. Kad je počelo ovo u Sarajevu slušao sam na radiju i Zagreb i Sarajevo i to na kratkim talasima mahom, i stvorilo mi se gađenje, jedna odvratnost prema ovom režimu, ogorčenje, ali i strahovitu nemoć sam osećao. Na primer, kad je u Tuzli gađano porodilište, jedna doktorka zove u Beograd, isto porodilište, kliniku, i traži pomoć, moli da im se pomogne, kaže da porodilište gori, da su porodilje s bebama u podrumu... i na kraju kaže: "Samo da kažem jedan podatak, ja sam Srпкиnja", i počinje da plaće... Ili, slušam studentkinju našu iz Beograda koja je studirala tamo u Rijeci koja kaže: "Tekstovi su svuda isti, ja gledam TV i u Beogradu i u Zagrebu, samo su likovi različiti". Znači da su na isti način vršene zloupotrebe medija i zloupotrebe slika. Cela Evropa je u to vreme išla ka nekakvim integrativnim procesima, u globalizaciju, ujedinjavanje, demokratizaciju, i tako dalje, a mi smo išli ka nacionalizmu, ka ratovima, ka podeli. A drugo, mislim da nam je i školski sistem bio takav, i ceo sistem.

Na šta misliš kad pominješ školski sistem?

Mislim na sistem obrazovanja na svim nivoima. Nismo imali pravi kvalitet. I mislim da je nivo obrazovanja i kulture kod nas mnogo doprineo tome da ljudi nasednu na prevaru, medije, laži i da nisu mogli tome da se odupru. Jednom prilikom sam slušao razgovor između Čička i Alekse Dilasa u emisiji "Most"...

U koje je to vreme bilo?

Pa to je bilo možda već i '94-'95. godine, ne sećam se tačno, tokom rata je počela ta emisija i tema je bila: Da li su široke narodne mase tj. da li je narod u Hrvatskoj i

Kad je počelo ovo u Sarajevu slušao sam na radiju i Zagreb i Sarajevo i to na kratkim talasima mahom, i stvorilo mi se gađenje, jedna odvratnost prema ovom režimu, ogorčenje, ali i strahovitu nemoć sam osećao.

Srbiji kriv za ratove, za zločine, zato što je slušao svoja vođstva i zato što je pošao za njima. Teza koju je Đilas izneo i koja je po mom sudu tačna je da su svi oni koji je trebalo srpskom narodu da objasne istinu govorili da smo mi ugroženi i da moramo u rat. I Akademija nauka i Crkva i fakulteti, profesori, i sve institucije sistema: Vlada, vlast, ministri, političari... Svi su govorili da smo mi ugroženi i da nas mrze, da ovo da ono... i šta je mogao jedan običan čovek, da uzme pušku i da se javi kao dobrovoljac ili da čeka da ga kidnapuju i da ga odvedu od kuće, nasilno mobilišu... I da onda gine, da ubija. Mnogi od njih apsolutno nisu shvatali prevare, nisu shvatali da ta rukovodstva vode taj rat dogovorno, radi očuvanja gole vlasti i zaštite svojih interesa. Ništa više. Nisu im bile važne žrtve, ni vera ni nacija.

Koliko si za vreme rata bio u toku sa dešavanjima, u Sarajevu, u Hrvatskoj, Vukovaru...?

Mnogo sam bio u toku. Zato što noćima nisam spavao. Ja sam slušao po celu noć, na primer u vreme bombardovanja Sarajeva, *Radio Sarajevo*. Čuo sam i direktnu naredbu generala Perišića, u stvari ne naredbu nego ultimatum građanima Mostara da će, ako ne vrate dvojicu pilota koju su navodno kidnapovali, porušiti studentske domove i fakultete u Mostaru; dao im je rok do deset sati uveče. I posle toga je počelo raketiranje tih objekata jer se ispostavilo da građani Mostara nisu ni znali da su ti piloti pobjegli u Hrvatsku, uopšte nisu imali veze s tim, uopšte nije ni bila otmičica u pitanju.

Kažeš da si slušao radio i da nisi spavao noćima. Zbog čega, šta te je motivisalo da to radiš? Šta je bilo presudno? Koja su to osećanja bila, i zbog čega si se ti brinuo?

Zašto? S jedne strane u tom trenutku egzistencija mi je bila ugrožena, do kraja. Beda nemaština, hiperinflacija. Sve je to imalo veze. Ja nemam porodicu, nemam decu, ali tako sam vaspitan, po prirodi sam pacifista. Meni je bilo žao mladih ljudi. Sećam se kad je Bogdan Bogdanović rekao beogradskim studentima: Bežite glavom bez obzira jer nijedna vukojebina u Bosni nije vredna jednog vašeg mladog života. I ja sam ista takva osećanja imao: zašto da ginu? Zbog čega? Svi su sakrivali istinu da su do juče i Hrvati i Muslimani i Srbi služili vojsku u istim kasarnama, išli na iste akcije. Možda sam jugonostalgicar. Jeste ono bila totalitarna država i imala mnoge mane, ali je imala mnogo lepih stvari, egzistencijalni minimum je postojao, i lična sloboda, pravo na život, na rad. Sve smo to izgubili, svi zajedno.

Pa je l' ljudi nisu mogli da dođu do informacija ili šta je bilo? Ako je neko hteo da zna, je l' mogao da sazna?

Mogao je! Kao što sam i ja mogao. Međutim, u pitanju je sam sistem koji je odgajio takve ljude, stepen obrazovanja i kulture je odigrao presudnu ulogu. Mislim da smo na jednom niskom stepenu, u principu. Dok je bila Miloševićeva vlast, napadnuta je prvo kultura, prve velike izmene su bile u kulturnim institucijama, smene direktora pozorišta, televizije itd. I onda je šljam isplivao na površinu. Mnogi su primali zdravo za gotovo ono što čuju u medijima. Ja sam čitao fantastične članke u to vreme u *Srpskoj reči* i *Našoj borbi* gde su pojedinci raskrinkavali pojedine slučajeve tih obmana. Naša televizija prikazuje u Osijeku crkvu, navodno srpsku ispred koje piše "Gospo, pomози nam". Ja to nisam video ni na jednoj pravoslavnoj crkvi da piše. I bilo mi je jasno da je u pitanju obmana. Svaki pokušaj da drugarima ili kolegama na poslu objasnim da je u pitanju prevara bio je bezuspešan. Kažu, ti si lud! Ili, ti si neprijatelj, gde ti živiš, gde si učio školu, za kog ti navijaš?

Svi su govorili da smo mi ugroženi i da nas mrze, da ovo da ono... i šta je mogao jedan običan čovek, da uzme pušku i da se javi kao dobrovoljac ili da čeka da ga kidnapuju i da ga odvedu od kuće, nasilno mobilišu...

Kako danas gledaš na situaciju u odnosu na te ratove?

Mislim da je i u vreme ratova na svim stranama bilo normalnih, poštenih, časnih ljudi. Mnogi od njih su izgubili živote da bi pomogli komšijama, bez obzira što su oni druge nacionalnosti. Mnogi su pomagali drugima da pobegnu, da se evakuišu. Mnogi su streljani zbog toga što su pomogli drugima. I dan-danas mnogi svedoče o zločinima i u Hrvatskoj i u Srbiji protiv zločinaca, bez obzira što su u pitanju pripadnici njihove nacije. I uvek je bilo tih, samo ih je uvek bilo u manjini. Ali to su bili pravi heroji za vreme rata.

Danas je mnogo lakše sve to. Lakše ide. I do pomirenja će sigurno doći. Kad-tad. Samo, to će da bude dug proces jer oni koji su recimo izgubili najmilije u tom ratu neće oprostiti. Neki iz verskih razloga, neki iz... Ma zna se mi Balkanci kakav mentalitet i običaje imamo. Na primer, Albanci ili Crnogorci, krvna osveta i to.

Pominješ pomirenje, šta je to u stvari za tebe pomirenje? Šta tebi znači to da se pomirimo, u kom smislu? Šta to treba da se desi i kako to treba da izgleda?

Vreme bivše Jugoslavije i jugoslovenstva nikad više neće da se vrati. Znači, to je gotovo. Ja sam imao nesreću '72. godine da sam bio operisan u Sofiji. Kad sam polazio na tu operaciju moja majka koja je pamtila Drugi svetski rat i bugarsku okupaciju ovog kraja mi je rekla: Dobro, oni su neprijatelji, palili su nas za vreme rata, ubijali nas, a ti sad ideš da ti pomognu. Jednostavno, ona nije mogla da zaboravi scenu kad ih je presrela jedna kaznena bugarska ekspedicija u Drugom svetskom ratu. Ali ja koji ne pamtim taj rat i koji nisam imao to iskustvo video sam u Bugarskoj da su oni isti kao i mi. Po mentalitetu veoma slični. Da u svakom žitu ima kukolja. Da svuda ima i dobrih i loših, i zlih i poštenih i onih koji hoće da daju život za tebe.

A ko s kim treba da se miri ako pričamo o pomirenju?

Što se tiče političkih elita, njima nikakvo pomirenje ne odgovara, po meni. Što se tiče običnih ljudi, pokazalo se i dosad, pri povratku izbeglica, da mnoge bivše komšije sarađuju i međusobno se pomažu. Ali tamo gde ima problema, ima problema s višeg nivoa, od strane vlasti i institucija i od strane onih najgorih ekstremista koji su i u ratu vršili najgore zločine, i od strane dijaspore. Među tim nacionalistima i šovinistima nema pomirenja, oni nikad neće da se pomire. A političari nisu daleko od njih.

A obični ljudi, oni koji su učestvovali u ratu, jednostavno su bili prinuđeni na taj rat, i još uvek možda nemaju poverenja, ali nisu prljali ruke krvlju, na njih mislim. Oni treba da prebole to i da se uspostave normalni ljudski odnosi. Taj proces mora da se dešava ja mislim u svakodnevnom, običnom životu. Treba da se izvrši stvarni povratak izbeglica tamo gde su živeli, i jednih i drugih i trećih, i da počnu ljudi da žive normalnim životom. I da sarađuju, i da trguju i da se sreću kao komšije i da jedni druge pozivaju na slavlja, i da se međusobno žene i udaju. Tu postoji jedna strahovita psihološka prepreka zbog toga što je bio rat, što su bili zločini, zato što su bile manipulacije... Manipulisalo se strahom. Zloupotrebljavan je strah, ljudi su plašeni. Karadžić je psihijatar i zna se koje metode je koristio da izazove rat. I da ga vodi. I mnogima je još to u svesti toliko živo i prisutno da se ljudi plaše, ma ljudi se groze druge strane! Znači, samo u jednom dugom vremenskom periodu, kroz jedan proces, ja mislim da može da dođe do toga da se ti ljudi ponovo zbliže i da počnu normalne ljudske svakodnevne stvari.

A ko to treba da radi? Ko treba da nosi taj proces i ko je odgovoran za njegovo sprovođenje?

Pa sami građani, sami ljudi. Međutim, da u Bosni nije bilo Ujedinjenih nacija i njihovih snaga i da nije bilo nevladinih organizacija, ne bi se postigao nikakav uspeh tada. Znači, bila je potrebna ta pomoć sa strane... Ali i same žrtve rata, i porodice kidnapovanih i nestalih građana, i porodice žrtava, stvorile su neka svoja udruženja i nevladine organizacije za međusobnu pomoć. Oni treba to da predvode. Taj proces treba da bude još masovniji. Ali trebaće to da traje vrlo dugo, da se prevaziđu te psihološke barijere, strahovi, i da se uspostavi taj odnos. Sami građani moraju da se uključe u to. Ali mora da postoji neko ko ih vodi. Vlasti još uvek pružaju otpor tome. To je činjenica. Sarađuju pod velikim pritiskom međunarodne zajednice. Ali nevladine organizacije igraju strahovito pozitivnu ulogu.

A šta mi “obični ljudi” možemo pojedinačno u tom procesu da uradimo?

Pokazalo se u poslednjih petnaest godina da nikad nismo uspeli da izaberemo pravu stranu i da smo uvek nasedali na razne manipulacije. Šta možemo? Prvo treba da izaberemo pravu vlast. Drugo, treba da smo svi daleko aktivniji, možda baš u tim nevladinim organizacijama protiv kojih se, evo i dan-danas vodi hajka, protiv Žena u crnom. Nažalost i RTS u pojedine emisije poziva razne... Ja ne kažem da ne treba da se čuju različita mišljenja, ali ja mislim da se smišljeno, namerno pozivaju pojedinci koji još uvek održavaju tenzije, mržnju, nekakve tvrde nacionalističke stavove.

A šta misliš da neko “s druge strane” očekuje od tebe da učiniš po tom pitanju, po pitanju pomirenja?

Od mene mislim da očekuju da ja budem normalan. Da na glasanju normalno glasam za normalnu vlast. Da ne glasam za nacionaliste. I da podržavam recimo tu njihovu organizovanost u nastojanjima.

Ko su ti ljudi koji su u ratu najviše izgubili? Je l' taj nivo odgovornosti svuda isti?

Mislim da nisu svuda svi jednako odgovorni. Najodgovorniji je onaj koji je raspolagao najvećom silom, najvećom snagom. To smo mi, zato što smo imali JNA na našoj strani, Srbija, srpska vlast. Mislim da je ona najodgovornija za početak rata. A mi kao građani... Jeste strahovito teško suprotstaviti se toj mašineriji, sistemu gde su svi bili upregnuti u ta kola, i akademici, i crkva, ali snosimo odgovornost.

A šta smo to mogli da uradimo, i šta sad možemo?

Pitanje je mnogo teško i kompleksno. Ja znam da je na svim stranama bilo i zločinaca i žrtava, ali mislim da je vrlo važna činjenica da na teritoriji Srbije nije vođen rat nego da je vođen na teritoriji Hrvatske i Bosne. To mnogo govori. O tome ko je raspolagao najvećom snagom, silom, i ko je najodgovorniji za rat. A šta to mi možemo da radimo, nemam neki jasan odgovor, ili se možda plašim da ga kažem pošto je on možda radikalan... Ja mislim da smo mi kao narod pokušavali nekakve otpore Miloševićevom režimu deset godina, ali da je i opozicija i narod u celini bio neaktivan. Svi su buljili u televizor, gledali dnevnike... Takvi smo i u poslu, i u ekonomiji, i u svemu. Mi čekamo da nam bog pomogne i da nam padne s neba, neaktivni smo, jednostavno ništa ne preduzimamo. Sećam se kada je vojska kretala na Vukovar da su izašli roditelji vojnika i da su blokirali puteve, i da su vojne kolone zaustavljene. Međutim, posle toga, ovi su se dosetili, pa su onda počeli pojedinačne mobilizacije, slanje pojedinačnih jedinica i... amortizovali su jednostavno kroz medije da popusti taj otpor, i opet su terali po svome. Možda je na demonstracijama 9. marta trebalo

Pokazalo se u poslednjih petnaest godina da nikad nismo uspeli da izaberemo pravu stranu i da smo uvek nasedali na razne manipulacije. Šta možemo? Prvo treba da izaberemo pravu vlast. Drugo, treba da smo svi daleko aktivniji

da pogine ne dva, nego dve hiljade Srba, ali ne bi rat trajao deset godina, ne bi bilo dvesta hiljada žrtava. Mi imamo običaj da pričamo o svojoj istoriji i kako smo oslobođioci, oslobodili smo maltene ceo svet, mnogo smo hrabri i tako dalje. Mislim da se baš tad u otporu režimu pokazala, na jednoj strani velika hrabrost pojedinaca, ali oni su bili u manjini, na drugoj strani se pokazao kukavičluk većine, ogromne većine. Svaka čast momcima i devojka i penzionerima koji su prebijani na ulicama od strane režima, ali većina nije smela da promoli nos tada, bila je pasivna. Ja mogu kao pojedinac da podržavam sve one i u Hrvatskoj i u Srbiji i u svetu, i da glasam za pravu stranu, ali badava kada me nadglasaju.

Kako se treba odnositi prema minulim ratovima? Da li treba da zaboravimo, da li treba da pamtimo, da obeležavamo, da se sećamo?

Mislim da svi normalni narodi u svetu iz toga izvuku pouku. I mi ne treba da zaboravimo jer to ne može da se zaboravi, to je istorija, jednostavno. Kod nas se istorija falsifikuje, stvarni događaji se falsifikuju. Treba prvo da pogledamo istini u oči. Znači, da dođe na vlast jedna garnitura koja će da otvori sve arhive i da ovom narodu pokaže šta se stvarno desilo i da iz toga izvučemo pouku kao što su Nemci iz Drugog svetskog rata izvukli pouku. Čuo sam da su Nemci posle rata, kad su videli šta su nacisti uradili u njihovo ime, kad su videli krematorijume i gasne komore, sagnuli glavu i pedeset godina ćutali i radili. Mada većina ljudi danas u Srbiji i dalje misli da su Nemci fašisti i da nas mrze. I mi treba da se suočimo sa stvarnošću, da pogledamo istini u oči, i da izvučemo pouku.

A šta misliš pod tim što kažeš: da pogledamo istini u oči?

Kod nas mnogi i dan-danas ne veruju da ima među nama ratnih zločinaca. Iako su videli snimke. A što je zastrašujuće, mnogi i podržavaju te zločine... ako su žrtve Albanci ili Hrvati. Mislim na obične ljude. To je strašno, ali je istina, činjenica.

Postoji li potreba među "običnim ljudima" da se priča o ratovima? Pričaju li ljudi o tome?

Sve manje. Retko kad se priča. Mislim da mnogi sad ne žele da pričaju o tome zato što su videli kako su se ti ratovi po nas završili, pogotovo ovaj poslednji protiv NATO-a. I ja mislim da mi treba da se okrenemo budućnosti. Pričati o ratu više nema svrhe. Postoji potreba za suočavanje s istinom. Obični ljudi ne mogu sami ni da dođu do istine, ni da se suoče s njom. Za to je potrebno da u Srbiji dođe takva vlast, da se i mediji demokratizuju da bi istina mogla da se iznese na videlo s jednog višeg nivoa. Svi ti leševi da se iskopaju, prikažu, da se zločinci izvedu na sud, kao što *B92* prenosi suđenje Miloševiću iz Haga. Međutim, to mnogi ne gledaju, mnogi ne shvataju suštinu tog suđenja niti razumeju taj proces. U teškoj smo situaciji.

M. C. H.

Gori smo nego što nam se govorilo

Iako znamo da naš region nije bio direktno zahvaćen ratom, da li si imao osjećaj da doživjavaš rat?

Iako u Crnoj Gori i u Ulcinju, na sreću, nije bilo ratnih sukoba, ja sam imao priliku da rat osjetim i doživim, jer sam početkom devedesetih godina 20. stoljeća studirao u Dubrovniku.

Kakav je tvoj odnos prema ratu sada, deset godina poslije?

Svi oni koji su rat doživjeli sigurno će kazati: nikom se ne ponovilo. I bolje sto godina pregovarati, nego jedan minut ratovati.

Šta je potrebno da bi se posljedice rata uklonile ili pak ublažile?

Najprije priznanje da je zločin planiran i izvršen, te priznanje da su naši narodi gori nego što nam se to u porodicama i u školama govorilo.

Šta je za tebe pomirenje?

Pokušaj ranijih neprijatelja da pronađu zajedničke vrijednosti kao osnov za suživot ili pokušaj građenja mostova između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

Šta je potrebno za pomirenje? Zašto je pomirenje bitno?

Istina i priznanje su nužne pretpostavke pomirenja, a ono je bitno da bi se uspostavila pravda i izgradilo otvoreno društvo.

Kako možemo do pomirenja doći?

Razumijevanjem da smo na ovom svijetu samo prolaznici koji sa sobom donose samo dobra djela.

Ko treba da radi na njemu?

Svi. Najveću odgovornost dakako imaju političari, predstavnici vjerskih zajednica i mlađi intelektualci, koji, kako mi se čini, bar za sada toga nisu mnogo svjesni.

Šta misliš da mogu učiniti "obični ljudi"?

Obični ljudi mogu mnogo učiniti. Moraju sebe primorati da uče, da poštuju svačije dostojanstvo, da ne treba da govore neistinu, da nauče da razgovaraju, odnosno da svakodnevno pokušavaju da budu bolji nego što to jesu. A ovo je zaista prostor koji nastanjuje zapušten narod.

Misliš li da su ljudi spremni na pomirenje?

Malo je suštinske volje, želje, spremnosti i snage za pomirenje, ali se treba nadati da su vrijeme, geografija i ekonomija jače od ideologije.

Kako se treba odnositi prema prošlosti?

Tako što ćemo pokušati da spoznamo i dobro i zlo u našoj bliskoj i dalekoj prošlosti. Istorija se kod nas najčešće doživljava kao samoposluga: uzmete samo ono što vam u tom trenutku odgovara. Ali, prošlost koja se potiskuje vraća se ne više kao farsa, već kao sablast!

Istorija se kod nas najčešće doživljava kao samoposluga: uzmete samo ono što vam u tom trenutku odgovara. Ali, prošlost koja se potiskuje vraća se ne više kao farsa, već kao sablast!

Samo su djeca
bila nevina u
ovoj progra-
miranoj klanici i haosu.

Misliš li da je krivica samo na jednoj strani?

Mislim li? Naravno da ne mislim, ali je jasno (i iz presuda Haškog tribunala) da najveću krivicu za ratove i tragediju na prostoru ex-Yu snosi Srbija, njeno tadašnje rukovodstvo i njena intelektualna elita.

Može li se krivica individualizirati ili misliš da je ona kolektivna?

Nužno je da se krivica individualizira. Dakle, krivica je individualna, odgovornost kolektivna.

Da li misliš da svi mi nosimo dio krivice?

Da, zavisno od položaja u hijerarhiji i znanja. Samo su djeca bila nevina u ovoj programiranoj klanici i haosu.

Šta ti misliš, ko je bio žrtva rata?

Svi smo žrtve, osim ratnih (i antiratnih!) profitera. No, božiji mlinovi melju polako!

Misliš li da su ljudi često bili podložni medijskoj manipulaciji i jesu li oni, zapravo, nesvjesno pristali biti manipulirani? Da li su se tome mogli oduprijeti?

Nisu! Ogromna je bila moć destrukcije, svuda oko nas, a najviše u nama samima!

Kolika misliš da je odgovornost medija?

Isviše velika, i zato je čudno da tužilaštvo u Hagu još nije podiglo optužnicu protiv nekog novinara sa područja bivše Jugoslavije.

Za kraj, kako vidiš budućnost našeg regiona?

U Evropi bez granica, ha, ha, ha! U svakom slučaju, moraće nas u buduće više povezivati neke vrijednosti 'višeg' reda.

E. H. Č.

Heroji koji nisu heroji to postaju u ovakvom vremenu

Možeš li za početak da mi kažeš nešto o sebi?

Imam dvadeset pet godina, studentkinja sam III godine Pravnog fakulteta, rođena sam i živim u Bijeljini. Vrlo sam angažovana u društvenom životu Bijeljine. Članica sam kulturnoumjetničkog društva i angažovana sam u omladinskom sektoru.

Koliko si godina imala kada je počeo rat u BiH?

Kad je rat počeo imala sam jedanaest godina i moja svijest nije bila dovoljno razvijena da shvatim ozbiljnost te situacije. Mi mladi u Bijeljini smo nekako mogli da živimo mimo svih tih ratnih dješavanja. Ovdje su oružani sukobi trajali samo osam dana i tih osam dana sam bila u Bijeljini. I prije tog sukoba su već počele neke migracije. Neki su već bili otišli iz Bijeljine ili su sklonili djecu; moja porodica je ostala. To je trajalo vrlo kratko da bih mogla da kažem da sam imala neko ratno iskustvo, a kada se smirilo, uspostavljena je neka vlast (etnička). Ono što se ovdje zbilja osjetilo je ekonomska kriza; prodavnice su bile prazne i ako si imao para nisi imao šta da kupiš. Ali kada se situacija smirila uspostavljene su veze sa Srbijom i to nas je održalo u životu. Sa jedanaest godina, bar što se mog društva tiče, nekako smo uspjeli sebi da izorganizujemo život i da ne osjetimo da je rat. Mi smo sve to nekako najnormalnije prihvatili; i policijski sat, i to što nas grde jer pjevamo dok ljudi ginu.

Koliko često se tvoji prijatelji, mladi ljudi tvoje generacije, vraćaju u razgovorima tom periodu?

Vrlo često, pogotovo oni koji su imali neprijatna iskustva. Na moju sreću, niko od moje porodice i familije nije nastradao u ratu. Ljudi koji su imala neprijatna ratna iskustva vrlo često se na njih vraćaju; to je neki period života u kome oni kao da su stali. Za njih je život stao 1992. godine. Ono što vidim u svojoj porodici jeste da je moj brat, koji sada ima trideset jednu godinu, jednostavno ostao u tom vremenu. Za njega kao da se ništa nije pomaklo od 1992. do 2005. On više nije proživio nijednu godinu. Sve se to odražava na njegov život, na njegovu sadašnjicu, i to je bolno. Povećan broj samoubistava u poslijeratnom periodu govori o jednoj kolektivnoj depresiji koja vlada u društvu, a svi nekako bježimo od toga i ne pričamo o tome, i ne rješavamo te probleme i onda se dešavaju ta samoubistva ili imamo latentne samoubice koji se pomalo ubijaju svaki dan.

Šta po tebi znači riječ pomirenje, pomirenje u BiH?

Recimo da normalno finkcionišemo. Šta bi to bilo normalno? Da oprostimo jedni drugima ružne stvari koje su se dešavale u prošlosti, da se stvori viši nivo tolerancije među nama, da odbacimo okrivljavanje nekoga, a i da prihvatimo praštanje kao način na koji ćemo postupati. Mi Srbi smo hrišćani i dio toga je i opraštanje. I zbog toga treba da budemo tolerantni i omogućimo drugim narodima koji žive u našoj državi da žive normalno, da im ne smetamo i da budemo ti koji će biti inicijatori. Treba svi da se klonimo pretencioznosti i fašizma i da se trudimo da živimo

normalan život: slobodna trgovina, slobodno obrazovanje i mobilnost svih građana, pogotovo mladih generacija. Tako ja vidim pomirenu BiH.

Kako su protekli tvoji prvi kontakti sa drugim BiH entitetom i ljudima koji tamo žive?

Zbog mog angažmana u KUD-u i u omladinskom radu imam priliku da dosta putujem. Ubrzo poslije rata sam počela da kontaktiram s ljudima iz drugog entiteta, nebitno koje nacionalnosti; Srbi, Hrvati ili Muslimani (Bošnjaci) bili su vrlo radosni. Pretežno sam kontaktirala sa ljudima mojih godina i ti kontakti su donosili mnogo radosti i bili puni elana da mijenjaju ne samo vlastiti život nego i živote ljudi u njihovom okruženju. Ja sam možda imala sreću da srećem ljude koji razmišljaju isto kao i ja i da mi udružujemo svoje snage kako bismo nešto promijenili u ovoj državi.

Koliko pomirenju u BiH pomaže međunarodna zajednica i institucije koje je ona uspostavila?

One imaju jednu ulogu da održe ovo trenutno stanje, tj. da nema oružanih dejstava u BiH. To im je bila uloga 1995. i to je i danas; samo da se ne puca. Ako se i dese neki incidenti kao oni koji su se desili u Mostaru, Brčkom, Janji, oni odreaguju i dovedu situaciju u stagniranje. Čak i da žele, ne vjerujem da bi mogli imati drugačiji

uticaj na populaciju BiH od ovog koji trenutno imaju.

Kako ti sada, deset godina po potpisivanju Mirovnog sporazuma, doživljavaš vijesti u medijima da je u nekom dijelu BiH došlo do nekakvog incidenta na nacionalnoj osnovi?

Trenutno se vodi medijska kampanja kako je sve u redu i kako smo mi svi u BiH superfini; kroz medije dobijamo potpuno iskrivljenu sliku naše stvarnosti. Moj lični stav je da je svaka jedinka/osoba odgovorna sama za sebe. I od onog momenta kada ja shvatim da sam ono što jesam, crnkinja ili Srpkinja ili Muslimanka, kad to shvatim i prihvatim i pođem da se ponašam u skladu sa svojim porijeklom i sa samom sobom, mnogo je lakše prihvatiti druge narode i religije. I sve je to stvar pojedinca, tako da mislim da je velika greška što se uporno radi na globalnom tom nekom prebacivanju krivice sa naroda na narod. Podržavam napore međunarodne zajednice dok pokušava da mišljenje i djela pojedinca/pojedinke dâ u javnost sa striktnim naznakama da se radi o ličnom iskustvu i mišljenju pojedinca, a ne čitavog naroda. Jer se, ukoliko se to jasno ne razgraniči, stvara pogrešna slika o čitavom narodu na osnovu pojedinaca i njihovih djela. Heroji koji nisu heroji to postaju u ovakvom vremenu. Fašizam postaje najnormalnija pojava. I to je zaista iskrivljena slika naše stvarnosti, a to već spada u domen grešaka političara koji ovu zemlju vode u potpuno pogrešnom smjeru i za sobom vuku vojsku mladih ljudi.

Problem je i u nedovoljnom poznavanju sebe kao jedinke u okviru naroda; treba prvo da saznamo ko smo i šta smo, pa ćemo lako podignuti stepen tolerancije i lakše sarađivati sa drugima. Tolerancija nije nešto što se stiče rođenjem, to je vještina koja se savlađuje dugogodišnjim iskustvom.

Ja sam već šesnaest godina član KUD-a. Kroz ta putovanja i nastupe sam uvidjela koliko je srpski folklor poznat i cijenjen u svijetu, tu je i naša specifična pravoslavna religija, živopisni običaji, sve je to ono što bi jedan čovjek trebalo da sam istraži jer je to dio njegovog naslijeđa. A mi, pripadnici srpskog naroda, skloni smo tome da se svoje tradicije stidimo i od nje bježimo. To je nešto što mi možemo da ponudimo svijetu. I svaki narod u BiH treba da poradi na svojoj kulturi i umjetnosti. Umjetnost i kultura su ono što spaja ljude. Narodi su upućeni jedni na druge i treba od toga da imaju obostranu korist. Integracija ni u kom slučaju ne znači etničku integraciju, i ona ostavlja dovoljno prostora za upoznavanje sopstvenog naslijeđa i naslijeđa drugih naroda. Kad većina ljudi u BiH to shvati više neće biti prepreka pomirenju.

Koliko jedna mlada osoba u BiH ima mogućnosti da učestvuje i u procesu pomirenja i u drugim društvenim procesima?

Ima toliko mogućnosti koliko sama sebi dozvoli da je ti problemi zainteresuju. Tog trenutka kada odluči da se angažuje, može da se uključi u određene strukture koje mogu da joj pomognu. Zato su najzaslužniji NVO i međunarodna zajednica koji finansiraju te programe. Organizuje se dosta programa i sve je na mladom čovjeku koliko on želi da se u njih uključi. Sa druge strane, i pored dosta projekata, manjka informacija koje bi bile dostupne mladom čovjeku. U medijima ćete rijetko naići na obavještenje o nekom takvom programu. Kad bi im informacije bile dostupnije lako bi se mogli odlučiti da li žele ili ne žele da učestvuju, ovako nemaju izbora.

Da li će i tvoja generacija da nosi teret ratne prošlosti BiH?

Naravno, čak će i generacije koje dolaze poslije moje dugo nositi taj teret ratnih zbivanja na ovom području. Jedino nam preostaje da balansiramo. Ja tako pravim balans u svom životu angažujući se u kulturi i omladinskim aktivnostima i na taj način pokušavam da održim život normalnim i da ne mislim da živim u državi koja je nedavno bila poprište ratnih sukoba.

Kolika je odgovornost "običnog čovjeka" za pomirenje u BiH?

Ogromna! Kao što sam maloprije rekla, dokle god pojedinac ne preuzme odgovornost za svoje postupke, neće se doći do zadovoljavajućeg stepena pomirenja. Moj poznanik iz Janje, čiju su majku i oca ubili Srbi, odlučio je da se vrati da živi u Janji sa svojom porodicom i često kaže da nema namjeru da se sveti i da traži ubicu svojih roditelja jer mu to ne bi nadomjestilo njegov gubitak. Kada svi mi dođemo do tog stepena tolerancije i razumjevanja moći će se dešavati nešto prirodno u ovoj državi. Moj poznanik se izdigao iznad cijele te situacije i svjestan je da je jedan od mnogih koje je takvo zlo zadesilo. U njemu se probudila humanost i etika, koju svaki čovjek treba u sebi da probudi i živi po takvim principima. Odgovornost je potrebno osjećati i za najbanalnije stvari. Mislim da religija ima veliku ulogu u svemu tome. Pravoslavlje kakvo sam ja naslijedila od svojih predaka uči me da poštujem i druge i da opraštam. Ja sam te vrijednosti ponijela iz svoje porodice i učili su me da vjera u boga podrazumjeva praštanje. I to je ono izvorno pravoslavlje, a ne ovo dogmatsko koje se pojavljuje poslije 1992. godine. Čovjek mora da shvati da nije sam na planeti i da mora da bude odgovoran.

Treba omogućiti mladim ljudima da putuju i budu mobilni, da imaju pristup

Čovjek mora da shvati da nije sam na planeti i da mora da bude odgovoran.

informacijama, da upoznaju druge narode, religije i kulture, i da možda ono što ne pronalaze u svojoj religiji ili porodici ili društvu nađu na nekom drugom mjestu, da im se omogući pravo na izbor.

Šta je to što bi narod kome ti pripadaš mogao da uradi za pomirenje u BiH?

Živim u gradu koji je bio skoro etnički čist od 1992. do 1995. Od 1995. do 2005. mnogo toga se promijenilo i svaki dan je međunacionalna situacija sve bolja i bolja.

Kako vidiš budućnost BiH?

To je malo problematično. Ja imam tu sliku u svojoj glavi, ali mi se čini da mnogi ljudi ne vide i ne razmišljaju o budućnosti. Znae kako kažu, deset dobrih ne mogu da pokriju jednog lošeg. Malo je nas koji imamo takvu sliku BiH u svojim glavama. Sliku normalne države BiH, gdje ja kao Srпкиnja neću biti potcjenjena ni ucjenjivana i gdje ću moći da kažem "Ja sam Srпкиnja i živim u BiH i to sam što sam", a da ne bude komentara i da se ja ne osjećam loše. I to bi bila država gdje mi ne bi smetali Hrvati i gdje mi ne bi smetali Bošnjaci. Ja nemam problem sa tim što se neko naziva Bošnjakom i svoj jezik zove bošnjački, ali želim da mi se isto to uvaži. Zasad jedini grad u F BiH gdje se ja tako osjećam je Sarajevo; jedino se u Sarajevu ne osjećam ugroženom kao Srпкиnja, dok su ostali gradovi ostali na nivou 1995. BiH treba da bude država koja će pružiti jednaka prava i mogućnosti građanima bez obzira na to koje su nacionalnosti. Jer, često se zaboravlja da u BiH ne žive samo pripadnici konstitutivnih naroda nego i mnogi drugi... Slovaci, Rumuni, Romi. Ali za tako nešto treba podići prag tolerancije. U BiH nema podjele na tri naroda samo kada treba nešto da se smuva, promuva, prošvercuje. Mito, korupcija i kriminal ne poznaju nacionalne razlike. Te pojave se moraju zakonom regulisati, a mi bismo kao "trgovački" narod trebalo da se posvetimo trgovini i ekonomskom napretku.

B. J.

Da ne dozvolimo da stalno drugi pričaju za nas

Koliko godina si imala kada je počeo rat u BiH?

Kada je počeo rat u BiH imala sam dvadeset jednu godinu.

Kakva su tvoja sjećanja na ratni period? Da li bi mogla ukratko da nam kažeš kako si se osjećala tada?

Sjećanja na rat mogu da budu uglavnom ružna. Kao i svakoj osobi u ratu i meni je bilo teško, i ja sam dala neku svoju žrtvu – mnogo toga. Za razliku od većine, ja sam, voleći ljude, i u ratu upoznala i družila se i sa ljudima drugih nacionalnosti. I dan-danas održavam divna prijateljstva koja sam sklopila u tom izuzetno teškom periodu.

Koliko je rat uticao na tvoj život? Da li ga je skrenuo u neki drugi tok?

Što se mene lično tiče, sva neka moja nadanja i sve ono što sam željela da ostvarim ostalo je neostvareno. Izgubila sam mogućnost da podižem svoju djecu zajedno sa njihovim ocem, izgubila sam mogućnost da završim školovanje onako kako sam planirala, izgubila sam mogućnost da normalno živim. Mnogo toga se izgubi u ratu. Po prirodi sam optimista i ne volim da se sjećam ružnih stvari iz rata. Dovoljna je sama riječ rat, pa da se čovjek osjeća ružno. A onda se sjetim dragih ljudi koje možda ne bih nikada srela da nije bilo rata, pa mi to učini sjećanja na taj period podnošljivijim. Neki od mojih najboljih prijatelja su ljudi koji su izbjegli iz drugih krajeva BiH i došli da žive u Bijeljini. Čini mi se da je čitav moj život krenuo nekim drugim tokom.

Kako si doživjela vijest da je potpisan Dejtonski mirovni sporazum?

Prva pomisao je bila: “Konačno prestaje pucnjava, konačno mogu biti bezbjedna i neću morati više da mislim da li ću sutra ostati bez nekog člana porodice ili prijatelja”.

Koliki pomak smo mi u BiH napravili za ovih deset godina?

Pomak za ovih deset godina... ponekad mi se čini da nismo napravili nikakav pomak. Ili ako jesmo to je tako minimalno da se nema o čemu ni pričati. Ono što je do sada učinjeno u BiH učinjeno je kroz nekakav veo i uz prećutkivanje. “Ja ću ovo da prećutim, ti ćeš ono da prećutiš”, a nikako da se suočimo oči u oči i da kažemo: “Znaš, ja sam kriv za to i to, e sad ti reci za šta si ti kriv, pa da vidimo koja je to uopšte mogućnost za popravljjanje našeg odnosa.”

Da li je po tvom mišljenju ova vremenska distanca od trinaest godina od početka rata i deset godina od potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma dovoljna da bi se počelo razgovarati i raditi na pomirenju?

Mislim da je prekasno. Po mom mišljenju o ovim temama smo trebali početi pričati mnogo ranije.

Šta ti podrazumjevaš pod riječju pomirenje?

Pomirenjem poslije rata smatram prije svega spremnost na praštanje. Mada su

Identitet nikako ne može biti smetnja pomirenju; pomirenju smetaju pokvareni umovi, a nikako identitet. To što po rođenju postoje nacionalne razlike između ljudi nije tako katastrofalno, katastrofalno je to što postoje razlike u razmišljanju; to je ono što dovodi do kuršlusa, a ne identitet i nacionalna pripadnost. A ja zbilja ne vidim da smo mi zbog te nacionalnosti toliko različiti da ne možemo da živimo zajedno.

neka dela učinjena u ovom ratu neoprostiva, postoje ljudi koji su to učinili i koji će biti kažnjeni za to što su činili. To bi trebao da bude osnov djelovanja ljudi na vlasti koji nose dio odgovornosti za pomirenje među narodima BiH – da kazne počinioce zločina i time stvore osnovu da među narodima dođe do pomirenja.

Da li si ti lično zadovoljna tokom kojim proces pomirenja ide u BiH?

Nisam zadovoljna. U krugu u kojem se krećem nema ljudi kojima trebam nešto da praštam ili da oni nešto praštaju meni. Postoje ljudi u ovoj državi kojima teško da se može oprostiti ono što su nam učinili. Ali kada bi oni – sad uradili nešto što bi doprinijelo napretku ove zemlje (a ne da samo prizivaju duhove prošlosti) mislim da bi ljudi našli snage da im oprostite.

Po tvom mišljenju, kako se treba odnositi prema ratnoj prošlosti?

Mislim da bi konačno trebali da stanemo i progovorimo istinu da bismo mogli da prevaziđemo sve to što nam se dogodilo. Sve dotle dok postoje neke skrivene stvari koje su se zbilja dešavale i koje se uporno skrivaju, a ističu se samo one koje u datom momentu odgovaraju ljudima iz samog vrha vlasti, neće biti dobro za bilo koga u ovoj zemlji. Samo kada se sve iznese na vidjelo i raščisti ko je za šta i koliko kriv, pa se ta i takva osoba sankcioniše, tek tada će “obični” pojedinci moći lakše da riješe međusobne probleme.

Da li si ti imala priliku da sretnoš ljude koji nisu spremni na pomirenje i kako odreaguješ u takvim situacijama?

Na moju veliku sreću družim se sa ljudima koji normalno razmišljaju, i vrlo rijetko, možda svega par puta sam bila u situaciji da se sretnem sa ljudima koji nisu spremni na pomirenje i reaguju u skladu sa takvim svojim stavom. Mada mi se sad čini da su u tim situacijama ljudi pre imali poriv da kontriraju mom stavu nego što su zbilja iznosili svoje stvarne stavove.

Kako su izgledale tvoje prve posjete drugom entitetu BiH? Kako si doživjela mogućnost odlaska u drugi entitet pošto je konačno nastupio mir u BiH?

Mislim da spadam među prve osobe koje su se odvažile na putovanje po entitetima. Rođena sam u Srebreniku, gradiću u blizini Tuzle, i pošto su moji roditelji živjeli u Srebreniku prvi put sam krenula da ih posjetim 14. februara 1996. godine. Moram reći da sam ponovo krenula u neizvjesnost. Moj muž je cijeli rat bio pripadnik Vojske Republike Srpske, iako po nacionalnosti nismo Srbi. Da mi je u tom momentu iko od moje familije rekao ‘zašto’, ja bih se istog trenutka vratila kući i prekinula bih kontakt s njima. Ako neko nije mogao da razumije zbog čega smo se mi odlučili na ostanak u Bijeljini, onda taj neko nije mogao da razumije mene kao osobu. Ali sam odlazak u Federaciju BiH mi je bio veoma težak. Pošla sam u neizvjesnost sa djetetom od četiri godine i ostavila muža i dijete od sedam godina kod kuće. Bilo je teško u tom trenutku otići u mjesto gdje si rođen i pokupiti utiske ljudi poslije svega što se dešavalo. Smatram da sam imala sreće jer me niko nije ni pitao ‘zašto’, ali sam svjesna da je ta posjeta mogla da bude prilično loše iskustvo. Dosta sam loše prošla tokom povratka jer se u to vrijeme izlazak iz Republike Srpske morao prijaviti MUP-u. Pri povratku u Bijeljinu policija je htjela da me vrati sa entitetske granice i da mi ne dozvoli ulazak u Republiku Srpsku. Srećom, jako prijateljstvo rješava sve, tako da je čovjek koji me je tom prilikom vozio iz Srebrenika uspio da me vrati kući pozivajući se na svoje lične veze.

U vreme rata tvoji sinovi su bili prilično mali... Da li se sad, kad su već skoro odrasli, sjete tog perioda? Da li pitaju nekada za taj period?

Vrlo rijetko. Pogotovo mlađi sin, koji je imao osamnaest mjeseci kada je rat počeo, nesvjesno je prošao kroz taj period. Stariji sin se sjeti nekih detalja, ali s obzirom na ime koje nosi nije imao te vrste trauma da ga djeca odvajaju po nacionalnosti, jer njegovo ime nije tipično muslimansko ime.

Da li ti kao majka strepiš od slika iz tog perioda koje tvoja djeca mogu da prime putem medija i obrazovnog sistema? Da li si ti lično zadovoljna informacijama o tom periodu koje su nam dostupne kroz medije i obrazovanje?

Biću iskrena. Početkom školovanja mog starijeg sina postojalo je u udžbenicima nešto što je doticalo protekli rat, a što po meni nije bilo realno. U svakom pogledu, ja lično mislim da je svaki roditelj najzaslužniji za ono što djeca ponesu iz djetinjstva. Nemam namjeru da potcjenjujem doprinos pedagoških radnika u obrazovanju djece, i smatram da je školstvo kod nas prilično kvalitetno. Ipak, dešavaju se neke greške u školskom sistemu koje nastaju kao posljedica prepucavanja ljudi kojima nije stalo do pomirenja i svoje sukobe prenose u dječije udžbenike, ali, srećom, te greške nisu toliko velike da se ne mogu ispraviti kod kuće.

Da li je, po tvom mišljenju, moguće danas bez smetnji ostvariti svoj nacionalni i vjerski identitet i da li ti identiteti doprinose ili otežavaju pomirenje?

Identitet nikako ne može biti smetnja pomirenju; pomirenju smetaju pokvareni umovi, a nikako identitet. To što po rođenju postoje nacionalne razlike između ljudi nije tako katastrofalno, katastrofalno je to što postoje razlike u razmišljanju; to je ono što dovodi do kuršlusa, a ne identitet i nacionalna pripadnost.

Da li misliš da bi veći stepen tolerancije prema tuđem identitetu (nedoživljavanje nečijeg identiteta kao agresiju) pomoglo pomirenju u BiH?

S obzirom da ja lično ne gledam na identitet kao na nešto što ometa proces pomirenja, i dalje ostajem pri tome da nije identitet ono što smeta tim ljudima, tim ljudima smetaju neke druge stvari... oni imaju problem u glavi, a ne problem s nečijim identitetom. Nije sporno to što je neko Srbin, Musliman ili Hrvat nego što neko smeta nekome da razvije i ostvari neke svoje bolesne ambicije. Nekome je stalo da u datom momentu uništi državu i udruži se sa drugima koji imaju iste ciljeve, i onda se nađe razlog. Ovaj put je razlog bio različita nacionalna pripadnost. A ja zbilja ne vidim da smo mi zbog te nacionalnosti toliko različiti da ne možemo da živimo zajedno. Meni ne smeta ni to što crkvena zvona zvone, ni to što hodža moli na minaretu; apsolutno mi ne smeta da li se neko zove ovako ili onako, ali mi smeta kada neko nekoga ubije, smeta mi kada neko nekome nanese bilo kakvo zlo, i smeta mi kada neko otima ono što nekome drugom definitivno pripada.

Često si u kontaktu sa ljudima koji su za vreme rata otišli iz Bijeljine i sada u Bijeljину dolaze samo na odmor. Kakav je stav tih ljudi, da li su spremni da se vrate u Bijeljину i kako oni sada gledaju na BiH?

Mišljenja su podijeljena. Neki ljudi zbog ekonomske situacije ostaju u inostranstvu, a neki još nisu prevazišli prošlost i u sebi raščistili i došli do praštanja. Oni koji su to željeli i htjeli već su oprostili. Na samom početku sam rekla da je prekasno pitati šta je to potrebno za pomirenje u BiH. Ko je želio, davno je u svojoj glavi raščistio. Ili možda nije ni imalo šta da se raščisti, nego su oni jednostavno znali šta je to što im smeta i što će izbjegavati i šta je to što im ne smeta, čemu će se prikloniti. Davno,

Na narodu kojem ja pripadam je isto što i na drugim narodima u BiH... Mislim da smo svi podjednako krivi, nemoguće je boriti se protiv nekog ko odbija da se bori. Da je ijedan od sva tri naroda odustao od borbe, protiv koga bi se onaj drugi borio? Svi smo mi u datom momentu pokazali neku silu i oštrinu, a sada kada treba da se govori o posljedicama mi se ponašamo kao mala djeca: "Nisam ja, on je!!!"

davno je raščišćeno to ko je oprostio, ko nije, ko se vratio, ko nije. S obzirom da sam bila upoznata i sa radom Ministarstva za izbjegla i raseljena lica Republike Srpske, koje je radilo na povratu imovine, znam da je većina, velika većina dobila imovinu u povrat i da je veoma mali postotak imovine ostao nevraćen. Ljudi koji su ostvarili povraćaj svoje imovine i vratili se u svoje kuće... nisu se svi oni vratili zato što su to željeli, većina ih se vratila zato što su bili stari, pa nisu imali gdje drugde.

U tom ratnom periodu sigurno je bilo i ljudi koji su tebi lično nanijeli zlo uvredom, prijetnjom... Kako danas izlaziš na kraj s tim, da li je iko od njih ponudio izvinjenje za zlo koje ti je nanio?

Iskreno da kažem, na moju veliku sreću fizičkih ozlijeđa ja i članovi moje porodice nismo imali. Verbalnih uvreda i prijetnji je bilo... Cijenim mišljenje i mojih komšija koji su istupili na taj negativan način i dozvolili sebi da mene, kao pripadnicu manjine, uvrijede. Cijenim to, to je njihovo mišljenje i može bilo ko da me mrzi, to meni ne stvara problem. Poslije svega što se izdešavalo naravno da nije bilo izvinjenja, štaviše nisu našli za shodno da uopšte komuniciraju poslije toga sa mnom jer su svoje mišljenje rekli jasno i glasno u određenom momentu. Manje cijenim one ljude koji su se u tom periodu sklanjali od mene iz nekog navodnog straha da bi im se moglo desiti ono nešto ružno što bi moglo meni da se desi, da bi sada poslije rata postali nekakvi fini, umilni, a u stvari su ljigavi, i ja ih ne osjećam kao ljude koji imaju dovoljno kvaliteta da bih se sa njima družila. Ali to nisu bili moji prijatelji ni prije rata. Cijenim i to kada mi se kaže da sam nepoželjna, ali to ne znači da moramo da se poubijamo zato što ne volimo jedni druge, a živimo na istoj teritoriji.

Da li sada, deset godina poslije rata, doživljavaš BijeljINU kao prostor gdje možeš da ostvariš neka svoja prava? Da li ti, kao pripadnica jednog od konstitutivnih naroda koji je malobrojniji, možeš da u istoj mjeri ostvaruješ svoja prava?

Iskrena da budem, ni u toku rata neka moja ljudska prava nisu bila ugožena u mjeri u kojoj su bila ugrožena prava drugih Muslimana u Bijeljini. Moj muž je tokom cijelog rata, a i dan-danas radi u firmi u kojoj se zaposlio prije rata. Ja nisam ostala na svom radnom mjestu, dobila sam otkaz. Nekom sretnom okolnošću, i zahvaljujući ljudima koji me okružuju, ja danas imam kvalitetan život, muž i ja smo zaposleni, djeca se školuju... Nikakvih ja naročitih problema nisam imala zbog toga što sam druge nacionalnosti. Mada, kada bolje razmislim i razložim situaciju, postoje određene institucije gdje se insistira na vraćanju ljudi na radna mjesta na kojima su radili prije rata, a koje to baš i nisu voljne da ispune... Mada, po meni, to i neće dugo trajati jer će sve na kraju doći na svoje, izglađiće se i to. To je jedan dio za koji bih mogla reći da su prava ljudi ugrožena.

Svjedoci smo toga da se u BiH, pogotovo u državnim institucijama, vodi računa o tom "nacionalnom ključu" (tripartitnosti). Koliko misliš da to doprinosi pomirenju u BiH?

Moje mišljenje je da je to rovljenje po živoj rani. Ne volim ništa što ističe nacionalnu pripadnost u prvi plan, bilo da je to zapošljavanje po nacionalnom ključu, ravnopravan broj pripadnika različitih nacionalnosti u institucijama, itd. Mislim da bi trebalo da se biraju i zapošljavaju ljudi koji su kvalitetni, bez obzira na nacionalnost. Potrebnije je da se riješe slučajevi falsifikovanih ratnih diploma i zapošljavanja po rodbinskim vezama, nego da se insistira na "nacionalnom ključu".

Koliko obični građanin/ka BiH, pojedinac/ka, može uraditi na pomirenju?

Veoma mnogo, počevši od toga da ne dozvolimo više samima sebi da izaberemo pogrešne ljude koji će da vladaju, upravljaju, i pričaju da misle i rade ono što mi mislimo, želimo i govorimo. Ako ćutim sjedeći kod kuće i slušam kako govore i rade sve i svašta, naravno da sam klekla i to dozvolila, pa sam i zaslužila ružne stvari koje mogu da mi se dese. Mislim da trebamo progovoriti ono što mislimo i ne dozvoliti da stalno drugi pričaju za nas. Prema tome, da smo bili svjesni onoga što će da nam se desi, da smo prije rata progovorili jednim glasom – ne bi ni bilo rata, bez obzira na te ljude koji su taj rat željeli. Strašno mi je ružno kad čujem ljude koji pred izbore kažu: “Znam ja ko će ponovo da bude na vlasti, neću da glasam, znam ko će da pobjedi...” Možda i ja ponekad znam ko će da pobjedi, ali kad izađem na izbore i dam svoj glas, moja savjest je mirna.

Šta je po tebi još na narodu kojem ti pripadaš da uradi za pomirenje u BiH?

Na narodu kojem ja pripadam je isto što i na drugim narodima u BiH... jednostavno, treba da progovore istinu, ali samo istinu, i da prevaziđu već jednom to “hajdemo da okrivimo nekog drugog i nek neko drugi bude više kriv”. Mislim da smo svi podjednako krivi, nemoguće je boriti se protiv nekog ko odbija da se bori. Da je ijedan od sva tri naroda odustao od borbe, protiv koga bi se onaj drugi borio? Svi smo mi u datom momentu pokazali neku silu i oštrinu, a sada kada treba da se govori o posljedicama mi se ponašamo kao mala djeca: “Nisam ja, on je!!!”, a to nije način da se stvari riješavaju na nivou države.

Kako ti vidiš budućnost BiH?

Pa nije nešto ohrabrujuće, ali u svakom slučaju, ukoliko ne budu pričali istinu kao što ne pričaju, potrajaće dugo ovo stanje u kojem se sada nalazimo. Da ćutimo, zataškavamo i loše živimo. Ukoliko bi ljudi zaista bili spremni da priznaju svoje greške i da priznaju ono što su zgriješili... mada, u ratu, često se dese i gubici koji ne mogu da se namire. Moglo bi da bude dobro samo u tom pogledu kada bismo se mi okrenuli nekakvom radu koji bi donio poboljšanje ekonomske situacije u BiH, pa i kada bismo pričali neke druge priče osim tih priča u medijima da je neko nekome učinio nešto ružno samo iz razloga što je drugačije nacionalne pripadnosti. Mnogo bolje bi bile vjesti da je neko napravio neku fabriku u kojoj je zaposlio masu ljudi i nije pitao koje su nacionalnosti, nego da li su dovoljno stručni. Mislim da bi tada bilo sve drugačije i sve bi bilo lakše... Ali, iskreno rečeno, nisam optimista i ne vidim da će tako nešto skoro da se desi.

B. J.

Nedžad

(36 god.)

Gnjilane

radi za OSCE
/ aktivista

Poverenje, a ne da nas vojska čuva

Za početak reci nešto o sebi, ko si, odakle si, koliko imaš godina...

Ja sam Nedžad iz Medveđe. Rođen sam u Medveđi. Sad ću napuniti trideset šest godina. Osnovnu školu sam završio u Medveđi, posle toga sam išao u srednju u Prištini, jedno vreme studirao hemiju. Negde oko '91. kad se zatvorio fakultet u Prištini i kad smo, mi Albanci, bili izbačeni iz studentskih domova, tada, oktobra, pre nego što sam dobio poziv da me mobilišu u rat u Hrvatsku, Bosnu, ne sećam se tačno, tad sam otišao za Grčku. Vratio se krajem '95. Posle '95. sam bio pretežno u Medveđi i Prištini, a od '99, avgusta, napustio sam Medveđu i živim trenutno u Gnjilanu. Radnik sam OSCE-a. Takođe, od 2000. sam aktivista Akcije protiv nasilja i za izgradnju mira iz Gnjilana...

Koja su ti sećanja na ratne godine, godine u kojima je bilo nasilja?

Ima dosta bolnih tačaka kad se vraćam unazad, kad se prisećam toga. U mom životu fali nekih pet godina koje sam proveo u inostranstvu, koje možda i ne bih proveo da nije bilo rata na Balkanu. I kad god se nešto priča o tom vremenu, nešto mi fali, nemam informacija jer nisam bio tu. Ne mogu nikako upoređivati, ali kad se prisetim kako je bilo poslednjih deset godina, baš mi je užasno i zbog toga i radim na tome da nam se takve stvari ne ponove. Ne bih voleo da prođem sve to ponovo, kad se samo setim... kad sam bio student, dok sam studirao hemiju, još devedesetih, ti procesi, događanja, nasilja za to vreme, plus toga zapečaćeno ratom '99. kad sam bio u Medveđi... Velike promene su se izdešavale.

Kako su uticali na tebe svi ti događaji? Kako si ti doživeo sve to što se dešavalo?

Ja sam to teško doživeo jer su učinjeni veliki poremećaji u društvu. U Medveđi, odakle sam i gde poznajem sav taj narod, ljudi su se odjednom promenili: ideš ulicom i neko neće da ti kaže dobar dan. Albanci su tamo bili manjina, 36 odsto, a sada ih ima 4 odsto. Mene to jako boli jer kad sam došao u Gnjilane video sam da se stvari vraćaju kao bumerang, to su iste situacije, akteri su samo drugi, u Gnjilanu su bili Albanci, u Medveđi Srbi. To me je jako bolelo i moj skriveni aktivizam se kuvao zbog toga.

Da li si ti lično osetio posledice tih nasilja?

Kad pričamo o posledicama, nikog nisam izgubio iz porodice, nit sam bio nešto maltretiran fizički, dok su mojoj bliskoj rodbini bile spaljene kuće. To je selo Safajlija. Posetio sam ih '99, većina njih je bila u Makedoniji, neki su bili u Albaniji, a neki su bili u šumi, nisu imali gde, bili su proterani i to sam jako teško doživeo jer sam kao student živeo kod njih. Bilo mi je isto teško kad su moji živeli u Medveđi, a ja u Gnjilanu, i te 1999. i 2000. sam ih svega četiri puta posetio zbog tih punktova i maltretiranja na pogranično-administrativnoj granici. Takođe mi je bilo teško u Gnjilanu pošto sam ja iz Medveđe, bilo mi je teško da preispitam svoje stavove i stavove drugih, uopšte, kao u nekom košmaru, bilo mi je teško da razumem ljude.

U Medveđi, odakle sam i gde poznajem sav taj narod, ljudi su se odjednom promenili: ideš ulicom i neko neće da ti kaže dobar dan. Albanci su tamo bili manjina, 36 odsto, a sada ih ima 4 odsto. Mene to jako boli jer kad sam došao u Gnjilane video sam da se stvari vraćaju kao bumerang, to su iste situacije, akteri su samo drugi, u Gnjilanu su bili Albanci, u Medveđi Srbi.

Gledali su me kao nekog... kao: “ovaj dolazi iz Srbije”, i to je poteškoća bila, i tada nije bilo prostora da kažeš svoje mišljenje da li se s nečim ne slažeš.

Kako ti vidiš pomirenje? Uopšte, kako vidiš pomirenje uzevši u obzir situaciju na Kosovu?

Situacija na Kosovu je dosta napeta zbog ovih pregovora koji treba da počnu. Posle ‘99, posle bombardovanja, krenulo se od nule u stvaranju tih kosovskih institucija i mogu reći – ako kažem da je mir, onda nije taj mir koji ja želim imati. Za mene je mir kad su svi u društvu zadovoljni. Ovde je više nametnut mir, međunarodna zajednica ga je nametnula. Mir je možda za Albance, ali ne i za Srbe i za druge manjine koje žive na Kosovu. Tokom ta tri meseca bombardovanja, a rat je krenuo još ‘98, bilo je dosta spaljenih kuća, nestalih i Albanaca i Srba i teško je bilo. Posle se sve vratilo kao bumerang, posebno nasilje nad Srbima i drugim manjinama. Situacija nije bila svugde ista, u svim ratovima; na primer, u Gnjilanu ljudi nisu proterani za vreme rata nego samo iz okolnih sela, i sada je posleratna situacija drugačija. Recimo u Peći koja je bila spaljena proces povratka ide mnogo teže; zavisi kako je koji grad prošao kroz ovaj rat.

Kako vidiš pomirenje? Da li je ono moguće sada na Kosovu?

Jeste, moguće je. Svi treba da rade na tome. Prvo političari, da ono što kažu to i misle. Recimo, ima dobrih izjava, ali nema kasnije efekta jer političari ne stoje iza toga. Pa mediji, važno je pričati o tome šta se dešavalo, a dešavale se ružne stvari, i Albancima i Srbima. Bilo bi vrlo važno pričati o tim stvarima, nisam za to da zaboravimo, a jesam da praštamo, moramo praštati.

Da li ti govoriš o nekom aktivnom odnosu prema prošlosti?

Da, o aktivnom. Treba da pričamo šta se desilo, tu bi veliku ulogu odigrali mediji, bilo bi dobro da se pokaže prava slika u Srbiji šta se dešavalo na Kosovu, ili kad bi sarađivali mediji međusobno, kad bi se prikazivala slika običnih ljudi kako su oni to proživeli, a ne naći priče koje se pretežno serviraju.

A šta mogu “obični ljudi”?

Obični ljudi mogu mnogo da učine. Prvo da ne mrze. Da ne generalizuju, da ne kažu “svi Srbi su ovakvi” ili “svi Albanci su ovakvi”. Ja znam da ima puno predrasuda jednih prema drugima, možda zbog nedovoljnog poznavanja, informisanja, ili kako je to neko ranije servirao medijski, ili šta se promoviše iz vlada tih zemalja. Treba da je više susreta, da ljudi imaju prilike da kažu ono što misle, da se upoznaju, da vide da nije tako kako je servirano.

Imaju li ljudi prilike da se sreću?

Nemaju baš. Ljudi na Kosovu žive odvojeno. To je ono što me najviše muči, ljudi žive u odvojenim enklavama, žive pretežno u odvojenim sredinama i ima malo komunikacije među njima. Obični ljudi izbegavaju da su u nekom kontaktu. Treba da saslušaju jedni druge i da pričaju, a toga je vrlo malo. Ja snosim kao pojedinac odgovornost u ovom društvu – gde sam u celoj priči ja? Možda bi obični ljudi mogli mnogo više da urade na tom polju. Nije dovoljno samo da se vraćamo unazad “Srbi su nama učinili ovo, ovo i ovo, i zašto bih se ja mirio?”. Prvi korak koji bi bio dobar za pomirenje je da svi osudimo u svojim redovima zločinca. Zločinaca je sa svih strana, ali meni je važno, ne toliko šta se dešava u Srbiji, koliko šta se dešava na Kosovu, u smislu da želim da radim u svom dvorištu, tu da delujem. A kasnije i dalje, ali važno mi je da dam svoj doprinos u svojoj sredini. Mislim da je vrlo teško

delovati u tom smislu jer su to sve nacionalni heroji, junaci, pa se sve gleda kod komšija – koliko je njihovih otišlo u Hag. Mislím da bi dobro došla senzibilizacija na nasilje i da bi građani mogli da odigraju veliku ulogu u tome.

Maločas si pomenuo odgovornost. Kako je ti vidiš? Kakva je ona, individualna, kolektivna? Da li se može govoriti o krivici i/ili o odgovornosti?

Odgovornost je individualna, ne može biti kolektivna, nikako. Ja vidim svoju odgovornost ako nisam bio u stanju da odreagujem na nešto, recimo '99. ili ranije. Takođe, imam odgovornost kao pripadnik te nacije, ili građanin nekog mesta. Kada se kaže da su svi Srbi odgovorni za to šta se dešavalo na Kosovu, ili kad čujem da su svi Albanci krivi za 17. mart ili za posleratno stanje šta se dogodilo Srbima, onda mi se nameće pitanje "da li sam ja kriv za to?". Nisam. Zločinac ima ime i prezime i on treba da odgovara bez obzira na veru, naciju, iz koje je zajednice, to me ne zanima.

Šta je na narodu kojem ti pripadaš, šta on treba da uradi? Šta je na Albancima na Kosovu?

Albanci bi trebalo da izađu iz uloge žrtve, da ne vide sebe kao žrtvu – "šta su nama učinili Srbi". Teško je. Svim narodima su se dešavale ružne stvari i to ne opravdava nasilje nad drugima ili da odbijaš da komuniciraš samo zbog toga što je neko pripadnik te nacije. Jedan od glavnih procesa koji bi trebalo da se pokrenu jesu mirovne akcije i mirovnjaštvo. To je najvažnije za Kosovo, jeste i ekonomski razvitak i sve, ali teško bez mira. Trebalo bi da, naročito političari, obrate pažnju, da, na primer, predsednik poseti te ljude, da vidi koje su to potrebe, da se stvarno svi ljudi na Kosovu osećaju kao građani, ravnopravni, da se osećaju sigurno.

Šta misliš koje su to prepreke koje stoje na putu pomirenja, koji su to strahovi?

Jedna od prepreka je status Kosova, sa čim se manipuliše, i svaka politička albanska partija koristi status za svoje poene i malo se bavi stvarnim problemima; to im je više parola za izbore. Prepreka je i veliki broj nestalih lica, i Srba i Albanaca. Bilo bi najbolje kad bi se sve to obelodanilo. Na Kosovu svakih mesec dana po četrdeset tela vraćaju... Možda bi mnogo bezbolnije bilo ako se već zna da postoje masovne grobnice, da se tela vrate, bilo bi lakše i tim porodicama. Postoje strahovi pojedinca, ako se pomiri s nekim, ili ako s nekim sarađuje, da će ga njegova zajednica odbaciti i da će biti izdajnik. Druga stvar, na višem nivou, možda političkom, jeste to što se u Srbiji vlada promenila, ali neke stvari su ostale iste. Ne kažem da su ovde političari idealni, ali bilo bi dobro kad bi Vlada u Srbiji, kad bi političari pričali o tim zločinama, i možda se i izvinili u ime države. To bi bio jedan korak ka boljem napretku. To da li će biti nezavisno Kosovo ili će biti u okviru Srbije... Meni je važno da se stvori to poverenje među ljudima, da ljudi imaju poverenja jedni u druge, a ne da nas vojska čuva, da imamo vojsku na granicama. Ja samo strahujem da na pregovorima neće doći do rešenja, da će rešenje biti nametnuto od međunarodne zajednice i da će nastati plodno tle za dalje nasilje i konflikte, i nikad kraja. Želeo bih da se postigne trajni mir. Želeo bih i da se stvore uslovi da se ljudi vrate, naročito Srbi i drugi nealbanci da imaju sva prava.

Kako vidiš budućnost s teretom prošlosti?

Pa ništa se nije desilo odjednom, ali ako je trajalo, na primer, deset godina nešto loše što se činilo, mislim da će nam trebati duplo više vremena da se nešto dobro učini. Treba i dosta vremena, energije. I važno je da svi učestvujemo u tome, da građani prepoznaju svoju ulogu u tom društvu i da učestvuju u izgradnji mira. Budućnost? Ja se trudim da radim na tome, da živim u normalnom društvu gde nema diskriminacije...

H. R.

To da li će biti nezavisno Kosovo ili će biti u okviru Srbije... Meni je važno da se stvori to poverenje među ljudima, da ljudi imaju poverenja jedni u druge, a ne da nas vojska čuva, da imamo vojsku na granicama.

S kakvim osjećanjima gledaš sada na sva ta događanja iz devedesetih godina u Hrvatskoj i što misliš da je proizašlo iz svega toga?

Vrlo komplicirano pitanje gdje trebaš malo više vremena da bi došao do nekih zaključaka koji su važni za sad, za sadašnjost ili budućnost. U svakom slučaju, nisam se povodio za nekim aktualnim političkim događanjima kako tad, tako i sad, a to ne znači da nisam čak i vjerovao u političku riječ i ostalo, ali na jedan način koji nije bio ni tad, a ni sad nešto masovno prihvaćen. Godine 1990. sam bio član Ante Markovićevog pokreta koji se u to vrijeme borio protiv rata i za očuvanje Jugoslavije, što je tad bila sasvim normalna opcija kod svih ljudi koji nisu brijali neke nacionalne priče. Bio sam član i Zelene stranke koja je bila na državnom nivou, to jest, u Zagrebu smo imali osnivačku skupštinu. Politikom se nisam bavio tokom rata, politikom sam se ponovo počeo baviti 1997. godine u Beogradu, u stvari 1996. kad su počeli građanski protesti protiv Miloševićevog režima. I sad se amaterski bavim politikom, tajnik sam HNS-a ovdje u Kninu. Mislim da je važno baviti se politikom, ali na jednoj sasvim drugoj osnovi i sasvim drukčije nego što je to bila navika na ovim prostorima ovdje i prije rata i tijekom rata i nakon rata.

Po tvom mišljenju, koji je to konkretno način na koji se sada treba baviti politikom?

Biti idealista i ne očekivati neku veliku pozitivnu povratnu informaciju. Možda biti malo ispred svog vremena, ali to je vrlo teško, vrlo teško; ja mogu procijeniti jesam li ja sa svojim političkim stavovima, ne kažem za druge političke stavove, ispred svog vremena. Bar ovo što je bilo u prošlosti je dokazalo da sam bio relativno u pravu, mada sam bio u totalnoj manjini. Konkretno, mislim na razvijanje mirotvorstva, ali na jedan način koji je totalno anacionalan i idealističan, jednostavno – težiti ka tome. Ja sam mislio devedesete kad sam bio u Kninu da nema šanse da Knin bude grad koji će izazvati rat i koji će simbolički biti potpaljivač sukoba na prostorima bivše Jugoslavije. Mislio sam da u Kninu može biti nešto potpuno suprotno, a tu sam se prevario. Vjerovao sam u neke ideale u koje vjerujem i sad jer nema mi druge. Druga solucija je konflikt, ponovo sukob, što se u biti ponavlja ovdje.

Koji su to ideali?

Da se živi u zemlji koja je anacionalna, koja nije u temeljima svojim nacionalna, nego socijalna zemlja. Ideali su mi da se živi bez neakvih socijalnih razlika ili da ljudi budu svjesni tih socijalnih razlika i da se bore za kvalitetniji i bolji život koji se neće zasnivati na onome čemu su nas političari učili svih ovih deset godina – da je na prvom mjestu važna nacionalnost, da je važan materijalni *background* ili ne znam što.

Ono što ja pokušavam, ne znam da li uspijevam, je da se zadrži neka vjera u sve to.

Kako izgraditi tako idealno društvo bez konstruktivnog ophođenja s prošlošću?

Prvo trebamo počistiti stvari u svom dvorištu, trebamo vidjeti gdje sam ja kao

Ja sam mislio devedesete kad sam bio u Kninu da nema šanse da Knin bude grad koji će izazvati rat i koji će simbolički biti potpaljivač sukoba na prostorima bivše Jugoslavije. Mislio sam da u Kninu može biti nešto potpuno suprotno, a tu sam se prevario.

individua možda radio greške u odnosu na ta velika društvena kretanja koja su bila za očekivati, paradoksalno... Onda i drugi ljudi da to isto naprave i da se potrude da takođe malo budu idealistični, ali ne da budu nerealni. Pokušati živjeti u društvu koje je socijalno osvješteno i gdje će se na prvom mjestu očistiti to što je bilo u prošlosti, bilo u bližoj ili daljnjoj prošlosti. Moje lično mišljenje je, što se tiče predstavnika srpske nacionalne manjine ovdje, da trebamo očistiti neke stvari i na tome ja osobno radim, a sad da li to drugi rade to je druga stvar.

Na koji način?

Konkretno, po mom mišljenju, čišćenjem dvije stvari, što je moj odnos prema dvjema vrlo važnim stvarima koje idu iz obitelji. To je na prvom mjestu ta fantazmogorija koja važi oko Jasenovca u Drugom svjetskom ratu i oko udjela u razbijanju zajedničke države 1991. godine. Mene tu zanima konkretno kako se moj narod ponašao u cijeloj toj priči u odnosu na moje susjede, znači konkretno na Hrvate koji su većinski narod sada, to jest manjinski tada, '91. godine. U svakom slučaju čistit se od svega toga, jednostavno pokušati biti svjestan koliko ja nisam u pravu u nekim stvarima koje su dio mog obiteljskog nasljeđa i nečega što i sad odrađujem u svojoj glavi, što kod mene opet može proizvesti ponovo neke nove zablude, nevezano koliko ja kao pojedinac ovaj put razmišljam kao dio jednog kolektiva koji je takav kakav jest. Bog ili priroda mi je dala da budem dio srpske nacionalne manjine i da vidim, i da ne bježim, da ne konvertiram nego da budem svjestan koliko je moj narod, a ja kao dio tog naroda, doprinijeo svemu onome što je bilo loše konkretno u 20. stoljeću. To bi moglo imati uticaja na sadašnjost i na buduće dane.

U čemu konkretno vidiš svoju odgovornost s obzirom na dešavanja?

Mislim da nisam dovoljno učinio na tom planu da budem zadovoljan sa sobom sada, to jest da sam ipak, bez obzira što sam deklarativno bio na strani nekakvog mira i protiv rata ipak prešutno bio ovdje tokom Krajine i bio sam ovdje '91. godine kad su protjeravani Hrvati. Isto tako, kad sam se '98. vratio bio sam tada ja nekakva žrtva isto kao što je moj narod proizveo žrtve '91. godine. Treba biti svjestan toga, raditi aktivno na tome da se to mijenja, da se ne ponovi. Jer imam osjećaj da će se ponoviti neke stvari.

Zašto imaš taj osjećaj?

Imam osjećaj po svemu, po društvenopolitičkoj zbilji sada, po zadnjim lokalnim izborima, po navikama ljudi, po totalnoj uvjerenosti ljudi da su oni bili u pravu sve ove godine. Po mom mišljenju u većini slučajeva ljudi i sa hrvatske i sa srpske strane uopće nisu promijenili stavove koje su '91. godine imali ili možda čak '41, to ne znam. Mislim da ljudi ne uče iz povijesti, ni iz daljnje ni iz bliže povijesti. U vrijeme od '98. od kada sam se ja vratio, bio je samo jedan pravi mirotvorni skup ovdje. Nakon svega, događaju se lokalni izbori koji su identični izborima iz '90-'91. godine – kad su već bili... kad je Tuđman došao na vlast. Meni kao pojedincu nije jasno kako se to ljudi ne mijenjaju i da li ja mogu doprinijeti barem kod prijatelja ili rođaka da promijene stavove. Ja mislim da se nisu ni za jotu promijenili od '91. godine. Možda je neka manjina od deset odsto ljudi prošla neku katarzu tipa: Srbi koji su ostali ovdje '95. godine. Ovdje se događaju takve apsurdne stvari da načelnici općina oko Knina postaju ljudi koji su izbjegli iz Krajine koji su tijekom Krajine ovdje bili rukovoditelji nekakvi i čak i političke vođe, a koji se za ovih deset godina nakon Oluje nisu udostojili nijedanput vratiti – i oni dobivaju ovdje izbore. Meni je strašno što oni nisu svjesni stvari koje se događaju oko nas, a ponovo će sijati ili

Bog ili priroda mi je dala da budem dio srpske nacionalne manjine i da vidim, i da ne bježim, da ne konvertiram nego da budem svjestan koliko je moj narod, a ja kao dio tog naroda, doprinio svemu onome što je bilo loše konkretno u 20. stoljeću.

Osvještavati razlike koje se crpe i koje se prenose s koljena na koljeno, znači ne raditi na tome da idemo linijom manjeg otpora pa da kažemo – ma, mi smo isti, mi se ne razlikujemo. Ne, očito nas nešto razlikuje, ma koliko mi bili protiv toga. Znači, po vjeri, po nacionalnosti, po obiteljskom backgroundu, po socijalnoj razlici.

razlike ili nerazumijevanje ili mržnju, na kraju krajeva... bez obzira koliko nas tetošila i međunarodna zajednica, koliko se sad moramo pozivati na same sebe, ponovo bez ikakvog posrednika... Jer će se opet ponovit neke stvari iz '91. godine, a ja to ne želim. Ja živim ovdje i moram biti svjestan toga.

Šta je potrebno uraditi po tom pitanju u kontekstu nekog zajedničkog života?

Što više mirotvornih aktivnosti, što više pozivanja jednih na druge, što više dijaloga, što više komunikacije, što konkretnijih ciljeva u smislu suživota koji zvuči tako apstraktno i toliko izlzano sve ove godine, ali je to jedini izlaz da se ne ponove stvari koje su se dešavale i '41. i '91. i recimo sad na lokalnim izborima.

Spominješ izlizanost termina suživot, a ima još jedan koji je tako često u upotrebi, a to je pomirenje. Šta to za tebe znači, kako ga ti doživljavaš?

To znači da se razumijemo, da budemo prvo osviješteni. Isto tako kao što smo pripadnici svoje obitelji ili ljudi sa imenom i prezimenom da smo u isto vrijeme i pripadnici jedne veće društvene ili šire zajednice koja se zove nacionalnost. Znači, mislim da nije rješenje u anacionalnosti ili u bježanju linijom manjeg otpora tipa, što se radi i čemu sam svjedok svih ovih godina – da se priklanjamo većini. Mislim da se ne treba priklanjati većini, mislim da moramo što više osvještavati razlike na tom nacionalnom nivou da bi onda mogli ući u dijalog i da bi se mogli razumjeti i da možemo raditi na zajedničkome cilju.

Možeš li mi malo pojasniti, kako osvještavati razlike?

Osvještavati razlike koje se crpe i koje se prenose s koljena na koljeno, znači ne raditi na tome da idemo linijom manjeg otpora pa da kažemo – ma, mi smo isti, mi se ne razlikujemo. Ne, očito nas nešto razlikuje, ma koliko mi bili protiv toga. Znači, po vjeri, po nacionalnosti, po obiteljskom *backgroundu*, po socijalnoj razlici. Vidjeti koliko sve to ima utjecaja na nas kao pojedince, na naš način razmišljanja. To je prekomplicirana stvar, nije to lako uraditi. Ne ići na to da se poništavaju razlike, nego živjeti u tim razlikama i biti svjestan tih razlika. Ne ići u poluhisteriju, da se ja priklanjam nekoj većini. Ne, jer to će proizvesti opet konvertitstvo, pervertitstvo koje će opet ići ka onome što se dogodilo i '41. i '91. godine.

Kako doživljavaš svoju osobnu odgovornost i odgovornost “običnih ljudi” u bilo kojoj zajednici kad se priča o pomirenju?

Odgovornost je u tome što nismo bili svjesni razlika i nismo bili svjesni da trebamo zaštititi sve skupine; da li je to druga nacionalnost, da li je to ženski spol, da li su to invalidi ili bilo koja druga marginalizirana skupina. Mislim da nismo svjesni toga. Samo smo, kažem ponovo, deklarativni u svemu tome da prihvatamo neke tekovine liberalnog zapada. Ne znam, sad je cirkus u gradu pa ćemo mi sad zaštititi životinje koje se kao zlostavljaju u cirkusu. Samo ćemo deklarativno to uraditi, a nećemo uraditi ništa konkretno. Isto kao što '91. godine ja nisam bio svjestan da je trebalo, bez obzira koliko ja bio na strani mira te godine, nisam bio svjestan da treba zaštititi hrvatsku nacionalnu manjinu koja je tad bila ovdje ili nisam bio čak dovoljno ni svjestan da to postoji ovdje; tek sam kasnije to saznao. Isto tako kao što sad treba zaštititi srpsku nacionalnu manjinu zato što je isto tako vrlo marginalizirana na svim planovima, egzistencijalnim... nedostaju najosnovniji uvjeti za život. Kao što je djelimično bilo s Hrvatima '91. godine. Nisam bio svjestan toga i mislim da to treba osvještavati na nekom kolektivnom planu jedne grupe ljudi koji onda može biti od pomoći. Ja kao pojedinac neću ništa uraditi, ali jedna skupina, da li je

to politička skupina, humanitarna, NGO, bog te pitaj kako ćemo se nazvati... jedino tako možemo doprinijeti društvenom razvoju ovdje da se ne dogode neke stvari koje su se dogodile kroz povijest.

Šta bi pomirenje donijelo ljudima koji žive u Kninu ili općenito na svim područjima od posebne državne skrbi? Što bi to donijelo narodima koji žive na ovim prostorima?

Možda pomirenje nije prava riječ, možda ne treba ići na pomirenje, možda treba ići na ono što se cijelo vrijeme isto tako priča tipa: da budemo susjedi. Ne moramo se mi grliti, ljubiti i ostalo, ali trebamo živjeti, trebamo biti legalisti i legitimisti. Mislim da smo mi u dubini duše još uvijek u ratu i još uvijek živimo na neki divlji način i ne prihvaćamo legalnost i legitimnost države Hrvatske; mislim tu i na Srbe i na Hrvate. Knin i dalje živi u nekim ratnim uvjetima. Srbi još uvijek žive u nekim ratnim uvjetima od '91-'95, pa to progonstvo i povratak, da Hrvati kao većina još uvijek žive u tim nekim poslijeolujskim histeričnim potrebama da se svete. Toga je sad daleko manje zato što je to zadovoljeno na kraju krajeva, ali za duboku istinsku promjenu ovdje se moraju pomijerati guzice svih ljudi da drugačije razmišljaju.

Kako ti kao netko tko se bavi politikom, spomenuo si da si aktivist Hrvatske narodne stranke, vidiš svoj doprinos promjeni postojećeg stanja u Kninu?

Kad radimo takve stvari kao što je politička aktivnost, moramo biti vrlo ozbiljni i studiozni. Da li to mi radimo kao potrčci nekih velikih političara u Zagrebu ili smo narcisoidne vođe tih malih stranaka ovdje u Kninu, moramo vrlo ozbiljno i studiožno shvatiti te stvari. Moramo proći, moramo se školovati dalje, moramo prikupljati podatke od najbanalnijih novinskih svakidašnjih pa do nekih seminarskoga tipa. Moramo znači shvatiti odgovornost koja je naša. Mislim da čak političari i novinari kao posrednici između baze, znači mase, jednostavno nisu svjesni odgovornosti koju imaju. Odgovornost će se dogoditi, nažalost to je tako... Dok političari budu kažnjeni za ono što su radili '91. godine, a nisu bili kažnjeni '41. godine, bili su na neki način koji nema veze s pravom. Isto tako novinari, di su novinari? Sad su se tri-četiri hrvatska novinara pojavila u Hagu puni sebe kako oni nemaju veze s tim, ali šta su devedesetih godina radili to znaju samo ljudi koji su bili svjedoci tih vremena i koji su bili svjesni svega toga. Znači raditi na odgovornosti, ako čovjek nije odgovoran za svoje ponašanje, svoj život, kako može biti odgovoran prema jednoj većoj grupi ljudi?

Treba otvarati komunikaciju, dijalog... i na repovima treba raditi, a vrlo se dobro zna što su repovi ovdje na društvenom nivou: odnos prema Haškom tribunalu, odnos prema oprostima kao takvom, odnos prema svim tim terminima koje je izmislila treća Hrvatska tipa pomirba, tipa suživot, čak i bratstvo i jedinstvo koje je ostalo kao trag. I na kraju krajeva i biti svjestan da mi ljudi nismo samo prema sadašnjosti i budućnosti usmjereni, ali nažalost ili na svu sreću, ne znam, i prema prošlosti, ali da u toj prošlosti selektivno sve to biramo. I onda pustimo suze kad se dogodi koncert Bijelog dugmeta, a nismo svjesni da to možda i nije dobro, jer retromanija je u stvari pokušaj da se sačuvamo na starim vrijednostima i da nismo skloni i hrabri da se mijenjamo. Oсталom, treba biti svjestan i te retromanije.

S. D.

Reci mi za početak nešto o sebi.

Moje ime je Iva. Ja sam rođena 1981. u Zagrebu, cijeli svoj život provela sam u Zagrebu. Trenutno imam još jedan ispit na Fakultetu političkih znanosti i veselim se diplomu. Posljednje tri godine radim na *Radiju 101* kao novinarka, i u posljednjih godinu dana malo sam se angažirala u nevladinom sektoru i počela sam raditi u Volonterskom centru Zagreb. Obzirom na moje interese koji se nekako razvijaju, pretpostavljam da ću u budućnosti, ja se nadam, surađivati s nekim drugim organizacijama koje se bave ljudskim pravima i suočavanjem s prošlošću. To bi recimo bila ja u dvije rečenice.

S obzirom da si rekla da te zanima ovo područje, ja bih odmah krenula s pitanjem kako ti doživljavaš pomirenje, što je za tebe pomirenje?

Pomirenje je za mene jedan prilično dug i težak proces koji je nužan, jer stvarno mislim da je u postkonfliktnim društvima nužno postići određen nivo pomirenja kako bi život mogao teći dalje, kako bi država i društvo mogli funkcionirati. Meni se čini da je za pomirenje važno prvenstveno utvrditi ono što se naziva činjenična istina. Znači, da se utvrdi tko je točno učinio što kome, da se vrlo jasno utvrdi i javnosti predstavi činjenična istina. Meni se jednako tako za pomirenje vrlo bitno čini da se osude zločini koji su učinjeni. Jednako tako mi se bitnim čini da se saznaju sudbine svih onih koji su poginuli, koji su umrli, koji su stradali, koji su nestali. Čini mi se jako važno procesuirati ratne zločince, one koji su optuženi za ratne zločine, i čini mi da kad bi svi ti procesi bili obavljeni na pravi način da bi pomirenje svakako bilo lakše postići.

Sad si već dotakla neke načine na koje ti vidiš kako bi se pomirenje moglo postići. A što misliš je li to moguće, koliko je, u kojoj mjeri ostvarivo?

Nekad mi se čini da je to lakše, nekad mi se čini da je to teško. To mi se čini da dosta varira, ovisi o nekim dnevnopolitičkim situacijama. Jer, recimo, dogodi se nešto lijepo, nešto što smatram bitnim u tom kontekstu pomirenja, recimo čak i neka deklarativna stvar kao što je: premijer Sanader čestita pravoslavnim vjernicima Božić, što je onak dosta deklarativna stvar, al' mi se čini – evo, recimo to je baš dobro. A onda s druge strane vidim negaciju bilo kakve mogućnosti da je netko učinio ratni zločin u obrambenom ratu i onda mi se čini da nikako nećemo uspjeh nešto napraviti. Tak da to dosta varira. Kad podvučem crtu čini mi se da je moguće, ne znam da li u potpunosti, barem u ovoj nekoj bližoj budućnosti na koju se mogu referirati. Čini mi se da je moguće, ali da je užasno teško i da ćemo se svi mi koji bi to željeli napraviti da ćemo se užasno namučiti i da će bit užasno teško.

Koliko sam razumjela, ti misliš da na tome treba raditi?

Apsolutno. Zato što smatram da nijedna od država ili društvo na području bivše Jugoslavije, ako izuzmemo Sloveniju koja već funkcionira recimo kao demokracija, meni se čini da ne možemo nastaviti s vlastitim životima, da se društva ne mogu

nastaviti razvijati, barem ne na pravi način, ako se stvari guraju pod tepih, ako se laže, ako se skriva istina, ako se izbjegava odgovoriti na određena pitanja koja možda nisu ugodna... Jednostavno mi se čini da će svima biti bolje ako priznamo vlastite pogreške, vlastite propuste, ako uspostavimo neku suradnju, čak i na tom nekom ekonomskom nivou mislim da će nam bit puno bolje.

Što misliš, u kontekstu Hrvatske gdje ti živiš, tko bi se u stvari trebao miriti i koji su to ljudi koji bi trebali raditi na tome?

Na toj ideji pomirenja mislim da bi trebali raditi svi oni koji imaju želju da se to dogodi, zato što mislim da to može raditi svatko u svojoj vlastitoj okolini. Započeti razgovor za nedjeljnim ručkom, možda osvjestiti neke ideje, porazgovarati o nekim stvarima, naravno mislim da su tu strahovito bitni mediji, zato što oni na neki način i serviraju javnosti čitav niz podataka koji nekad, što i nije uvijek baš najsretnije rješenje, javnost uzima kao istinu, kao apsolutnu istinu. Znači mislim da mediji imaju ulogu u tome da osvještavaju publiku, javnost, naravno i nevladine organizacije koje su i do sad strašno velik dio posla odrađivale, mislim da će tako biti i u budućnosti. Mislim da je tu bitna i međunarodna zajednica koja će možda ukazivati na poneki propust ili će svojim iskustvima, kapacitetima, financijama, stručnjacima, pomagati nama da radimo na tim projektima. Čine mi se bitne znanstvene institucije, recimo Institut za povijest čini mi se bitnim, recimo Institut za društvena istraživanja, fakulteti, povijesni, Filozofski fakultet, Fakultet političkih znanosti. Znači, sve te institucije, organizacije, međunarodne, nevladine, mediji, pojedinci. Čini mi se da svatko, ako ima tu želju, može naći prostor gdje može raditi na tome.

Kako vidiš, što misliš koje su prepreke za ljude, na primjer iz tvoje okoline, da se bave, upuštaju u bavljenje time, ili uopće razgovaraju o pomirenju?

Tu se možda može govoriti o dvije razine. Prva stvar kod onih ljudi koji su direktno pogođeni ratom, kojima su stradali bližnji, koji su osobno iskusili neke strahote rata, koji su izgubili imovinu, prijatelje, mjesta gdje su živjeli, posao.. tu sam vrlo oprezna oko toga što bih sugerirala, kako. Ne osjećam se ugodno ljudima koji su stvarno nastradali govoriti kako bi se trebali nositi sa vlastitom boli, sa vlastitim gubitkom. Ali mogu reći recimo za ljude poput mene, koji su mladi, koji nisu bili pogođeni direktno, barem ja ne osjećam da sam bitno stradala time što se događalo, mogu reći za mlade ljude, prva stvar da ima manjak interesa, možda ljudi nisu uopće osvješteni kolika je razina tog problema i koliko nas on zapravo sprečava da nam bude bolje, da prosperiramo. Prepreke mi se čine i što su naše političke elite, kad kažem naše mislim i na hrvatsku, bosansku i srpsku, ne znam koliko zapravo i one potenciraju na pravi način te projekte pomirenja. Čini mi se da se sve svodi na jednu deklarativnu priču, koja je puna tih nekih izraza suradnja... a ne znam koliko se to zapravo misli i koliko se to u datom trenutku podržava. Čini mi se i da su osobne traume nekih ljudi velika prepreka. S druge strane, za medije, za nevladine organizacije mi se čini da je velika prepreka činjenica da je to kod nas još uvijek jako škakljiva tema, tanak led, i da netko možda u želji da se time bavi procijeni da si može navući neke probleme na vrat pa može navući na sebe osudu nekog djela javnosti, pa postoji tu vjerojatno nekakva prepreka, ljudi vjerojatno ocjenjuju u nekom trenutku da još nije vrijeme, s čime se ja ne slažem. Mislim da je već dovoljno vremena prošlo i ak će se stalno razmišljati na način nije još vrijeme, nikad se neće ništa napraviti.

Iz prošlosti bi, prva stvar, trebali nešto naučiti. I općenito mi se čini da narodi na ovim našim prostorima imaju problema s učenjem iz vlastitih grešaka, što mi se čini dugoročno jako pogubnim. I ako ne naučimo da rat, sukob, nije rješenje to će se vjerojatno opet dogoditi. Ja se nadam da neće, ali jednostavno čini mi se logičnim da ako se sad ne suočimo s vlastitom prošlošću da ćemo opet manipulirati podacima, opet lagati, muljati, varati, da ćemo se opet baviti nekakvim nacionalnim mitologijama, velikim nacionalnim rodoljubnim frazama.

Koga vidiš kao one koji se trebaju miriti, koje su to grupe ili tko bi se trebao miriti, da li je to unutar Hrvatske ili s nekim izvan, kako to vidiš?

Pa mislim da postoje sad već te regionalne suradnje. Mislim da su one jako bitne, da nevladine organizacije, konkretno iz zemalja, sredina koje su na ovaj ili onaj način bile upletene u zbivanja devedesetih, da one potegnu nekakvu suradnju. Ja smatram da ne može bit loše da se neko time bavi. Naravno na pravi način. Ako promovira neke vrijednosti koje se smatraju poželjnima, ja mislim da nema greške. Postoji čitav niz razina na kojima se može raditi i u tom smislu i čitav niz aktera koji u tom mogu sudjelovati. Od pojedinaca do državnih institucija, nevladinih organizacija, medija, neformalnih grupa. Područje za djelovanje je stvarno široko.

Kako ti vidiš kako bi se trebali odnositi prema prošlosti? Prema ovoj našoj ratnoj i inoj?

Iz prošlosti bi, prva stvar, trebali nešto naučit. To mi se čini najbitnijim, i općenito mi se čini da narodi na ovim našim prostorima imaju problema s učenjem iz vlastitih grešaka, što mi se čini dugoročno jako pogubnim. I ako ne naučimo da rat, sukob, nije rješenje to će se vjerojatno opet dogoditi. Ja se nadam da neće, ali jednostavno čini mi se logičnim da ako se sad ne suočimo s vlastitom prošlošću da ćemo opet manipulirat podacima, opet lagat, muljat, varat, da ćemo se opet baviti nekakvim nacionalnim mitologijama, velikim nacionalnim rodoljubnim frazama, i mislim da to onda može vodit samo nekakvim destruktivnim posljedicama. Čini mi se da je vrlo bitno ustanovit što je bilo, ali na konstruktivan način. Ne da sad idemo okolo uperivat prst ti si kriv, ne ti si, ne ti si... Nego smatram da je jako bitno da se pronađe kritična masa u svim društvima na području bivše Jugoslavije, da se nađe određeni broj ljudi koji se na konstruktivan način žele baviti s tim. Znači da saznaju tko je kriv, ne zato da bi jedni druge optuživali nego zato da bi se ti koji stvarno jesu krivi procesuirali, da bi se jasno dalo do znanja da se to ne radi, da se to ne može, da se ne smije ubijati civile, da se ne smije vršiti etničko čišćenje, da ne možeš silovati žene samo zato da bi se podvukla crta, da bi se jasno i bez ikakve dvojbe istaklo da to nije način. Osim što se iz te prošlosti može učiti meni se čini bitnim da iz tog iskustva gradimo neka nova iskustva, da svi skupa uvidimo da uzimanje puške u ruku nije rješenje, da vlastite probleme rješavamo dijalogom, suradnjom, da svi shvatimo da je potrebno puno više tolerancije i puno više dobre volje u tim odnosima nego što je pokazano do sada. Čak i kad postoji nekakvo opravdanje, uvjetno rečeno, neki susjed je prema meni bio takav i takav, da možda osvjestimo to da bi bilo dobro da u sebi pronađemo snagu da na nasilje ne reagiramo opet nasiljem. Znači, da probamo iz toga što se desilo, što je bez sumnje bilo ružno, grozno, tragično i strašno, da izvučemo iz toga najbolje što se može izvući. Da naučimo lekciju i da se počnemo baviti budućnošću. I da počnemo pronalaziti rješenja koja će nam svima skupa omogućiti da živimo bolje i samim tim da smanjimo potencijale za nekakve buduće sukobe, buduće razmirice.

Sad si se u nekoliko navrata dotakla i tog procesuiranja i suđenja. Kako ti gledaš na taj način nošenja s prošlošću sa Haškim sudom, i što se pokušava time uraditi?

Haški sud mislim da je užasno složeno pitanje. Prva stvar, imam nekako osjećaj, za sad, da je na neki način prostor postao prenatrpan, prespor, prebirokratski... Svi kažu: pravda je spora. Ok, jest. Sad pitanje je zapravo, ok, možda Haški sud nije idealan, al' u svakom slučaju meni se čini da je dobro da ga ima. Zato što nisam baš

sigurna da smo mi spremni suditi svojim ratnim zločincima. Stvarnost to pokazuje da mi imamo tolike neke procese koji onda padnu na Vrhovnom sudu pa onda sve iz početka... Ne znam, tako da imam osjećaj da nije idealan, al' je dobro da takva neka institucija postoji. Da postoji netko tko ti ukazuje na to da se ne može zaboravit netko tko je ubio civile, da su to jednostavno stvari koje se ne zaboravljaju i procesuiraju se. Ali jednako tako mi se čini jako bitnim da do kraja tog procesa suočavanja s prošlošću hrvatsko sudstvo postane kompetentno da sudi vlastitim optuženicima. Jer to mi se onda čini stvarno kao znak da je društvo sazrelo i došlo do nekog nivoa u kojem se ono može nositi s tim. Jednog dana kad neki manji sud, možda u Osijeku ili Splitu nekoga osudi, osuda stoji i taj netko odsluži kaznu, onda mi se čini da je društvo došlo do nivoa koji je zapravo poželjan. Ne čini mi se zapravo zdravim da sve slučajeve vodi netko izvana. Al' čini mi se strahovito žalosnim da kad je u pitanju Haški sud da se često govori nešto tipa: međunarodna zajednica se urotila protiv nas, oni ništa ne razumiju. Mislim, međunarodna zajednica nije idealna, ima puno i pogrešaka i propusta i može se puno diskutirati o određenim potezima međunarodne zajednice, ali jednako tako ne možemo očekivati da sve to skupa savršeno funkcionira.

Ako sam dobro razumjela, smatraš da je to jedan od dobrih koraka ka nošenju sa tim što je bilo? Smatraš to dijelom procesa pomirenja.

Apsolutno. Mislim da je baš jako bitno da nakon određenog broja godina već sad postoje ljudi koji su osuđeni, znači da postoji poruka: To se ne smije raditi, posljedice su zatvor, društvena osuda. Mislim da je bitno da postoje procesi i osude koje stoje, koje su važeće.

Da li je tvoj dojam da je u tvojoj sredini, zajednici, Hrvatskoj, da su te osude primljene, da postoji osuda?

U mojoj sredini mislim da su prilično dobro prihvaćene, ali ja se krećem u jednom dosta zatvorenom krugu ljudi s kojima se ja vezujem, imamo iste interese, zbog posla; imam osjećaj da moja okolina nije reprezentativni uzorak. Koliko god se možda u određenom trenutku ne slažu sa porukama koje dolaze ili sa brojem godina koje je netko dobio, te diskusije postoje, ali načelan stav većine ljudi među kojima se ja krećem je otprilike stav koji imam ja. Znači, Haški sud, procesi koji se vode protiv zločinaca, dobro je da postoje. Nisu savršeni, ali za sad ne znamo što radi bolje.

Sad smo prošle dio koji se više tiče prošlosti. Ja bih te sad upitala što sa time u kontekstu budućnosti? Kako vidiš budućnost?

Mislim da je važno da svi mi shvatimo da ne možemo nikud od svojih susjeda. Mi ne možemo sad Hrvatsku preselit na Atlantik i nemat susjede, a čak i u toj situaciji imaš problema s nekim. Apsolutno je nemoguće sa tolikim brojem država u svijetu nemat ni s kim nekakv problem. Mislim da ako shvatimo, da ako dobro odradimo taj proces suočavanja s prošlošću, ako ćemo radit s procesima pomirenja, mislim da je jako dobro ako shvatimo da sa susjedima moramo funkcionirat. Ako ni zbog čeg drugog, onda zbog novca, zbog ekonomije. Mi smo na neki način osuđeni jedni na druge, pod navodnicima. Mi graničimo jedni s drugima, moramo jedni s drugima funkcionirat. U krajnjoj liniji, strahovito puno ljudi s ovih prostora ima rodbinu, imovinu preko granice, i postoji potreba da kolaju ljudi, roba, i čini mi se da mi jednostavno moramo naučit zajedno živjet. Ne moramo se obožavat, ostavljam prostor svakom da procijeni koliko on osobno želi s nekim iz neke druge

zemlje, društva... ali kao država moramo naučit funkcionirat sa svojim susjedima. Mislim da je to stvar koja se očekuje od nas. S pravom.

Što ti vidiš da po pitanju pomirenja mogu učiniti “obični ljudi”, takozvani mali ljudi?

Prvo, mogu razmislit malo o svojim stavovima, da sami sebi postave neka pitanja: Kako ja gledam na to što se zbivalo ovdje, u nekoj drugoj zemlji, kako gledam na ratni zločin kao takav, pa onda ratni zločin koji je činjen nad mojim narodom i koji je činjen u ime mog naroda, da raščisti sama sa sobom, pa da onda potencira tu raspravu u svojoj obitelji, sredini, da se u nekom smislu aktivira ako osjeća potrebu, da se priključi nekoj kampanji, da piše neke tekstove, da radi ulični performans... Mislim da su mogućnosti brojne. Za svakog je najbolje da možda krene sam od sebe, da raščisti da li bi npr. uzeo oružje kad bi bila neka potreba ili kad bi bio rat i otišao ratovat, da li bi ratovao protiv vojnika ili protiv civila. Da li bi bio spreman da ide ratovat na tuđi teritorij, čisto da porazmisli kako bi se ponašao u tom trenutku... i da razmisli više-manje o ovim pitanjima o kojima smo mi razgovarale. O odnosima prema drugima. Ako ništa drugo da osvjesti neke svoje stavove.

Znači, ti krećeš od neke svoje odgovornosti?

Pa da. Prije nego što krenemo bilo što raditi ili poticati druge da krenu nešto raditi, da je dobro da svako o sebi malo razmisli, da osvjesti što je zapravo to i koliko je pomirenje bitno.

A što misliš da je nužno, što bi svaki čovjek trebao raditi u smislu pomirenja? Što je ono najvažnije?

Svaki čovjek bi bez ikakvog razmišljanja trebao osudit svaki zločin, pogibiju nevinih, paljenje crkava, kulturnih znamenitosti, zlostavljanje žena... Svako za sebe bi trebao reći, ok, rat, u ratu se događaju ružne stvari, ali ubijanje civila, mučenje ljudi, zarobljeništvo, izgladnjivanje, zlostavljanje žena, to prelazi granice onoga što možemo smatrati ratom jedan na jedan. Trebalo bi imati stav da ratni zločin nije nešto što ima opravdanje.

Da li želiš još nešto reći za kraj?

Čini mi se da je to toliko kompleksno pitanje. Bojim se da sam možda nešto propustila reći, ili da sam se možda nečim što i nije toliko bitno previše bavila, ali dobro... Mislim da ovaj isti intervju radim deset puta, svaki put bi bio drugačiji, zato što je puno tu važnih stvari. Ali drago mi je da postoji, da postoji potreba, da mene netko pita šta ja mislim. I voljela bih općenito da se o tome puno više priča.

L. B.

Kako je moguće biti sretan u okruženju nesretnih?

Da li još uvijek osjećate posljedice rata? Na koji način?

Naravno, nikad veća plaća, a manje zadovoljan, pa i sretan, bez obzira na individualni ili porodični uspjeh. Kako je moguće biti sretan u okruženju nesretnih? Izrazi lica građana, raspoloženje, najbolje su ilustracije stanja u društvu.

Mogu li se napraviti neke promjene kako bi se stanje popravilo? Za vas lično, ali i za društvo u cjelini?

Temeljite promjene – pravna država (vladavina prava), najbolja je garancija za bolje sutra, vjera u perspektivu i prioritet društva, a ne rezignacija, gubljenje ikakve nade u mogućnost stvaranja boljeg i sretnijeg društva.

Kako se suočiti sa prošlošću? Kako se odnositi prema njoj?

Mislim da je recept Nijemaca provjerena garancija za uspjeh – osuditi svaki zločin a ne samo kod pripadnika drugog naroda.

Kakvi su vaši stavovi o pomirenju? Šta je za vas pomirenje? Kako do njega doći?

Pomirenje je neophodan uvjet za suživot. Bez prihvatanja istine nema pomirenja, jer je i najružnija istina bolja od najljepše laži. Ko je nacionalizam uspio iskorijeniti nacionalizmom; zar to nije korak ka šovinizmu, pa i fašizmu? Govorim o predratnom stanju, 1991/1992. godina. Zar po vama nije bio najnormalniji potez zabrana rada nacionalističkim strankama poslije 1995? Po mom mišljenju, mjesto religije i religijskih institucija u postratnoj Jugoslaviji ima puno opravdanje, iako je bila neophodna liberalizacija poslije određenog vremena, posebno prema članovima SKJ, po ugledu na Italiju, Francusku itd. Recept za pomirenje: Njemačka – Francuska ili još primjerenije Švicarska. Pa kako? Evo i danas često možemo vidjeti kako njemačka policija reaguje na okupljanja neonacista.

Ko bi trebao raditi na pomirenju?

"Rad na pomirenju je posao svih" – to je fraza naših političara, ali to je istina. To je posao svakog građanina, jer je član građanskog društva, ali i ostalih u okviru njihovih nadležnosti, posebno svake institucije: škole, vjerske zajednice, porodice itd. Mi smo skloni reći da je to zadatak politike kao nosioca vlasti koji je određen zakonom. Ali opet vas pitam: Da li uopće nacionalisti mogu raditi na pomirenju i da li bismo ih tako zvali da već unaprijed cijeli koncept vlasti nije zasnovan na nacionalnom i kao takav isključuje svaku mogućnost bilo kakve suradnje sa pripadnicima druge nacije... Ali izvinite, zaboravio sam da kriminal nema nacionalni predznak.

Imate li nekih strahova vezanih za pomirenje? Šta mislite da li postoje neki strahovi kod "malih, običnih ljudi"?

Nikakvog straha nemam, osim onoga koji dolazi od onih što su plaćeni da "rade na pomirenju" – političara. Mislim da je strah svih ljudi sličan mome, što će reći da straha nema – postoji samo strah od onih kojima jedino nacionalni pa i nacionalistički koncept vlasti omogućuje položaj koji do juče nisu mogli ni sanjati.

Krivnja, samim tim što je psihološka kategorija ona je individualna, ali pošto su individue elementi kolektiva, može se naučno utemeljeno govoriti i o kolektivnoj. Posebno kad znamo utjecaj društvenih grupa, kao što su: gomila, masa, rulja, publika, navijači itd. Niko nije oslobođen odgovornosti, ali manju odgovornost običnog građanina najbolje ilustruje Hitlerova ili Musolinijeva "mašinerija". Ipak, ne sumnjam u pomirenje i svjetliju budućnost.

Mislite li da bi neko trebao imati značajniju ulogu, da bi trebao intenzivnije raditi na pomirenju? Ko?

Kako intenzivnije raditi na pomirenju i kome je to omogućeno? Šta nam je zajedničko osim sportskih udruženja? Evo, od prije nekoliko dana i odbojkaška liga. Šta je sa jedinstvenim omladinskim organizacijama, sindikatom i sličnim organizacijama koje bi mogle imati značajnu ulogu u procesu pomirenja? Značaj medija je isto bitan – jako je velik, ali je velika i kontrola medija, posebno radija i televizije.

Mogu li “mali, obični ljudi” išta napraviti? Mislite li da vi lično možete nešto napraviti?

Ja svakodnevno radim na pomirenju u okviru svoje struke, iako znam da je rezultat zanemariv. Redovno prisustvujem tribinama, okruglim stolovima i slično, prvenstveno zbog mladih, ne očajavajući zbog izostanka rezultata iako je poznat efikasan put do pomirenja: u porodici, u školi, na sportskim terenima... Teška srca prihvatam svoju nemoć u odnosu sa slabijima, nezalicama... ali to je stvarnost. Da li vam je poznato koliko profesora profesionalno obavlja svoj posao? Pitajte đake, slušajte kako se oni pozdravljaju u školi, na ulici, pa ćete vidjeti koliko ih je nestranačkih i nenacionalnih.

Šta mislite o tome da li je krivnja individualna ili kolektivna? Šta je sa odgovornošću “običnih ljudi” za sve što se dešavalo?

Krivnja, samim tim što je psihološka kategorija ona je individualna, ali pošto su individue elementi kolektiva, može se naučno utemeljeno govoriti i o kolektivnoj. Posebno kad znamo utjecaj društvenih grupa, kao što su: gomila, masa, rulja, publika, navijači, itd. Niko nije oslobođen odgovornosti, ali manju odgovornost običnog građanina najbolje ilustruje Hitlerova ili Musolinijeva “mašinerija”. Ipak, ne sumnjam u pomirenje i svjetliju budućnost.

Da li biste još nešto dodali na ovu temu?

Mogao bih još dosta toga reći, ne zbog toga da bih rekao bilo što (prisjećam se Alije Isakovića kada su ga pitali zašto šuti: “Da ne bih rekao bilo što”), i zbog toga što u ovom društvu ne drže do moralnih konstanti, odnosno temeljnih vrijednosti, a kamoli do stručnosti, odgovornosti... Društvu koje ne drži do temeljnih moralnih vrijednosti male su šanse za brži prosperitet. Želim poručiti mladima da mijenjaju stare, kako stari ne bi mijenjali njih, odnosno prilagođavali ih svojim svakodnevnim interesima.

A. G.

Svi zajedno čekamo u istim redovima

Prošlo je punih šest godina od rata, kako se sada osećate?

Prošlo je šest godina od rata i stvarno mi dođe suludo... Vezana sam za stolicu, mogla bih da kažem da sam hendikepirana osoba, ali i dalje sam aktivna i želim da pomognem zajednicama. A kada kažem "zajednice", mislim na sve zajednice koje žive ovde u Kamenici. Za sve ovo vreme mogu reći da ja lično nisam imala probleme. Ratna situacija je doprinela velikom iseljenu ljudi iz Kamenice. Mogu da pričam o Kamenici jer dalje i šire ne mogu da pričam i da znam. U Kamenici su ljudi mahom prodali svoje stanove i otišli, dok su sela kompaktna. Mogu reći da sam imala problem samo prošle godine za vreme 17. marta, od kada sam i ostala potpuno vezana za stolicu, da li zbog stresa ili zbog čega ne znam, jer mi je sve bilo polupano po kući. Što se tiče prijatelja, komšija koje imam sada, to su Albanci, ne mogu ništa loše reći jer se pomažemo i zajedno živimo. A, takođe, već šest godina radim multietničke projekte sa koleginicom S... koja je Albanka, tako da smo naišle na velike probleme koje želimo da rešimo. Želja nam je da pomognemo svim zajednicama bez obzira na godine i na etnicitet.

Kako gledate na prošlost?

To što je prošlo bilo je strašno. Ne želim sigurno da se ponovi, to bez daljnjeg. Ko je to zakuvao, ne znam ni ja. Kao obična građanka, šta bih mogla reći, gledala sam svoj posao i nastojala da radim. Nisam gledala ko šta radi, a politika me nije interesovala, kao i sada, normalno.

Može li se doći do pomirenja?

Može se doći do pomirenja, pogotovo ovde kod nas u Kosovskoj Kamenici, mogu da kažem. Pomirenje bi moglo, s tim što bi moralo doći do jednog velikog osnaživanja svih ljudi u opštini Kamenica. Opet se ograđujem i pričam samo o opštini Kamenica. Znači, osnaživanje tih ljudi, muškaraca, žena i dece, da se ne isele. Činjenica je da su tu i da hoće da rade i da žive ovde jer nemaju gde da idu. Godinama su ovde. To što je prošlo... kako da kažem sad jednom rečju, ne znam da li bih mogla sve to da opišem, opet je to delo tih velikih ljudi koji su želeli da dobiju naš teren ili da nas posvađaju; naše zajednice da posvađaju. Ili da nas trpaju u nekakav konflikt što mi, normalno ne želimo jer ih nismo imali ni ranije, a i sada ih momentalno nemamo u nekoj velikoj meri. Mogu da kažem da se dešava tu i tamo neka čarka i da se svaka čarka prebaci na političku čarku ili čarku po nacionalnoj osnovi.

Šta bi pomirenje značilo za vas?

Pomirenje bi značilo mnogo, mada ne mogu da kažem da i sada ljudi nisu u nekom procesu pomirenja. Na primer, i Srbi i Albanci trguju zajedno i sve je ovde u Kamenici mešovito. U Zavodu za socijalno, i banci, imate ljude iz svih zajednica i ide se ka jednoj boljoj budućnosti gde mogu svi da žive zajedno.

Da li se može doći do pomirenja na Kosovu?

Kosovo je nešto veće od mene. Mogu da kažem da već šest godina kako sam

počela da radim u NVO idem i do Prištine, Peći, Đakovice, Prizrena. Ali, opet, uz pomoć OSCE-a, UNMIK-a ili policijskih kola mogu da se krećem, ali sama sa svojim kolima ne znam da li bih mogla da odem. Morao bi ipak neko da mi pruži garanciju, a rekla su mi neka gospoda da ne bi mogli ni Bušu dati takvu garanciju kakvu ja želim. Ali, ipak mislim da bi komunikacija sa narodom tome doprinela, a to bih povezala sa povratkom raseljenih koji bi mnogo značio. Narodu bi povratak bio bliži, ostvariviji.

Šta bi trebalo da se radi da bi se došlo do pomirenja?

Ja bih ovde pomenula ekonomsku situaciju, mada puno njih ne misli tako. Verujem da bi se uz poboljšanu ekonomsku situaciju mnogo učinilo i doprinelo bi da uz veliko zaposlenje ljudi ne bi imali vremena da se svađaju i čarkaju, nego bi gledali da izjutra odu na posao i da se uveče vrata umorni i da nemaju vremena da razmišljaju da li da sruše meni kuću ili ja nekome da srušim kuću.

Što se omladine tiče, normalno da omladina završava škole i morala bi da se što više angažuje na ovom polju pomirenja umesto da se odaje drogi, alkoholu... Treba raditi na edukaciji mladih.

Omladina živi u podeljenim sredinama. Kakva je situacija ovde u Kamenici?

Ako je u pitanju druženje između albanske, srpske i romske omladine mogu da kažem da ima podela. Danju se svi znaju, komuniciraju međusobno, ali uveče, ako imamo već određene kafiće i sve to, srpska omladina u njih slabije zalazi, verujem zbog straha jer se boji da će joj neko načiniti nešto nažao, a i roditelji govore deci da ne idu u taj deo jer ima puno Albanaca, da im se nešto ne desi.

Ko bi, po vama, trebao raditi na procesu pomirenja?

Mislim da mi kao nevladine organizacije možemo puno toga da uradimo, počevši od malih nogu, znači od samog početka formiranja deteta. Ako to dete formiramo u jednu zdravu demokratsku ličnost, ono će do kraja biti takvo. A ako mi u školi pričamo sa decom drugačije stvari, onda smo to dete prepustili ulici. Znači, da ne pričamo pred decom grozne stvari; dobre stvari treba pričati.

Da li mislite da ljudi koji žive ovde žele da se mire?

Ja mislim da. Ne mogu reći ne jer svi zajedno čekamo u istim redovima, bez obzira da li je u pitanju banka ili neka druga institucija, a šanse za pomirenje su velike samo ih treba iskoristiti.

Koje su poteškoće, prepreke da bi se došlo do pomirenja?

Ovo je veliko pitanje za mene i mislim se šta koči... Pa koči strah, strah od jedne nebezbedne situacije. Ako gledamo druga mesta, situacije se razlikuju, a ovde se sve povezuje sa nekom politikom. Politika ne formira ljude, već ljudi formiraju politiku i ne mogu oni nas da šetaju.

Šta bi trebalo da čini po pitanju pomirenja Srbija, a šta Kosovo?

Dugo se priča o tom razgovoru između Koštunice i Bajrama Kosumija. Trebalo bi jedanput da se stane na put tome da narod ispašta nečije grehe. Ja mislim da mi kao narod nismo dužni da ispaštamo ničije grehe. Oni primaju dobre pare a mi ih nemamo!

Da li bi po vama političari bili ti koji bi radili na pomirenju?

Ne samo političari – i narod. Narod već radi na tome, ali ipak treba neko odozgo da kaže “Čekajte, bre, ljudi, da radimo zajedno”. Ne možemo da tražimo nešto u čemu ne možemo da uspemo.

Kako bi jedan “običan/na” građanin ili građanka mogli da doprinesu pomirenju?

Tolerancijom, normalno. I uvideće se ko je gde pogrešio. Mi smo obični ljudi koji možemo običnom komunikacijom da dođemo do najboljih stvari.

Za sve što nam se do sada desilo, da li je krivica kolektivna ili individualna?

Ja mislim individualna. U svaku svađu, tuču, mora da bude više njih uključeno. Tako da se i sada to desilo, ali nisu bili uključeni svi i nisu svi ljudi krivi.

Koja su vaša predviđanja za budućnost?

Korak po korak. “*Step by step*” i možemo doći do cilja. Kada bih se ja pitala, bilo bi baš ludo. Mislim da bi svim ljudima na ovom svetu i ne samo na Kosovu dala sve što mogu. Dozvoliti im da imaju da jedu i da piju i da ne gladuju, kao što se sada radi.

Da li imate neki komentar na ovaj razgovor, šta biste želeli da dodate?

Biće mi žao kada budeš otišao, a ja se tada prisetim nečega što sam mogla da kažem...

N. I.

Ako je u pitanju
druženje
između
albanske, srpske i
romske omladine
mogu da kažem da
ima podela. Danju se
svi znaju, komuniciraju
međusobno, ali uveče,
ako imamo već
određene kafiće i sve
to, srpska omladina u
njih slabije zalazi,
verujem zbog straha
jer se boji da će joj
neko načiniti nešto
nažao, a i roditelji
govore deci da ne idu
u taj deo jer ima puno
Albanaca, da im se
nešto ne desi.

Kako je došlo do toga da sada tražimo pomirenje?

Šta bi bilo pomirenje za vas?

Kako je došlo do toga da sada tražimo pomirenje? Neka nerešena pitanja stoje, međutim jačanje nacionalizma posle raspada Jugoslavije dovelo je do tragičnih posledica koje su razgorele stare duhove i došlo je do tragedije. Tražiš pomirenje... Šta mislim o tome?... Prvo, da se pogleda napred, čemu teže obični ljudi. Dobro da žive, da mogu da nađu posao, da mogu da imaju decu i tu decu da školuju, i tako dalje. Ako se tako gleda, tada će se verovatno zaboraviti neki stari nerešeni pogledi i ideje.

Kod nas konkretno došlo je, posle svega onog što se dešavalo na terenu Jugoslavije, do nečega što neki nazivaju rat, neki konflikt, neki borba za teritorije, neki borba za ljudska prava. Po meni, svaki put do sada nije se ratovalo zbog prava već se rat upotrebljavao kao poslednji nastavak jedne politike, kao borba za osvajanje teritorija. Kod nas, nažalost, još uvek nije ocenjeno šta se desilo i zašto se sve to desilo. Verovatno je da postoje dva razloga, jedan je da je kod jedne velike zajednice postojalo nezadovoljstvo zbog njenog položaja, a sa druge strane oformila se nacionalistička struja koja je tražila da se raščiste neke stvari vojnom silom. Ta vojna sila je kod nas došla sa strane, odnosno, sugerisana sa strane. Došla sa strane i zbog nacionalnih težnji, parola i angažovanja onih koji su bili nezadovoljni.

Govorite o Albancima?

Da, o Albancima. Kad su se raščišćavala pitanja – hrvatsko, srpsko itd. došlo je do trenutka kad se tražilo raščišćavanje i albanskog pitanja. Međutim, na Balkanu istovremeno ostaje neraščišćeno makedonsko pitanje.

Šta bi u ovoj fazi bilo pomirenje?

Ja kao komunista mogu reći da mora da se poštuje nacionalno biće makedonskog naroda. Stranci koji sada pokušavaju da izvrše to pomirenje između nas napravili su po meni jednu grešku, a ona je da ne može biti pomirenja na račun nekoga, računi moraju biti čisti, što bi se reklo. Zašto ovo govorim? Zato što, na primer, Ramkovni dogovor, u kome ima mnogo dobrih stvari, sa jedne strane je diktat, nametnut sa strane, što je samo po sebi loše jer niko ne želi da mu neko drugi diktira i da mu rešava probleme. A drugo, Makedoniji je tim dogovorom oduzeto pravo na nacionalnu državu, a na ovom mešovitom Balkanu svuda su nacionalne države – Bugarska, Hrvatska, Grčka, Albanija itd. A to obični čovek, Makedonac vidi i smeta mu. Dalje, pledira se da je Makedonija multinacionalno, multietničko društvo, multietnička država, ali je u praksi u velikoj meri izražena binacionalnost Makedonije, a ne njena multietničnost. Bez obzira na veličinu zajednica, ljudska prava nisu različita za manje i veće zajednice, ona su jedna ista za sve. Ovo stanje će verovatno i u budućnosti jako smetati kompaktnom ujedinjenju na ovom prostoru.

Kako možemo da radimo na takvom kompaktnom ujedinjenju?

Prvo, mi smo mnogo opterećeni prošlošću. Prošlost ne treba da se ignoriše, odnosno da se zaboravi, ali u smislu da bude pouka za buduće življenje. Ako naučimo

Verovatno je da postoje dva razloga, jedan je da je kod jedne velike zajednice postojalo nezadovoljstvo zbog njenog položaja, a sa druge strane oformila se nacionalistička struja koja je tražila da se raščiste neke stvari vojnom silom.

lekcije – šta je valjalo a šta nije valjalo, tada mislim da ćemo najbrže doći do tog pomirenja, a sama reč pomirenje već govori o razdvajanju. Pomirenje nije stanje jedinstva. Ako Makedonci i Albanci... ovde mislim i na druge zajednice iako je kod njih problem malo drugačiji, one nisu do te mere konfrontirane, Turci, Srbi, Vlasi... kad smo već kod Vlaha, tipično za njih je, budući da ne postoji vlaška država, da su najbliži suživotu sa drugima, kod njih nema prepreka u sklapanju brakova, ni u bilo kakvim kontaktima sa drugima. Oni su redak i možda jedinstven primer na Balkanu. Ima ih mnogo u Albaniji, mnogo u Grčkoj, u Srbiji i u Bugarskoj nešto manje, međutim, budući da ne nose teret nacionalne države, najpodložniji su suživotu sa svima drugima.

Ako bi to bio mogući pravac za pomirenje, nije li to malo kontradiktorno sa onim što ste malopre spomenuli oko prava Makedonaca na nacionalnu državu?

Da, pomalo (*smeje se*). Makedonci su se ipak odrekli onoga što se zove nacionalna država – žive kao jedna zajednica u državi. Oni samo nose beleg najveće zajednice u državi.

Koliko bi daleko u istraživanju prošlosti, onoga što nam se desilo i zašto, trebalo da idemo?

Prošlost samo da cenimo i proučavamo i da ne zaboravimo greške koje ne želimo da se ponove. Ako ih ne ponovimo, onda bismo došli do onoga što ti zoveš pomirenje, a ja zovem jedinstvo.

Šta sa makedonskim nacionalizmom?

Makedonski nacionalizam isto može da bude i jeste ekstreman, posebno ovo nipodaštavanje Albanaca, govorenje da je sve ovo albanska ujdurma... Dalje, mogu da ti kažem iskustvo iz mog života, ja imam dosta prijatelja među njima, za

Prošlost samo da cenimo i proučavamo i da ne zaboravimo greške koje ne želimo da se ponove. Ako ih ne ponovimo, onda bismo došli do onoga što ti zoveš pomirenje, a ja zovem jedinstvo.

neke stvari oni često nisu nailazili na razumevanje, na primer za njihovo zapošljavanje, za odnos prema njihovoj inteligenciji itd. A oni su pokazali da mogu i dobro da govore i da su dobri političari i pedagozi i organizatori i sve što treba. Tu mislim da smo mi debelo grešili.

Šta može “običan čovek” da napravi, bez razlike da li je Makedonac ili Albanac?

Kada ljudi ne bi bili podložni političkim i ideološkim uticajima, siguran sam da bi se bolje razumeli. Mi u Makedoniji imamo i izuzetne primere suživota, ali oni su između dve familije ili dva sela. Ceo ovaj raskol je napravio divlji nacionalizam i makedonski i albanski. Iseljavanje Makedonaca iz tetovskog kraja, iz kičevskog itd. je vrlo tragično. To je reka bez povratka. Zato mislim da je ovaj sukob bio borba za teritorije. A na obe strane imamo toga. Nasuprot iseljavanju Makedonaca iz određenih krajeva Makedonije je paljenje poslastičarnica u Bitolju, Kočanima. To je ista stvar. Dalje, vera, i hrišćanstvo i islam u ovom trenutku ističu najgore stvari i raspiruju nerazumevanja. Druga jako loša stvar je organizovanje političkih partija po etničkom principu. Postoji srpska partija, pa turska, pa vlaška itd. Čak i partije koje se zovu socijaldemokratske ili liberalne ili slično nisu stvarno socijaldemokratske ili liberalne ako je njihovo članstvo samo iz jedne etničke grupe. To je element koji mislim da smeta pomirenju. Dalje, imamo razjedinjavanje između prebogatih i presiromašnih Makedonaca, a ista je stvar i kod Albanaca. Tu je pomirenje otežano i time što nije dovoljno da nekome kažeš njegova prava, nego da on kroz njihovu vladavinu može da ih ostvari. U prelazu iz jednog sistema u drugi, pomirenje u budućnosti može da bude još teže na ovom planu nego na međuetničkom. Međunacionalni odnosi su imali jednu uzlaznu liniju, na kraju su završili u ratu. A suprotnosti između bogatih i siromašnih i između onih za koje funkcioniše pravna država i onih za koje ista ne funkcioniše sada dobijaju na dinamici, dobijaju na zaoštavanju.

Za kraj, pitala bih vas jedno pomalo lično pitanje. Spomenuli ste da imate dosta prijatelja Albanaca. Da li je na tim nekim privatnim relacijama ostala bliskost odranije ili su se sa pogoršanjem situacije u zemlji pogoršali i ti odnosi?

Imam dvojako iskustvo. Sa nekim Albancima, koji su sada čak i na dosta visokim pozicijama u albanskim političkim partijama bliskost je ostala ista, slušamo se i gledamo kao i ranije. Neki drugi odnosi su, opet, zahladneli. Ipak, mislim da ljudi koji su stvarno bili prijatelji i u kriznim vremenima ostaju prijatelji.

A. B.

Dišem slobodno, hodam slobodno, pričamo slobodno

Kako se osjećate sada, šest godina poslije rata?

Nikad bolje. Iako čovjek misli da se najbolje osjeća kao mlad ili kao adolescent, ja se sada osjećam kao nikad u mom životu. Ovaj osjećaj mi se javio 24. marta 1999. godine, pomiješan sa određenom dozom straha. Ja se osjećam bolje kada pravim paralelu kakav smo život imali kao mladi, a kakav imamo sada. Osjećam se bolje jer dišem slobodno, hodam slobodno, pričamo slobodno i tabu teme su počele polako da se otvaraju, odstranjuju. Sloboda je došla za svakoga. Priča se o ograničenoj slobodi, što i može biti tačno za neke određene okolnosti. Međutim, dok ne budemo imali svoju državu, kao društvo ostajemo ograničeni, što kao posljedicu ima i ograničenu slobodu. Trebamo znati kako da uživamo u ovakvoj slobodi, ali takođe trebamo još raditi da je nadopunjujemo.

Kako doživljavate prošlost?

Naša prošlost je bila puna bola, puna trenutaka kojih ne želim da se sjećam. Jednoj mladoj generaciji koja je imala svoje snove i imala puno potencijala onemogućeno je da išta ostvari. Ogromna energija je potrošena i sada je teško vratiti stvari na pravi kolosjek. Te tadašnje težnje i želje treba vješto prebaciti na mlađe naraštaje, u najmanju ruku obezbjeđujući im mogućnosti i elementarna ljudska prava koja oni danas imaju. Mislim da je vrijeme da se više okrenemo ozbiljnijem radu gdje svaki momenat treba biti iskorišćen.

Po vama, da li treba pričati o prošlosti?

Da, naravno. Tvrdi se da je najbolji način da se riješi problem upravo posredstvom samog problema. Trebamo sjesti i pričati, ali treba naći mjesto i uspostaviti red. Treba naći ljude zato što je prošlost bila puna frustracija i svakakvih opterećenja i ako se o tome ne bude razgovaralo i ako se budemo pretvarali da je to sve negdje daleko iza nas, onda griješimo. Treba razjasniti stvari koje su se dešavale, ali postepeno, bez naglih iskoraka – ili samo ćutati.

Koji je vaš lični stav u vezi pomirenja? Šta za vas predstavlja pomirenje?

Sama riječ pomirenje odzvanja ljepotom, slatkošću. Naš narod, imajući u vidu svu težinu istorijskog trenutka, uvijek je davao primat konceptu pomirenja kao ultimativnoj vrijednosti, ne razlažući o kakvom pomirenju sada govorimo. Smatram da se pomirenje ne može postići ukoliko ne sjednemo i razgovaramo. Ponovno treba postaviti pitanje da li je pravo vrijeme sada. Ko treba prvi da pokrene taj proces?

Bilo kako bilo, svim dilemama i izazovima treba naći pametan pristup, sa otvorenim i obrazovanim ljudima koji imaju jasne vizije i koji mogu otvoriti jedan takav proces bez osjećaja inferiornosti.

Da li se može doći do pomirenja na Kosovu?

Ponekad vidim iskrice mogućnosti da se može razgovarati o pomirenju. Međutim, ponekad mislim i suprotno – da ne može. Ovo što se desilo nama Albancima je ogromna prepreka za pomirenje. Pravo pomirenje može se ostvariti nakon mnogo

i mnogo godina, a nikako sada. Dovoljno ga je sada inicirati. No, istorijski posmatrano, mi smo narod pomirenja, otvoreni s ljudima, sa susjedima...

Šta je potrebno da bi se došlo do pomirenja?

Često ponavljam da kod ljudi nužno treba podići opštu svijest, da razgovaraju, da prastaju, da komuniciraju. Međutim, postavlja se pitanje gdje da se govori, gdje da se obavljaju ti razgovori? Potrebno je mjesto i razlog zašto bi se to trebalo uraditi, gdje da se sastaje o čemu da se priča? Šta bi to poboljšalo? Da li smo spremni za tako nešto? Teško je odgovoriti na sva pitanja i ima malo prostora za optimizam. Uprkos tome, mislim da bez ekonomskog razvoja, bez otvaranja radnih mjesta nema napretka, niti blagostanja. Ljudi se najbolje zbližavaju kroz rad.

Ko treba da radi na procesu pomirenja?

Mislim da bi trebalo napraviti jednu kombinaciju iskustva i inicijativa. Iskustvo se dobija od starijih dok inicijativa dolazi od mlađih. Mladi koji su uključeni u svakodnevni proces pomirenja i koji imaju elana, u sebi ne kriju nikakvu mržnju.

Da li mislite da su ljudi spremni na pomirenje? Da li žele da se pomire?

Opet treba naglasiti da je Kosovo malo, ali sa mnogo različitih mišljenja ljudi sa raznih mjesta, i trebalo bi se znati odakle početi. Na primjer, tu gdje ima imalo osnove tamo i treba početi. Potom, ta mjesta bi trebala biti uzor onim mjestima koja nemaju te osnove. Na taj način bi se to iskustvo, koje se tu steklo, moglo prenijeti na druge. Podjela iskustva, relaksirajuće situacije, tolerancija prema ljudima, uzimanje u obzir i poštovanje slobode govora bez nametanja, karakteristike su koje bi trebalo imati u vidu kao početak nečega.

Koje su prepreke kod ljudi u vašem mjestu da počnu pričati o pomirenju?

Ima prepreka. Balkan je jedna malo specifičnija regija gdje se prepliću velike kulture i istorije, gdje je ego jako snažan i suočava se sa kolektivizmom, ali bez velikih mogućnosti izražavanja. Neiskrenost, nedostatak tolerancije i neprihvatanje realiteta su glavne prepreke.

Šta bi trebala uraditi vaša strana da bi došlo do pomirenja, a šta suprotna strana?

Mjesto u kojem živimo trebalo bi nastaviti raditi. Prije svega ostalog, na prvo mjesto bi trebalo postaviti ljudske vrijednosti jer mislim da bi prije svake druge vrijednosti, kao što su titule, obuzetost karijerom, trebalo isticati ljudske vrijednosti.

Opšteno, kao narodu te vrijednosti nam ne fale, ali fali nam strategija određivanja (podjela) dužnosti i vrijednosti. Kada svako zna svoj posao i pomaže drugome onako kako se zahtjeva od njega, tada počinju stvari teći pravim tokom. Mislim da bismo trebali raditi i čitati mnogo više nego što to radimo sada. Onda ćemo moći razmišljati na jedan racionalniji način, te biti dizajneri naše sudbine. Na neki način, ljudi se više bave žrtvom, što bi se inače i trebalo činiti, ali malo se radi sa onima koji su uzroci toga. Dakle, sa počinioćem djela, što je u ovom slučaju susjedna zemlja, trebali bi se baviti drugi da bi ih doveli tamo gdje treba, tamo gdje će pravda naći svoje mjesto.

Šta može uraditi "običan" građanin kako bi doprinijeo procesu pomirenja?

Svi smo mi obični građani, ali sam položaj nekoga čini više izuzetnim, nekog "interesantnijim" što može dovesti do nesporazuma jer i jedan običan građanin može posjedovati neku plodotvorniju ideju. Znači da i on može da učestvuje tamo

gdje se donose propisi, gdje se ti propisi izvršavaju, da aktivno učestvuje u svakodnevnom životu, medijima; i onda kada običan građanin bude učestvovao u ovim procesima, svi zajedno bismo doprinijeli rješenju problema. U vremenu nedostatka esencijalnih elemenata za život, bez plate, kuće, doma, teško da će se neko svojevolumno baviti stvarima koje su od sekundarnog značaja, odnosno koje nisu od primarne važnosti za njega.

Da li mislite da je krivica kolektivna ili individualna za sve što se desilo?

Ovo je malo teže pitanje jer ja lično mislim da krivica nije kolektivna sem u nekoliko izuzetaka. Krivica je obično individualna. Ovaj individualni akt čini se djelom jednog kruga individua koje mogu manipulirati masom. Tako se dešavalo i tako se dešava i dan-danas. Ne mogu jasno da napravim razliku između individualne i kolektivne krivice u smislu ovoga pitanja, ali sam mogla primjetiti da kada masa nije dovoljno uzdignuta i kada je to praćeno siromašnom infrastrukturom onda je normalno da će individua pratiti određenu individuu ili grupu ne znajući zašto to čini.

Imate li još nešto dodati u vezi ove tematike?

Nemam komentara, ideje su dobre. Treba da se pitaju ljudi raznih nivoa i treba se razgovarati i sa ljudima sa raznih mjesta i na taj način doći do nekog zaključka. Kada se rade ovakvi intervjui onda se ne trebaju intervjuisati samo ljudi koji su društveno aktivni, koji imaju iskustvo u tome. Treba pričati i sa ljudima raznih profila kako bi zaključci bili realniji i zdraviji.

N. I.

Za početak, molim te da se predstaviš, koliko imaš godina, kako se zoveš i gdje si sve živio?

Ja sam Albert, živio sam u Rastovu, selu kod Đakovice i imam dvadeset godina.

Dakle, živio si blizu Đakovice?

Da, trinaest godina.

Kakvo je tvoje sjećanje na rat koji si preživio?

Prvo, nisam bio tamo za vrijeme cijelog rata, mi smo izašli malo ranije, pošto su komšije Albanci došli da nam kažu da je bolje da idemo jer je selo puno vojske i ne mogu da nam garantuju sigurnost. To se desilo na Vaskrs 1998, tako da smo ušli u autobus, pucalo se u tim trenucima kad smo izlazili iz kuće. Međutim, prošlo je sve to, evo sedma ili osma godina od kad je rat završen, od kada smo izbjegli. Zaboravi se dosta toga, evo, na primjer, desi se da sretnem ovdje u Podgorici komšije sa Kosova i da ih ne poznajem... Bio sam mlađi i sve to, ali opet, stres je ostao. Desi mi se da usred bijela dana zaključam kuću, iako sam u Podgorici gdje je sve mirno. I ustajem naveče da provjerim jesu li vrata zaključana, je li ostao otvoren prozor i slično. Zaboravio sam uglavnom dosta toga, mada bih lagao ako bih rekao da u meni prve dvije-tri godine nije bilo mržnje ili bijesa, što je i normalno, jer mjesto gdje se rodiš, odrasteš napuštaš na taj način, a nikome ništa nisi uradio i to teško pada. Mada, kako godine prolaze zaboravlja se, jer mora se ići naprijed, a nisam ni jedini koji je preživio ovako nešto i bilo bi lijepo kada bi sav narod razmišljao na ovaj način. Rat je rat i žrtava mora biti. Kao što je zaboljelo mene, tako je zaboljelo i Albance, Rome... međutim, zaboravio sam sve.

Kako si upravo tad, kao dijete, preživio odlazak iz kuće i tadašnja dešavanja?

Pa bilo je strašno teško. Meni je bilo najteže jer sam najmlađi u porodici i bilo je strašno teško... Ali opet, kad smo došli u Podgoricu nastavio sam sa školovanjem, bio sam osmi razred osnovne škole, novo društvo, nova sredina, upoznavanje sa komšijama... Neke stvari su učinjele da to brže prebolim i da mi bude lakše. Znači, počeo sam da zaboravljam i sada se prelijepo osjećam kao da nikada ništa nije ni bilo, ali žao mi je što je sve tako ispalo, a najviše mi je žao što je toliko narod izginuo, a zbog čega – ni zbog čega, i evo i danas je tamo neko krvoproliće i opet ljudi ginu, bacaju se bombe i slično.

Da li misliš da je to što ti se rat dešavao rano, dok si bio dijete, da je to na neki način povoljnije uticalo na tvoj sadašnji život?

Ne nije, jer kada si dijete neke stvari ne možeš nikada da zaboraviš i te slike ti ostaju za cijeli život. Te scene, taj film iz glave ne mogu da izbacim. Na primjer: pretposljednje noći bili smo na terasi i gledali. Bio je april mjesec, vidimo jure s lampama, pucaju; demonstracije Albanaca... pa je njihova Oslobođilačka vojska pored naše kuće prolazila, sav taj stres, samo čekaš kada će neko da dođe da te ubije. Nismo živjeli sa ocem nego ja, majka, sestra od osamnaest godina i dva brata koji su

takođe mladi, znači, bez oružja, bez ičega. Baš je bilo teško, ne znam kako da vam to kažem. Kuća je bila pored same magistrale Peć–Prizren, tako da je bilo strašno teško, a u selu je bilo šest srpskih kuća, a šeststo albanskih, tako da nije bio prijatan osjećaj ostati u kući sam. Ipak, na kraju je Albanac bio taj koji nam je pomogao da pobjegnemo, inače bismo možda još ostali nadajući se da će biti bolje...

Ali opet, izaći iz kuće s dva kofera, i to kuće prepune svega i svačega, nije bio lijep osjećaj. Pošto se nikome iz moje porodice ništa nije desilo, niko nije poginuo, ostala je nada da će biti bolje. Kada se svi živi izvučete puno je bolji osjećaj, kuća se opet napravi. Sada živimo u Podgorici, a kuću i imanje na Kosovu smo prodali, sada imamo našu kuću i to puno ljepšu nego što je bila na Kosovu. I puno bolje živimo i ljepše je među svojim narodom, tako da se puno bolje osjećamo.

Šta misliš da je potrebno narodu da bi se sanirale posledice rata?

Kao prvo, zaborav je prvi uslov; zaboraviti sve što se desilo. Nekima je teško, kao na primjer majci ako je izgubila sina jedinca, ili porodicama, na primjer, koje ja znam da su izgubile i po deset članova, bilo da su to brat od ujaka, sin, zet, kćer... Njima je teško da zaborave. Ali opet, govoriti o krivici i osveti, to je nešto najgore što čovjek može sebi da napravi. Nije svjestan da vrijeme ide. Jedan je život... Mnogi ne vjeruju u sudbinu a opet – sudbina je to.

Da li imaš kontakte sa prijateljima koji su takođe došli sa Kosova, koji su imali sličnu sudbinu i kako su to oni doživjeli?

Mnogi od njih su teže sve to preživjeli. Ne znam zbog čega. Međutim, naš narod je takav, ako jedna osoba ima problem, druga osoba koja treba da je utješi će joj reći da je njen problem veći; međutim, rat je rat i svakome je bilo isto. Niko se nije izvukao a da mu je sve bilo super. Imam retke kontakte sa ljudima sa Kosova jer, mada kažem da sam sve zaboravio, kada ih vidim meni se sjećanja vrate. Ovo je prvi put u zadnje četiri godine da razgovaram o Kosovu, pa je za mene i samo podsjećanje teško. Imam slab kontakt sa ljudima sa Kosova, mada, kad ih vidim, ili oni zaplaču ili mi... iako ja izbjegavam kontakt sa bivšim komšijama s Kosova, sa ljudima sa kojima sam učio, jer uvijek je ista priča. To je najveći problem našeg naroda – uvijek kruži ista priča, rat: u Bosni, Kosovu, Hrvatskoj. Mi na primjer, svojoj djeci, a to je najveća greška, kupujemo oružje-igračke i pričamo im o ratu, time od malena učimo našu djecu tome. I kod Albanaca, na primjer, možete vidjeti dijete od možda tri godine koje je naučeno da diže dva prsta; to nije znak pobjede ili mira nego nacionalizam. Greška je naša, kao naroda, jer ljudi u Crnoj Gori i ljudi u Srbiji... Čitav Balkan je nacionalistički, što ne mogu da shvatim. Shvatam da je bilo puno ratova i svega toga, ali zbog nas mladih stariji ljudi, roditelji i babe i djedovi, treba da odigraju neko drugo kolo, jer od njih treba da počne pošto oni odgajaju djecu i uče ih tome. Do zaborava je teško doći.

Koliko često razmišljaš o situaciji na Kosovu, da li misliš da je ona sada bolja nego što je bila?

Sigurno nije bolja. Mnogo komšija sa Kosova, Albanaca, kada prođu kroz Podgoricu, zovnu i svrate da popiju kafu. Iako mi je malo teško, ne mrzim njih, ali i danas kad čujem albanski jezik naježim se; ostao mi je stres. Ali oni kažu da mole boga da se Srbi vrate, jer iako je tamo vojska KFOR-a koja štiti red na Kosovu, kažu da ni oni nisu dobri, iako su došli da mire. A i Albanci se sada međusobno ubijaju, izmiruju račune. Kosovo je od pamtivijeka krvavo i ostalo je takvo. I mislim da su u pravu

Što se tiče moje porodice, ima nas svih: brat od ujaka mi je oženjen Italijankom, brat Bosankom, ujna mi je iz Hrvatske, sestra od ujaka je udata za Muslimana iz Bosne, udala se za vrijeme rata, on je izbjegao i uzeli su se; strina mi je Albanka. Jednostavno ne mogu da mrzim taj narod, nijedan narod, jer ako mrzim taj narod, tu naciju, onda ne volim ni brata, ni snahu, ni brata od ujaka.

stariji ljudi kada kažu da na Kosovu nikada sreće neće biti. Koliko god da narod živi mirno, opet dođe dan kada nešto pukne.

Kako sada gledaš na pomirenje iz ove perspektive, koliko ti je blisko?

Kao što sam vam već rekao, ja sam sve to već zaboravio, ne smeta mi. U početku mi je smetalo, a sad mi je potpuno svejedno, čak i ne razmišljam o tome. Naravno da sam za pomirenje. Kada samo pogledamo zemlje Evropske unije, gdje su one sada, a gdje smo mi, a nekada smo bili jaka država, poznata u svijetu. Tako da me je ponekad i sramota kada putujem i pokazujem naš pasoš poslije svega. Mi pojedinci nismo krivi, narod kao narod, mada ima i naše krivice i ne treba sve svaljivati na političare. Pojedinaac ne može sve to da napravi iako narod tako priča: kriv je predsjednik, ovaj ili onaj. Od naroda dosta toga potiče, prvo nemaština i sve ostalo. Došlo je vrijeme da brat brata ne može očima da vidi, ili da se posvađaju oko politike, a u stvari samo traže razlog za svađu. Kada je došlo vrijeme da se zbog imena narod mrzi tu sreće nema, narod treba da se trgne malo, da bude aktivniji u tom nastojanju da se pomire. Zvao se neko Ervin, Esad, Albert, Dragan... mi smo svi isti i ja to tako gledam i tako sam vaspitan. Međutim, ima roditelja koji vaspitavaju djecu sasvim drugačije. Što se tiče moje porodice, ima nas svih: brat od ujaka mi je oženjen Italijankom, brat Bosankom, ujna mi je iz Hrvatske, sestra od ujaka je udata za Muslimana iz Bosne, udala se za vrijeme rata, on je izbjegao i uzeli su se; strina mi je Albanka. Jednostavno ne mogu da mrzim taj narod, nijedan narod, jer ako mrzim taj narod, tu naciju, onda ne volim ni brata, ni snahu, ni brata od ujaka.

Što misliš, koliko su narodi sa naših prostora spremni za pomirenje?

Sve zavisi, sigurno je barem četrdeset posto spremno na pomirenje, ali ostalih šezdeset posto je protiv pomirenja. Kao što sam i rekao, cijeli Balkan je nacionalistički obojen. Nadam se pomirenju, ali to se neće desiti uskoro, sigurno. Umjesto da idemo naprijed i danas se stvaraju novi problemi, tako da je strašno teško. Makar da možemo da se otrgnemo iz tog kruga, da se pokrenemo, da radimo nešto, a ne da razmišljamo o tome. Da djecu vaspitavamo na neki drugi način, da zaboravimo sve zlo. Ako se uvijek sjećamo nekih loših stvari ne možemo naprijed i time ne nanosimo štetu drugom nego samima sebi. Zapalili su mi kuću, otišli smo s Kosova, ali ipak ovde imam neki novi život. Shvatam ljude koji su nekoga izgubili tamo, to je teško da se zaboravi, ali, opet, kriviti nekog drugog, čeznuti za osvetom, plakati non-stop... Ja znam da boli, ipak, član porodice, kum, komšija, ali, opet, te koji su poginuli ne možemo oživjeti tako što ćemo kriviti drugoga. Sve krivce treba prepustiti pravdi, sudu, a mi kao pojedinci treba da nastojimo da zaboravimo. Koliko god da je teško, čovjek mora da ide dalje. Sve što želimo moramo s mukom da dobijemo jer ništa ne pada s neba. Narod treba da prevaziđe sve, da ostavi sve te loše stvari iza sebe.

Koliko često se srećeš sa terminom pomirenje i šta to tebi znači?

Kad čujem riječ pomirenje odmah zamislim ljude koji se rukuju ili grle. Ne znam, a nemam ni puno vremena da razmišljam o tim stvarima, mada žudim za tim pomirenjem. Ranije sam mislio da nikada neću poželjeti da se vratim na Kosovo, pa makar cijelo bilo moje. Međutim, kako godine idu, sve više želim da se vratim, da vidim mjesto gdje sam se rodio, gdje sam rastao; vuče rodno mjesto. Nadam se da ću da se vratim, ali bih volio bar autom da prođem kraj svoje nekadašnje kuće, samo da je vidim. Albanac kojem smo prodali kuću kaže da ništa nije izmijenio na njoj, iako je bila zapaljena do temelja. Urađena je po istom planu.

Kako godine idu,
sve više želim
da se vratim,
da vidim mjesto gdje
sam se rodio, gdje
sam rastao; vuče
rodno mjesto. Nadam
se da ću da se vratim,
ali bih volio bar autom
da prođem kraj svoje
nekadašnje kuće,
samo da je vidim.
Albanac kojem smo
prodali kuću kaže da
ništa nije izmijenio na
njoj, iako je bila
zapaljena do temelja.
Urađena je po istom
planu. Čak je i supruga
tog Albanca zasadila
cvijeće na isti način
kao i moja majka.
Ništa nije izmijenjeno.

S njim nemate kontakt?

Nemamo kontakt, ali on radi s mojim ocem u Švajcarskoj. Čak je i supruga tog Albanca zasadila cvijeće na isti način kao i moja majka. Ništa nije izmijenjeno. Nadam se da ću otići jednom da vidim kuću. Nemam koga da krivim, situacija je bila takva, okrivljavanjem nećemo ništa dobiti. Koliko god ima loših Albanaca, ima i loših Srba, samo je pitanje na koga ćete naići. Svugdje postoje dobri i loši ljudi. Ako ste srećni naići ćete na dobre, a ako ne, onda na ove druge. Žao mi je što je toliki narod izginuo. I dalje nema nikakvog rješenja za sve to. Ovi ratovi su doprinijeli da se narod mrzi, a ovo je ipak svježije, deset-petnaest godina, koliko već ima od rata u Bosni, osam od rata na Kosovu itd. Sve je to svježije i treba da prođe vreme da narod sve to zaboravi. Ima i puno onih koji nisu bili srećni kao ja i moja porodica; mi sada imamo našu kuću, dok mnoga raseljena lica i izbjeglice žive u tuđim stanovima, a neki čak nemaju ništa, nego žive pod šatorima. Oni sigurno ne mogu zaboraviti. Znam puno ljudi koji su živjeli u tropskim zemljama a danas žive prosjačkim životom, jedva prehranjuju porodice. Njima je puno uzeto, al' malo dato. Srećan sam što živim u Crnoj Gori, ali opet nisam zadovoljan tretmanom izbjeglica ni u Srbiji, ni u Crnoj Gori. Čak imam osjećaj da su prije dobrodošli Bosanci i Hrvati nego mi koji dolazimo iz iste države. Nacionalizam je ipak veliki.

Što misliš, kako se suočiti s prošlošću, šta uraditi sa svim tim silnim osjećanjima, bolom, svim tim istinama koje su se dogodile ljudima, kako bi trebalo da se obavi suočavanje s prošlošću?

Pa, ja ne mogu da govorim u ime drugih ljudi, ja mogu samo da govorim kako ja to radim i kako se moja porodica odnosi prema svemu tome. Da se ta sjećanja izbrišu, iako je to jako teško. Na primjer, ja ne dajem svojoj majci da gleda slike Kosova ili naše zapaljene kuće jer uvijek plače ona, ili sestra, braća. Nije lako zato što su proveli cijeli život tamo. Faktički, ja sam cio svoj život proveo tamo, ovdje živim zadnjih nekoliko godina. Ipak se osjećam kao da sam ovdje proveo cijeli svoj život; i inače mi je bila želja da živim u Crnoj Gori. Međutim, za starije ljude je to strašno teško. Mi smo mlađi, idemo u škole, na fakultete, novi posao, djevojka, novi život; mladima je puno lakše, zbog svih novih stvari koje nam se dešavaju postepeno zaboravljamo. Međutim, starijim ljudima je mnogo teže, kao na primjer mojoj babi koja je sedamdeset-osamdeset godina živjela na jednom mjestu, radala i podizala djecu, njoj je strašno teško i nema dana kada se ne sjeti kako joj je bilo na Kosovu i svih stvari koje joj danas nedostaju a na Kosovu ih je imala. Imati imanje, podizati djecu i obrađivati zemlju cijeli život, a onda iznenada dođu ljudi i zapale vam kuću i protjeraju vas sa mjesta gdje ste cijeli svoj život živjeli, to je veoma teško, zaista. A pri tom nikome ništa niste uradili, to jest, niste krivi ni za šta. Mnogo je bilo ljudi koji su poginuli ili nestali, a da ni za šta nisu krivi, čak je većina onih koji su poginuli bila nevina. Oni koji su sve to zakovali, koji su se borili, oni su znali da se izvuku na vrijeme. Sve je bilo kao isprogramirano. Nije ni rat na Kosovu počeo iznenada, to je sve bilo unaprijed planirano, inače, odakle sve to oružje tamo? Nadam se, a i molim ljude koji će ovo slušati da zaborave, da se trude da zaborave, jer sjećati se svega toga, patiti za nečim što ne možete da vratite – nema svrhe. Neka se okrenu svojoj djeci, ko ih ima. Znači, da se zaboravi. Moramo ići naprijed, nema svrhe okretati se unazad. Kad god to uradimo biće bolnije i za nas i za druge koje ćemo da uvrijedimo ili naljutimo našim bijesom, ljude koji nemaju veze s tim.

Kada si govorio o krivici, šta misliš ko je kriv, da li je neko odgovoran, koliko su odgovorni “obični ljudi”?

Što se tiče Kosova, bili smo manjina. Ne znam kakvo je bilo stanje u Bosni i Hrvatskoj. Bio sam mlađi i nisam kompetentan da govorim o tome. Mi smo bili manjina na Kosovu, par hiljada Srba i dva miliona Albanaca, i narod, civili, sigurno nije bio ni za šta kriv. Mada, ima krivice i na jednoj i na drugoj strani, tu dolazi i do inata “Aha, on je zapalio komšijinu kuću, i ja ću onom drugom da zapalim kuću, iako nema veze s tim!”, osveta i slično. Mada je i albanska strana to isto radila nama. Sve je išlo cik-cak linijom, svi su učestvovali i svi ponešto ili nekog izgubili u tom ratu. Ne treba svaliti krivicu samo na jednu stranu jer su svi krivi, pa i ja koji sam se sa trinaest godina zadesio u tom ratu... i treba da podijelimo krivicu. Ako je jedna grupa počela, druga je sigurno potpalila, i posledica i krivica, to je sve zajedničko. Kao što smo svi zajedno učestvovali u ratu, tako i treba svi da se skupimo i to zajednički prebolimo. Treba svi da se skupimo i da kažemo “Stop!” jer ne vidim kuda ovo vodi. Jer, radi naše zajedničke budućnosti sve ovo treba da se zaboravi da bi se došlo do jednog 'pozitivnog kruga' u kojem bi naša omladina i naša djeca koja se tek rađaju mogli normalno da se podižu u normalnom svijetu, kao što se podižu naša djeca u drugim državama Evrope i svijeta.

Kako vidiš budućnost?

Za deset godina, po mom mišljenju, opet mnoge stvari neće biti promijenjene. Mi nismo aktivni kao narod; stereotipi iz viceva su donekle tačni da smo lijen narod. Što god da je u pitanju, to ide nekim sporim ritmom i vrtjenjem u krugu iz kojeg nema izlaza. Kao mlad čovjek, opet se nadam da će za deset godina biti bolje.

Ima li još nešto što želiš da kažeš?

Apelujem na sve ljude iz Bosne, Hrvatske, Kosova i ostalih mjesta da krenu naprijed, da zaborave sve što se dešavalo jer sjećanje na to neće biti dobro ni za njih ni za okolinu.

L. Z.

Treći nivo krivice: ti što nisu izašli na izbore

Molim te da se predstaviš.

Darko, iz Kule, radim u Horgošu.

Kakva su tvoja ratna iskustva ili neka sećanja na rat i ratne godine?

Pošto sam '75. godište, nisam učestvovao u ratu, međutim mogao sam da pratim sredinu. Moj brat je bio učesnik kao rezervista, pokupili su ga. Desio se zanimljiv slučaj baš kad smo ispratili brata. Pošto mu je čale potpisao poziv, a on uopšte nije hteo da ide, krio se i to su bile svađe u kući tipa: "što si potpisao poziv?!", pa "nije trebalo!", i brat je morao da ode. Zbog neke nepravilnosti u evidenciji, oni majmuni tamo iz Vojnog odseka ga nisu uveli da je otišao. Murija dolazi, upada u četiri ujutro u kuću zbog dojave da on nije uopšte otišao tamo. Čale izlazi u pidžami, oni ga sklanjaju, reflektorom šaraju po kući, ja ležim, oni – "ko je to?", čale – "to je mlađi, nemojte njega dirati".

Kad se vratio brat... to su bila vidno traumatična iskustva. Drhtao je, nije ličio na sebe, stalno je išao u baštu da puši, plakao je, rekao je da je tamo video neke raskomadane ljude, pošto nije bio direktno učesnik u borbi, pošto je bio vezan za štab gde su donosili te ranjenike. To je bilo baš u invaziji Hrvata na Torjance, tad je njih dvadeset petoro poginulo iz kulske opštine. Bilo je prilično neprijatno. A drugo, imao sam devojkicu koja se zaljubila u nekog lika iz Bosne i onda valjda pod uticajem toga je počela da iznosi neke stavove, kao "i treba braniti srpski narod", pa ovo, pa ono. Sećam se da sam još i tada imao totalno pacifistički stav "ma daj, to je glupost, šta pričaš, koji ti je".

Znači, to su sve bila neka indirektna iskustva. To je to. Rodbine tamo nisam imao.

A danas, sa distance od desetak godina, kako se ti osećaš i kakvo je raspoloženje u tvojoj sredini?

Ja lično nikada nisam imao problem s tim, to nije bio moj rat. I kad pričaju "naši su osvojili to i to"... koji naši? Nisu to moji. Nisam ja pripadnik tog plemena koje ratuje sa drugim primitivnim plemenom tamo, tako da, što se mene tiče, nisam ja deo toga nikad ni bio.

A sredina, zna se šta se radi i kakva su razmišljanja – 30 odsto su još uvek napaljeni.

Misliš da idemo ka pomirenju?

Pa, ne znam šta znači pomirenje. Za mene potpuno pomirenje recimo može da nastupi tek za četiri-pet decenija. Kad deca koja ne pamte rat porastu, pa njihova deca počnu da se međusobno žene i udaju, recimo kao što je u Vojvodini između narodnosti i naroda. Tako da je to neko potpuno pomirenje, a ovo sada, šta ja znam, neko trpljenje. Ovi se malo nešto vraćaju... Ne može, znaš... Ljudski mozak je tako postavljen da najkraćim mogućim putem dođe do zaključka – Srbi su mi ubili, Srbin neki, ludak, ekstremista mi je ubio oca, majku, brata – Srbi su loši. A mozak odmah ide "Srbi su loši" – generalizuje. Zato je važno hapšenje tih zločinaca, zato da bi se locirao pravi krivac.

Moj brat je bio učesnik kao rezervista, pokupili su ga. Pošto mu je čale potpisao poziv, a on uopšte nije hteo da ide, krio se i to su bile svađe u kući tipa: "što si potpisao poziv?!", pa "nije trebalo!", i brat je morao da ode.

Da li postoji nešto što se zove kolektivna krivica?

Pa postoji. Krivicu bih možda svrstao u neka tri nivoa: ti što su ubijali – to je najteže, drugi – ti što su glasali, a treći – ti što nisu izašli na izbore. Sad su kažnjeni, sad su im radikali na vlasti, recimo u Novom Sadu. Ni po jednom od ta tri oblika ja nisam kriv, jer sam uvek izlazio na izbore, uvek sam bio pacifista i pričao protiv rata, uvek sam ubeđivao svoju sredinu da ne treba da glasa za Miloševića, da je on zlo. Možda mi je nedostajalo malo više aktivizma, malo sam više gledao svoju guzicu, šta ja da radim u svemu tome, možda je trebalo da budem aktivniji, ali to je malo povezano i sa harizmom. Čovek mora biti harizmatičniji da bi pokrenuo mase. Ali u svakom slučaju, malo manje pasivnosti – eto to bih mogao sebi da zamerim. To je to.

Na kome je da pokrene proces pomirenja?

Pa eto, rekao sam ti. Uhapsiti ove, osuditi ih. Znači, prvo vlast – pod jedan. E sad, izvinjenje... Šta znači izvinjenje nekom što je izgubio? Ne znam. U svakom slučaju treba da se dogodi, ali ne znam šta će to pomoći. Izvinjenje ispred koga, ispred mene? Pa može, hajde, možda zbog ovog oblika pasivnosti koji sam ispoljio. Ne znam, verovatno na najvišim instancama da se pokrene, pa posle... Ne znam. Treba vremena da se taj proces dogodi.

Vidiš li da je krenuo?

U svakom slučaju su se smirile strasti, to je prvi korak. E sad, koliko sam ja procenio biće potrebno četiri-pet decenija... Mislim da je krenuo, recimo.

Šta misliš kako teče vaspitanje mladih? Koje su to vrednosti koje im se usađuju i da li će oni za četrdeset godina čista srca...

Pa ostaće čak i tada nekih klica, ali ova prva generacija pod uticajem ostrašćenih roditelja verovatno će biti "Srbi – to ne dobro", "Hrvati – to zlo" itd. Tek ona treća generacija, deca ove dece što sad rastu, ona će pod uticajem tih manje ostrašćenih roditelja biti normalnija, sigurno. Tu će već početi neki mešoviti brakovi.

Možeš li da definišeš pomirenje? Šta ono za tebe znači?

Pa eto, već sam ti rekao – da bude na tom nivou kao ovaj život u Vojvodini između

K rivicu bih možda svrstao u neka tri nivoa: ti što su ubijali – to je najteže, drugi – ti što su glasali, a treći – ti što nisu izašli na izbore.

ljudi, da tako funkcionise – ti si Hrvatica, ja sam, ne znam, Rusin, sad ćemo mi da pravimo decu, da mi budeš drugarica, bilo šta. To je za mene pomirenje.

A suočavanje sa prošlošću?

Pa mora se znati istina. Ne znam, to je pipavo pitanje. Evo, i za vreme II svetskog rata, nisam baš upućen u istoriju, koliko je pripadnika Mađara bilo u hortijevcima, koliko u partizanima, možda je laž nekad i dobra, ne znam. Jer su nas učili u osnovnoj školi da je bilo i mađarskih i rusinskih jedinica partizana, a bilo je i hortijevaca, bilo je i ovakvih i onakvih. Sad, ne znam da li je to tako bilo ili nije, ali da sam mislio da su svi Mađari bili hortijevci možda bih ih sad podsvesno shvatao kao loše, ne znam. Nemam pojma, pipavo je to pitanje.

A sa “ove” strane?

Treba da se iskupe svi ti ljudi. Tako što će priznati “da, mi smo glasali za Miloševića”; verovatno su u to vreme zaslepljeno rekli “i treba, i treba, i oni su nas napali, hteli su da nas proteraju”, a sada kad se smirilo, sad govore “pa to je strašno”, jedan deo kaže “to je fotomontaža”... Mislim da svako treba da učini nešto za svoju dušu. I te žene što su glasale, što nikad neće ići u rat, to me je oduvek najviše nerviralo – “zna Voja da kaže, zna Voja”. I ti što nisu učestvovali, i oni treba da znaju šta se radilo, da postanu svesni toga, da vide malo svoju odgovornost u svemu. I ti što nisu izlazili na izbore, ja ih shvatam kao smrdljivce, nisi svestan, a bežao si, to je neki eskapizam – “ne znam šta se dešava”.

Ko treba da im otvori oči?

Pa vlast. Organi koji su nadležni, Nataša Kandić i ostali, treba da kažu istinu – bilo je tako, tako i tako, a ne da je sputavaju i šikaniraju. Znači bilo je to, to i to, sa jedne i sa druge strane da se tačno utvrde činjenice. Ne znam koliko je to dobro za pomirenje, ali je dobro za iskupljenje nacije. Budi svestan šta si radio.

A u sadašnjoj situaciji, da li vidiš suočavanje sa prošlošću kao obavezu ili kao neophodnost iz nekog drugog razloga?

Kao obavezu – prema sebi. Kako da pogledaš sebe u ogledalo ujutro kad ustaneš. Ja sam kriv za to, to i to. Kao obavezu.

Da li vidiš neke prepreke?

Pa ima ih koliko hoćeš! Da ne zalazimo u politiku....

Šta nas to sprečava da se pomirimo pre 2050?

Puno je tu još uvek zle krvi. Sve je to friško još uvek. Treba da prođe vreme pre svega. Mislim da je vreme ključni faktor, pa tek onda utvrđivanje ko je koliko njih ubio i kako. Ali i to što se odgovorni skrivaju, to mora da se utvrdi, to pod hitno. I da se osude, da im se sudi, to mora po hitnom postupku, pa onda idemo dalje. Jer ove vlasti i u Hrvatskoj i u Srbiji kao da se dodvoravaju nacionalističkom mnjenju. Isprčaju ih uz neke počasti (u Hag). Treba se distancirati od te politike. Oni su bili loši, sad mi radimo drugo, sad narod podržava nas – znači narod nije više glup kao što je bio, opametio se malo.

Šta može pojedinac da učini?

Da se zapita gde je bio i šta je radio sve te godine. Da se zapita kako je od početka kad je bilo huškanje, '89, '90, da se zapita kakav je bio njegov mentalni sklop tada, pod uticajem toga. Znači, da se malo uđe u neku introspekciju, da prođe hronološki kroz ceo put kako se to razvijalo u njemu, ceo taj ružan period – počev tamo od

To se dešavalo tu negde blizu, ali ne lično meni, tako da ne znam koliko sam ja kompetentan da govorim o tome; nit su meni nekog bliskog ubili nit sam ja nekom nešto uradio, tako da, što se mene tiče, ja bih se sutra oženio Hrvaticom... ili Albankom.

'88–'89. pa do danas, i da uvidi gde je pogrešio. Kad se sretne posle sa nekim pripadnikom neke druge nacije neće biti zle krvi. Ako bude išao u bežanje "vi ste krivi za to i to", "vi ste prvi počeli", "vi ste hteli da proterate Srbe, kao što je Hitler hteo", "Hrvati su loši", "Hrvati su imali Jasenovac", ma ista govna su i Hrvati i Srbi i Muslimani, to su primitivna plemena. Jasenovac bi se desio i na drugoj strani da je konstelacija istorijskih događaja bila drugačija, ja sam ubeđen u to. I ti izgovori "vi ste počeli, mi smo morali da se branimo" itd... Treba otići na početak i onda proći kroz sve ponovo sa ovim iskustvom.

Da li treba zaboraviti?

Pa naravno da ne.

A oprostiti?

Kome? Recimo ja lično nemam nikome ništa da opraštam. Niti treba meni neko nešto da oprašta, tako da ne znam. E sad, sva ta moja iskustva su "sa strane". To se dešavalo tu negde blizu, ali ne lično meni, tako da ne znam koliko sam ja kompetentan da govorim o tome; nit su meni nekog bliskog ubili nit sam ja nekom nešto uradio, tako da, što se mene tiče, ja bih se sutra oženio Hrvaticom... ili Albankom.

Kakva nam je zajednička budućnost?

Zajednička budućnost? Pa u Evropskoj uniji (*smeh*)! Ne znam, biće tu uvek neki rivalitet: "Dinamo", "Cibona", "Partizan", "Zvezda"... A bićemo tu negde kao Turci i Grci! To je to, ali sarađivaćemo, biće mojih prijatelja Hrvata i ja ću biti njihov prijatelj itd. Biće to ok, svet ide ka boljem (*smeh*). Pre dvesta godina je žena koja je sad možda nobelovac sedela za šporetom, tako da se za dvesta godina ni mi nećemo tući, bićemo svi nasmejani, lepi...

T. G.

On velika kuća – ti mala kuća

Želim da te pitam o konfliktu koji se desio 2001. kako si ga doživeo tada? I želim da te pitam kako ga doživljavaš, kao konflikt, kao rat, kao građanski rat?

Oh, majko mila, definiciju konflikta i rata je dao Klauzevic i ne bi hteo da verujem da je ono što se desilo kod nas bio rat. Bilo je nešto, bog bi ga znao šta. Neki to nazivaju borba za ljudska prava, neki to nazivaju terorizam, neki to nazivaju invazijom iz susedne države. U svakom slučaju, pucalo se i to je bilo jako loše. Vladala je neka, ne toliko istinska opasnost, koliko je vladala neka neverovatna psihoza koja je ubijala.

Za sreću mi smo tada počinjali *Live radio*. Negde novembra 2000. godine počeli smo da radimo na ovu temu uopšte ne razmišljajući da se nešto ovakvo može desiti. Bilo je perioda kada su ulice Skoplja bile prazne, a mi smešteni u Mavrovki, a Mavrovka je, je l' da, opasno mesto. Tu smo dolazili svi. Iako tada nije bilo jasno kako će biti, pričalo se o podeli, razmeni teritorija, ništa nije bilo sigurno. Mi smo bili sigurni sami u sebe i to je bio način na koji smo bežali od te psihoze. I to je uticalo, bar na mene lično, da lakše podnesem konflikt od možda nekih drugih, jer se mi nismo posvađali između sebe, Makedonci i Albanci, Turci ili Srbi, ili ne znam koga smo još sve imali u radiju. Nismo se optuživali, ovaj je ovoliko ubio, onaj onoliko ubio, vi ovo radite, oni ono rade. Mi smo se bavili onim čime se bavimo celog života, konstatovali smo situaciju i pokušavali smo u tim našim krugovima da ostanemo zdravi mentalno. Tako je nekako bilo. Tako sam ja doživeo konflikt. Iako se vani dešavalo milion stvari, ja sam lično svirao sa "Long plejom". Bili smo i deo onog koncerta za mir na kojem su nastupili mnogi bendovi. Još u startu smo kao ljudi pokušali da kažemo: – Hej šta se dešava, a tu je bio i drugi pokret – DOSTAJE! Skupili smo se, potpisivali peticije da se strasti smire, da se priđe situaciji sa malo hladnijom glavom, trezvenije da se razmišlja, ali bilo je očigledno da je stadijum razmišljanja kod kreatora u politici, u medijima, bio već dosta negativan.

O razlozima za rat stvarno ne bih hteo da govorim, budući da nisam čovek koji misli da nasilje može biti rešenje za bilo šta, osim u momentu kada te neko napadne i moraš sebe nužno da braniš, da nekako spasiš život. Ali nasiljem da rešavaš stvari, teško.

Da li misliš da sada još uvek ima posledica onoga šta nam se dešavalo za vreme konflikta?

Ima, ima, definitivno ima. Ja sam optimist u pogledu toga. Mislim da se Makedonija začuđujuće brzo oporavlja od onog što se desilo. Da li je to moj utisak zato što živim u takvom svetu, u takvom okruženju. Mi smo čak i za vreme rata svirali po klubovima, doduše ispred troje-petoro, jer su se ljudi tada bojali da izlaze, ali mi smo terali naše, jednostavno da ostanemo čisti i zdravi pred sobom – kada se pogledaš izjutra u ogledalo da ne vidiš neku iskrivljenu uplašenu facu, nego da vidiš koliko-toliko normalnog čoveka. Oporavljamo se, oporavljamo se brzo, ali mene

Ali postoji veliki broj ljudi koji još uvek žive s predrasudama, nemoj ovo, nemoj ono... Godinu dana od konflikta desilo mi se u Ohridu da mi ne daju smeštaj jer sam govorio albanski.

nešto drugo plaši – to što još uvek ima ljudi koji žele da koče procese i žele svemu što se dešava da daju neku etno-dimenziju. Jednostavno, kod nas ljudi još uvek nisu navikli na to “moje lično mišljenje”, veliki deo njih, ne kažem svi jer ima, hvala bogu, prekrasnih normalnih ljudi koji se time ne bave, nego životom, svakodnevicom, ali ima veliki broj ljudi koji još uvek žive s predrasudama, nemoj ovo, nemoj ono... Godinu dana od konflikta desilo mi se u Ohridu da mi ne daju smeštaj jer sam govorio albanski. Jasno nam je bilo zašto je to tako. Još ima takvih ljudi, nažalost, ima ih po onim visokim strukturama koje posredno ili neposredno odlučuju o našoj budućnosti. To mene plaši. Ne plašim se kako se ponašaju normalni ljudi, one koji političari nazivaju narodnim masama; narodne mase, moraću da razočaram dragocene nam političare, narodne mase su daleko zdravije od njih. Zato se i nije desio neki rat, iako je bilo ljudi koji su podbadali; iako su hteli da gori Tetovo, da gori Skoplje, Debar, Strumica, hteli su da se to desi. Bilo je struktura koje su to priželjkivale, ali narod je ispaio mnogo *kurnaz*, osetio ih je, ili što bi rekli Ohridani: *gi sumi* i nije im dao da urade ono što su mislili da urade.

Da pitam, kad pričamo o narodu još uvek...

Dan-danas ima ovakvih veterana, onakvih veterana, žele, pa traže, pa blokiraju puteve, hoće posao, bili su rezervisti, borili se u ONA, pa hoće penzije, da budu tretirani kao vojni veterani, vojni invalidi... to mene ne zanima.

Pazi, u svakom konfliktu ima stvari koje moraju da se reše. Znači moraju ti ljudi koji su učestvovali u tom ratu, u tom konfliktu, moraju da se resocijalizuju, jer on ako je pucao, ako je bio na frontu, ako se suočio sa smrću, on ima posledice i za njega treba da se pobrine država. Jer ako ne danas, sutra, sutra će on napraviti problem, milion slučajeva. Lav ušao u kafanu, opio se, izvadio bombu... ukoliko taj čovek nije prošao tu fazu kad je bio izložen krvlju, ubijanju... To nisu normalne situacije koje ljudski um može da izdrži; ti možeš glumiti ludilo – da, ja sam bio u ratu i sada sam normalan. Nije tako. Ima nešto što ostaje u podsvesti i treba da se leči, da se tretira, da se država brine za te ljude, da im nađe posao, da ih udomi, da se potrudi da što lakše prođu kroz to što su prošli.

Obično stanovništvo?

Mislim da stanovništvo koje je bilo u tim takozvanim kriznim regionima, mislim da i sa njim treba puno raditi, jer postoji nepoverenje. Ali to nepoverenje je postojalo oduvek. Mislim, mnogo je glupo da se kaže: Što smo lepo živeli. Predrasude su ovde oduvek postojale, oduvek se na drugoga gledalo nekako... I treba raditi na tome, treba mnogo da se radi... Ima dva vida aktivizma; aktivizam koji nije pretenciozan, ja bih ga nazvao svakodnevnim. Ne moraju da se rade koncerti, karavani ili seminari. To je isto dobro, ali treba da ima onog aktivizma – mali događaji koji bi svakodnevno zbližavali ljude.

Pomirenje... Ne moramo mi da napravimo festival, da dođe petsto ljudi i sad... oni su pomireni. Nije tačno. Treba neka druga vrsta saradnje; treba nešto što teče svaki dan, što se dešava, ono što naši prijatelji Englezi nazivaju *reconciliation* ili pomirenje.

Ne nešto što možeš napraviti odjednom – štrak i gotovo, mi smo se pomirili, nego treba da postoji nekakav proces, treba ti ljudi svakodnevno da kontaktiraju, da vide da je to sasvim normalno. Šta, treba li da im prodaješ pomirenje? Ili da esnafu iz čaršije gde ima Makedonaca, Turaka, Albanaca, Bosanaca govoriš kako zajedno. Desio se konflikt, dan-danas u čaršiji ljudi žive, potrebe ih navode jedne na druge,

oni su komšije. Ako ništa drugo, treba ulicu počistiti, promeniti uličnu svetiljku; ima problema – polomili dućan jednome, pa čekaj da se organizujemo; hteli – ne hteli moraju da sarađuju; prvo će morati a posle će i hteti. Mnogo lakše će biti da se napravi biznis tu sa drugarom, sa komšijom, nego ne znam ja sa kim.

Šta misliš ko sve treba da radi na ovom procesu?

Svi, od čistača ulica do predsednika države, svi. Mnogo me nerviraju likovi koji nam se pojavljuju na televiziji, koji vode partije, države, koji znaju da daju izjavu iz koje se, ne direktno ali između redova čita mržnja. Da li ljudi razmišljaju o tome hoće li je neki seljak iz Šipkovice razumeti, koji eto ima četiri razreda osnovne, nije ušao u to šta znači politika, upravljanje društvom. Naša politička elita je jako nezrela i ne odmerava svoje reči, ne zna šta radi sa sobom. Ti likovi kreiraju politiku od danas za danas. Čak ne ni od danas za sutra, u tome je problem. Oni gledaju da sakriju svoje repove i da se provuku od jednog izbornog procesa do drugog. Opet ću reći, ovaj ih narod konta, i to već sluša kao verglanje, ali uvek nešto od toga ostane i vraća se kao nekakva vrsta nervoze.

Kada ima različitih naroda koji žive na jednom mestu, to automatski znači da će neka grupa jednog naroda mrzeti drugi narod. To je po definiciji tako, ne možeš da imaš jedno mesto gde će svi srećno i veselo živeti. Čak ni u Švajcarskoj nije tako.

Reci mi, po tebi, na kome je odgovornost za sve ovo što nam se dešava?

Odgovornost je u tome što je trebalo razmišljati o problemima pre nego što su se desili. Jednostavno, ovo može zvučati kao da zauzimam stranu, ali Albanci jesu imali problem u toj državi; u toj SFRJ, konstantno su imali nekih problema. I za vreme Staroga to se nekako ublažavalo, rešavalo se nekim ad hok rešenjima, ali Stari je znao to lepo da menadžira. E kad je Stari umro, nije se našao neki takav koji bi znao taj proces da tera dalje. Sve je išlo s tim – sada nije vreme, sada nije vreme.

Sa druge strane, to je kod Albanaca stvaralo nezadovoljstvo. I svako priznavanje tih ljudskih prava s druge strane su koristile neke političke strukture da kažu: Aha, vidi sada, sada su nam uzeli ovo, sutra će nam uzeti državu i stvorila se jedna grupa nezadovoljnih Albanaca koji viču: Šta je ovo? Kod Makedonaca se takođe javila grupa nezadovoljnih: Vidi, evo sve će uzeti, sutra univerzitet, prekosutra će tražiti pola države, otcepiće se, ko zna šta će uraditi i sve to. Znači, naduvalo se, napravilo se bog zna šta: “Ovi Makedonci će nas uništiti, asimiliraće nas”, ovi drugi – Albanci će nas uništiti. I sve vreme te struje, a niko im nije stao na put, sve vreme su tinjale, i dobijale glasove na izborima te radikalne struje. Posle toga lepo će doći stranci, sešće, smiriće se i reći: A sada je dobro, sada je sve lepo, fino ćemo živeti kao braća, a do juče su jeli gurabije po mitinzima. I sutra sedaju i prave dogovore, voze šlepere, prave biznis. Dešavaju se i danas takve stvari. Ti ljudi koji su se najviše lupali u grudi na mitinzima, to su ti. Petko će sesti sa Hašimom i nema problema, ako je dobar dogovor u pitanju, bićemo najbolja braća, zajedno ćemo na roštilj ići.

Reci mi da li po tebi ima negde krivice?

Krivicu ne mogu da vidim u narodu pošto narod u principu ne odlučuje mnogo o tome šta će mu se dešavati. Narod odlučuje da li će ići na odmor ili ne – i većina neće ići jer nema para, šta će raditi danas, a šta sutra, gde da se snađe za neki dinarčić da preživi. Krivicu vidim isključivo u političarima, u medijima i u ljudima koji su hteli da postanu deo nekakvog establišmenta. Govorimo o kriminalcima koji su napravile pare, ali žele da naprave i društveni status. Govorim o ljudima koji ceo život trčkaraju za političarima da bi i sami postali političari. Pa postaju veći katolici od pape; ako Petko govori nacionalističkim rečnikom, njegov će poltrončić još više govoriti, zato što treba da se pokaže pred svojim pretpostavljenim kako je on dosledan idejama.

Da li misliš da mi kao ljudi imamo odgovornost jer smo dozvolili da nas tako manipulišu?

Pa možda malo, ali to što su mogli normalni ljudi da naprave, mislim da su to manje-više i napravili. Jedino nismo izašli svi na ulice i rekli: e nećemo, nećemo bre, ali u takvim situacijama strah je veći od hrabrosti. Mi smo čak i svirali na trgu, ali ko nas pita hoće li biti mira ili neće. I na koncertu “Rok za mir” bilo je publike, puno je bilo, i kažeš sebi nema šanse da bude rata, vidi koliko se naroda skupilo. Ali nažalost, tamo je bilo tri-četiri hiljade, ali ima trideset-četdeset hiljada koji viču: Vidi na televiziji kako su ga upucali, sutra će meni doći kući.

Posebno za ljude koji žive u Tetovu, Kumanovu, Gostivaru, Kičevu, Strugi, njima je sigurno bilo zeznutije nego nama. Mi u glavnom gradu nismo ni osetili rat. Osetili smo ratnu psihozu ali rat ne. Ali gde su ljudima frčali meci, granate... Ima posledica. Sada, ako si izgrađen čovek i znaš šta ti je, ti uzmeš da se lečiš; sam sebe pre svega. Ali to ne može svako da uradi.

Reci mi za kraj koja je tvoja prognoza, šta će nam se dešavati sledećih godina u Makedoniji?

Oh, majko mila, da si me pitala ovo pre godinu, dve, rekao bih ti da će sve biti super. Sada ne znam. Da će biti konflikta, to ne verujem, to mi je najmanje verovatno. Ali da će još uvek postojati ljudi koji jašu na konju nacionalizma, koji će tražiti da stignu do fotelje, do vlasti, do para, takvih će sigurno biti i sigurno će biti ljudi koji će se lepiti na taj momenat. Oni obično traže svoje sledbenike među siromašnim slojevima, kod ljudi koji nemaju para i kojima je vrlo lako reći da za to

što nemaju para “nisam kriv ja koji vas celog života kradem, već je kriv Albanac, kriv je Makedonac“. Albanac će reći: Svi oni rade državne poslove a mi rmbamo, idemo u Švajcarsku, Nemačku... oni su krivi. Makedonac će reći: Idi ti u Kičevo, Tetovo, vidi koliko velike kuće su napravili. A čovek je čistio dvadeset godina vecее da bi napravio tu kuću. Ali dovoljno je samo da mu predочиš – *on velika kuća, ti mala kuća*. Odakle su mu te pare? – Od droge, doduše, ima mnogo njih koji i od droge prave kuće.

Nekako sam pesimist. Ne toliko sa aspekta što se dešavaju incidenti. Biće takvih ljudi koji će se baviti nacioidejama, nacijama, idejama, čak ima znači i takvih struktura u državi koje se rukovode idejom o Nadmakedoncu, o Nadalbancu – što je opasno i to treba saseći još u startu.

Mene iskreno plaši kriminal. Mi postajemo država kriminala. Država, privatni posed, gde svako može sve što mu padne na pamet da uradi ako ima para da se posle izvuče. Dan-danas kriminalci kojih ima na poternicama nam šetaju po državi. Ja sam video kriminalce koji su na poternici kako sede za stolom sa cajkanima.

Da, teško je, ali šta nam treba da bi krenulo nabolje?

Šta nam treba? Da se osveste, jer odozdo ne može ništa da se uradi, odozdo može samo revolucija, a to nama ne treba, mislim, meni lično. Ja imam neka anarho-ubedenja i sada kažem da je država najveće zlo koje se desilo čoveku i kao takva ne treba da postoji. Nažalost, to što nama treba ne vidim kao kapacitet kod onih koji nas vode.

Ako se mrzite i sada, možda će vam se za pet godina dogoditi isto. Znači, raditi na prevenciji. Mi ne radimo na prevenciji. Nažalost, mi nismo u fazi da radimo na prevenciji. Možemo da radimo sa mladima, sa decom, ali prevencija... Sa odraslim ljudima ne treba raditi na prevenciji, već treba lečiti.

Znači da svakodnevno oni koji vode politiku, oni koji vode novine, televizije, treba da razmišljaju, da se pogledaju u ogledalo i zapitaju se: šta treba da uradim da ova država bude bolja, a ne šta treba da uradim da bih napunio svoj džep. Uradi nešto, imaš mogućnost, sada imaš mogućnost. Možda ranije nisi imao mogućnost, ali sada imaš. Imaš odgovornost. Dva miliona ljudi gleda u tebe. Treba da radiš na tome.

L. G.

Znači da svako-dnevno oni koji vode politiku, oni koji vode novine, televizije, treba da razmišljaju, da se pogledaju u ogledalo i zapitaju se: šta treba da uradim da ova država bude bolja, a ne šta treba da uradim da bih napunio svoj džep. Uradi nešto, imaš mogućnost, sada imaš mogućnost. Možda ranije nisi imao mogućnost, ali sada imaš. Imaš odgovornost. Dva miliona ljudi gleda u tebe. Treba da radiš na tome.

Da li još uvijek osjećate posljedice rata i u kojim razmjerima?

Svi ih osjećamo i još ćemo ih dugo osjećati. Mnogi su ljudi ubijeni, ranjeni, invalidi su. Mnoge su kuće i drugi objekti i imovina uništeni, mnogi su brakovi razvedeni, mnoga prijateljstva uništena, veze među ljudima pokidane, familije razdvojene, mnogi su da bi preživjeli mijenjali imena, prezimena, vjeru i naciju. Mnogi su ostali bez posla samo zato što su druge vjere ili nacionalnosti. U navodno zakonskim okvirima i pod političkim pokroviteljstvom tada vladajuće stranke HDZ u Hrvatskoj izvršena je tzv. pretvorba i privatizacija, što je samo drugi naziv za najveću pljačku i otimačinu izuzetno vrijedne imovine stvorene na području Republike Hrvatske u posljednjih četrdeset pet godina, od 1945. do 1990. godine, iako su svi govorili da bivši sistem nije valjao.

Što bi se trebalo dogoditi da bi se te posljedice bar ublažile?

Trebao bi nam jedan dobar mađioničar, mnogo bolji od Davida Coperfilda, da se ovo stanje popravi. Slič mi to na pokušaj da se istisnuta pasta za zube pokuša vratiti, ugurati natrag u tubu, a to je praktički nemoguće. Iz ovoga što sam već naveo je vidljivo da se nakupilo mnogo stvari koje nije moguće u kratkom roku riješiti. Naravno da povratak na 1990. godinu nije moguć, ali rješavanjem problema *one by one* ili *step by step* mogli bi se prevladati i ti problemi. No, potrebno je vrijeme, mnogo vremena. Ali tko ima vremena čekati? Dugoročno, smo svi mrtvi! Razvojem civilizacije, demokracije i civilnog društva na prostorima bivše SFRJ na dugi rok moguće je nastale probleme riješiti, ako ne za sadašnje generacije, onda za buduće.

Je li rješenje pomirenje? Što je za vas uopće pomirenje?

Pomirenje je prihvaćanje istine o stvarnoj ulozi "naših" i "njihovih" u događajima u zadnje desetljeće i pol. Kao i za ljubav, tako je i za rat potrebno dvoje. Ili jedan dinar nikad ne zvoni sam u ruci. Pomirenje je svojevrsno osvježavanje o negativnoj ulozi "naših" i pozitivnoj ulozi "njihovih". To je priznanje da su i "naši" činili loše stvari, zločine i da ih se imamo zbog čega sramiti. Treba shvatiti i otvoreno reći, svaki pojedinac, da to nije činjeno u njegovo ime i da to on nije tržio. Jedino tako može se "skinuti" kolektivna krivnja, a na vjetrometini će ostati oni koji su mislili da će svoje "uspješne" karijere izgraditi na tome što će ubijati sirotinju, starce, žene i djecu. To su oni hrabri iz pozadine koju prvu liniju nisu ni omirisali. Kada to učine svi narodi uključeni u sukobe, kada svi osude svoje loše momke, moći ćemo govoriti o pomirenju.

Osim ovog što ste naveli, što je još potrebno za pomirenje?

Potrebna je volja i čvrsta želja za pomirenjem, potrebno je sagledati sadašnje stanje i vidjeti da smo susjedi, da živimo jedni pored drugih i da nam je, izgleda, to sudbina, i da ćemo jednog lijepog dana, a možda i prije, opet živjeti zajedno u ujedinjenoj Europi, putovati kao i nekad u SFRJ bez granica. Tada će valjda i psima rata doći iz dupeta u glavu da su početkom devedesetih izabrali teži put.

Trebao bi nam jedan dobar mađioničar, mnogo bolji od Davida Coperfilda, da se ovo stanje popravi. Slič mi to na pokušaj da se istisnuta pasta za zube pokuša vratiti, ugurati natrag u tubu, a to je praktički nemoguće. Naravno da povratak na 1990. godinu nije moguć, ali rješavanjem problema *one by one* ili *step by step* mogli bi se prevladati i ti problemi. No, potrebno je vrijeme, mnogo vremena. Ali tko ima vremena čekati? Dugoročno, smo svi mrtvi!

Tko bi na pomirenju trebao raditi?

Svaki pojedinac bi trebao poći od sebe. Tu su i građanske političke stranke, svi političari, međunarodna zajednica, ali najviše nevladine, nepolitičke, neprofitne organizacije, institucije i organizacije civilnog društva i slično. Da bi do pomirenja došlo potrebno je vremena, te šira pomoć. Valjalo bi koristiti iskustva antifašističkih boraca iz II svjetskog rata.

Koji su vaši strahovi vezani za pomirenje?

Nemam nekih posebnih strahova vezanih za pomirenje, ali će općenito kod ljudi postojati bojazan o tome da li ona druga strana misli ozbiljno ili samo tako govori; jedno govori drugo misli, a treće radi. Taj se strah vrlo lako može odbaciti ako se uvjerimo na konkretnim potezima da druga strana svoju priču potkrepljuje konkretnim akcijama. No, i mi moramo drugoj strani u praksi dokazati da mislimo ozbiljno. Treba imati na umu da se u ovakvoj situaciji povjerenje vrlo teško stiče, a vrlo lako gubi.

Mislite li da su ljudi u vašoj zemlji spremni na pomirenje?

Nisam baš uvjeren da ljudi u Hrvatskoj, tu isključivo mislim na većinski narod, žele pomirenje i da su na njega spremni. To se može vidjeti po odnosu vlasti prema nacionalnim manjinama, Srbima posebno. Njih se još uvijek diskriminira po svim pitanjima: povratak, obnova, dokumenti, stanarska prava, gotovo iz svake srpske kuće barem je jedan član optužen za tzv. ratni zločin. Za zločine nad Srbima tek je nekoliko ljudi osuđeno i to vrlo lakim kaznama. Nema posla za njih, javno ih se proziva i slično. U svim medijima mogu se čuti baš direktne izjave da se pomirenje ne želi jer je, eto, još rano i slično.

Mislite li da je narodu potrebna isprika nekog čelnika? Koji su opći strahovi vezani za pomirenje u zemlji u kojoj živite?

Dobro bi došla isprika nekih vodećih političara, no potrebno je i vrijeme, ali bi prvenstveno svoju naciju trebalo osvijestiti da su pripadnici našeg naroda radili gluposti, pa da se i mi moramo ispričati. Treba ih razuvjeriti da situacija nije nimalo jednostavna, jednostrana, odnosno crno-bijela, da Srbija nije izvršila agresiju na Hrvatsku i da se u slučaju SFRJ radilo o građanskom ratu, da je bilo elemenata agresije, ali višestране. Na primjer, o agresiji se može govoriti tek od 15.01.1992. i međunarodnog priznanja Hrvatske, ali je i hrvatska vojska bila u Bosni i Hercegovini za vrijeme hrvatsko-muslimanskog sukoba. Nadalje, Hrvatska je dozvolila prelijetanje peko svog teritorija NATO-vim avionima kada su oni bombardirali Srbiju i Crnu Goru, što je po međunarodnom pravu također akt agresije. Dakle, treba osvijestiti pripadnike svoje nacije da su i sa druge strane majke, sestre i žene bile zavijene u crno. Čini mi se da se hrvatski narod boji onoga čime su ga nacionalisti plašili i uplašili – velikosrpstva, srpske dominacije i izrabljivanja, i da su još uvijek za onu devizu iz početka devedesetih: hrvatska lisnica u hrvatskom džepu, hrvatska strojnica na hrvatskom ramenu i Hrvat svoj na svome. U mnogim aktima možete čuti ljude kako govore da nije važno što je ekonomsko stanje loše već je bitno da imaju svoju Hrvatsku državu, pa će ako treba – i travu jesti. Zato i ne treba čuditi što ih je Tuđman nazvao stokom sitnog zuba. Ja travu ne jedem, niti ću je jesti, a od same države nemam nikakve koristi, već naprotiv.

Vratit ćemo se na pomirenje. Što na tom polju mogu učiniti “obični ljudi”?

Bojim se, vrlo malo, jer njih ionako nitko ništa ne pita, a ne postoji želja da im se

Pomirenje je svojevrsno osvještavanje o negativnoj ulozi “naših” i pozitivnoj ulozi “njihovih”. To je priznanje da su i “naši” činili loše stvari, zločine i da ih se imamo zbog čega sramiti. Treba shvatiti i otvoreno reći, svaki pojedinac, da to nije činjeno u njegovo ime i da to on nije tražio. Jedino tako može se “skinuti” kolektivna krivnja.

Treba osvijestiti pripadnike svoje nacije da su i sa druge strane majke, sestre i žene bile zavijene u crno.

rasvjetle događaji unazad petnaest godina. Političari ih predizbornim kampanjama samo zbunjuju. Dok sami ne uvide da su ih političke elite iskoristile za svoje interese, neće biti uspjeha. Mi ljudi trebamo tumačiti što se stvarno zbilo, koji su razlozi, uzroci i posljedice raspada SFRJ, tko je na koji način bio umješšan u to i slično. Tu je vrlo značajna uloga institucija civilnog društva.

Treba li postojati neka razlika u pristupu pomirenju između zemalja koje su vodile rat? I koja zemlja bi trebala intenzivnije započeti taj proces?

Svi bi trebali najprije objektivno sagledati situaciju i najprije počistiti pred svojim vratima. Pokazati dobru volju, učiti na greškama, prihvatiti i svoj dio krivnje, a ne samo optuživati druge. Kada jedna strana to učini, nije bitno koja, njenim primjekom poći će i drugi. Samo tko će smoći hrabrosti i početi čistiti pred svojim pragom? Tko će učiniti taj iskorak, ne znam. Čini se da još niti jedna strana nije spremna na za to. Čini mi se da još uvijek ekstremisti i radikali u svim tim zemljama imaju glavnu riječ i da ih se političari i vlast na izvjestan način boje. Nije važno tko će učiniti prve prave korake prema pomirenju, važno je da se to dogodi. Možda je jednostavnije započeti onoj državi kojoj su svijest i demokracija na višem nivou. Teško je procijeniti koja je to.

Kada se to dogodi što će to promijeniti za vas? Kakva će promjena nastupiti za vašu zemlju?

Pomirenje nije jednokratna čin – sada smo se pomirili i od sada među nama vrijede druga pravila i drugi odnosi. Pomirenje je proces koji traje dugo vremena i uvijek će biti onih koji se neće pomiriti. A ako bi se ono dogodilo bilo bi to olakšanje za sve nas i to u svim oblastima života. Najviše bi time dobile manjine u drugim zemljama, npr. Srbi u Hrvatskoj, Hrvati u Srbiji. Razvila bi se i popravila ekonomska situacija u tim zemljama, smanjila nezaposlenost, popravio životni standard. Suradnja među zemljama bivše SFRJ zapravo je mala škola, praksa i priprema za odnose koji vrijede u EU. Te se zemlje među sobom trebaju naučiti ponašati onako kako se ponaša i kako će se one morati ponašati jednoga dana u EU.

To je budućnost, a recite, kako se odnositi prema prošlosti?

Prošlost se ne može promijeniti, pa ju treba prihvatiti onakvu kakva je i kritički ju razmotriti sa ciljem da se izvuku određene pouke i da se lične greške ne ponavljaju. Međutim, to nije uspjelo niti jednoj generaciji ljudskog roda. Povijest je pokazala da se greške ponavljaju. Krivce za zlo treba pojedinačno kazniti. To drugim narodima, ali isto tako i vlastitom narodu, treba biti opomena. Možda bi se trebali ugledati na Nijemce koji svaku pojavu fašizma sasijeku u korijenu.

Je li oprost rješenje?

Oprostiti se mora, ali zaboraviti ne. Upravo zato da se nešto slično ne bi dogodilo. Ako bismo zaboravili, vrlo lako bi se mogao pojaviti novi Hitler, koncentracijski logori, Jasenovac, ali i Srebrenica, Vukovar, Škabrnja, Pakračka poljana, Gospić, Karlobag...

Na čijoj je strani krivica ili veći dio nje?

Krivica nije samo na jednoj strani. Niti jedna strana nije izašla nevina iz sukoba na prostorima bivše SFRJ. Svaka strana ima putra na glavi. Slovenija i Hrvatska izvršile su oružanu secesiju. Srbiji, oličenoj u liku i (ne)djelu Slobodana Miloševića također nije bilo stalo do Jugoslavije. Svi su napadali Antu Markovića, zadnju kohezionu snagu SFRJ, srušili njegovu reformu. Tuđmanu je smetao višak Srba u

RH, a Miloševiću je falilo Srba na Kosovu, pa je njihov dogovor u Karađorđevu odredio sudbinu stanovnika bivše SFRJ. Svoj doprinos, dakako, dao je i Alija Izatbegović. Ovo su samo neke od teza, jer je nemoguće ovako površno odgovarati na ovo kompleksno pitanje.

Je li krivnja onda kolektivna?

Teško je govoriti o kolektivnoj krivici, ona zapravo ni ne postoji. Krivnja je individualna. Međutim političke elite i nacionalisti su uspjeli mobilizirati i homogenizirati najveći dio stanovnika svoje države oko nekih sumnjivih ideja. Kamo je Tuđmanova politika dovela Hrvatsku poznato je isto kao i kamo je Milošević odveo Srbiju. Ali, oni su više puta bili legalno i legitimno izabrani za čelne ljude svojih država. Tom logikom, za svoj loš sadašnji status mogli bi biti krivi i sami birači. Hrvatska je ekonomski i politički uništena, a koliko znam, stanje u Srbiji još je i gore.

Koja je vaša odgovornost?

Objasnio sam koja je odgovornost “malog” čovjeka, birača, ako gledamo u tom, širem kontekstu. Ja sam osobno izlazio na sve izbore i uvijek glasao za lijeve opcije, za mir, suživot, bratstvo i jedinstvo, ravnopravnost. To su ideje za koje sam se svojim glasom borio. No, većina je htjela drugo, nas je bilo premalo. Uvijek sam se kroz svoje djelovanje zalagao za objektivnost, točnost, smirivanje tenzija, ali sam time novim vlastima još devedesetih zapeo za oko da bi me u studenom 1991. izbacili sa posla, pa mi je na taj način onemogućeno daljnje djelovanje.

Koja je općenito odgovornost “običnog čovjeka”?

Ona može biti u tome što nije mislio svojom glavom, što se dao zavesti i glasao za obećanja o boljem sutra. Zato što je pao u krug nacionalizma i nacionalista. Zato što su mu za njegove nedaće bili krivi Srbi ili Hrvati, a nije shvaćao da ga iskorištavaju i uništavaju njegove političke elite. Ali, u zemljama gdje je veliki postotak nepismenih i onih sa osnovnom školom, gdje je nacionalna TV glavna lektira itd., bolje se nije moglo ni očekivati.

A tko je onda žrtva rata?

Svi su žrtve, osim, naravno, političkih elita, ali pošto u prirodi postoji ravnoteža tako će i te političke elite kad-tad platiti ceh za sve ono što su loše i namjerno činile. U građanskom ratu, svi građani su žrtve.

Jesu li ljudi djelom odgovorni za svoju podložnost manipulaciji? Jesu li se mogli oduprijeti manipulaciji?

Ljudi u RH su bili dosta podložni manipulacijama. Posebno negativnu ulogu tu je odigrala Hrvatska televizija. Čest je bio govor mržnje koji su mnogi osjetili na vlastitoj koži. Ljudi koji gledaju i slušaju samo jednu stranu, djelovat će po tuđoj želji, što je i bio cilj. Ljudi nisu bili svjesni da se njima manipulira, no uz lošu obrazovnu strukturu većine stanovništva, uz političku potporu medijskoj manipulaciji, bio je to lako ostvariv cilj. Mediji su dozirali informacije ‘po potrebi’, pa su tako dovodili ljude u zabludu, a na temelju krivih informacija ljudi su činili ili nisu činili određene stvari te su većim djelom i svojom krivnjom bili manipulirani. Mogli su se oduprijeti, ali im sveukupne odgovornosti nisu išle naruku, nisu ni bili svjesni da se njima i u njihovo ime manipulira.

Kakva su vaša očekivanja za budućnost?

Kao i nakon Drugog svjetskog rata bit će potrebno dosta vremena da se tenzije slegnu. Nakon 1945. iz godine u godinu rastao je broj miješanih brakova, ljudi su se sve više izjašnjavali Jugoslavenima. Vjerujem da će se i nakon ovog sukoba nešto slično za dvadeset ili trideset godina dogoditi. Možda čak i prije jer vjerujem da ćemo svi biti dio ujedinjene Europe. Pretpostavljam da će se tada svi koji to budu željeli vratiti na svoja stara ognjišta, da će nove generacije lakše prijeći preko nekih problema i da će do izvjesnog pomirenja kroz neki duži period doći.

Želite li još štogod dodati na ovu temu?

Tema je izuzetno opsežna i teško ju je u nekom normalnom okviru sažeti i obrazložiti. Vaša pitanja su veoma kompleksna i od svakog bi se mogao napraviti jedan mali naučni rad. Zaključno se može reći: Pomirenje je proces koji traje i koji će još dugo trajati. Generacije koje dolaze morat će taj teret preuzeti na sebe. Pomoć međunarodne zajednice je neophodna. Zločina je bilo na obje strane, a tko će prvi učiniti odlučan korak prema pomirenju nije toliko važno. Važno je da postoji volja za pomirenjem među ljudima i političkim garniturama. Značajnu ulogu moraju odigrati i vjerske zajednice i civilne institucije. Sport i kultura prvi probijaju led i to daje nadu. Nezadovoljnika će, nažalost, uvijek biti, ali čini se sve manje i manje. Živjelo pomirenje! Ne bunim se kada me nazivaju jugonostalgičarem. Nostalgija je normalna pojava kada žalite za nečim dobrim čega više nema. Zato svima preporučujem da pročitaju Leksikon YU mitologije!

E. P.

Bojim se manjka tolerancije i razgovora,
a to je ono što nam je potrebno

Rat vas je zadesio na samom početku treće dobi. Kada ste trebali započeti miran umirovljenički život, desio se naš građanski rat. Kako se danas osjećate prisjećajući se toga?

Teško, zaista teško. Bio je to jedan neizmjereno težak životni period, koji nismo mogli ni zamisliti. Ostvarenje noćne more. Još uvijek u dubini duše osjećam posljedice događanja iz devedesetih, još uvijek su moje misli intenzivno sa mladim ljudima koji su izgubili živote u tom našem ratu. Mislim i na prave invalide koji se u punom smislu riječi bore za opstanak. Te rane nikada neće zacijeliti.

Što zapravo za vas predstavlja pomirenje? I je li ono ostvarivo?

Pomirenje je potrebno. Treba pružiti ruku pomirenja, no nikako i nikada ne zaboraviti. Za pomirenje je potrebna dobra vjera i snaga u duši čovjeka da oprostí sva zlodjela koja su se događala.

Kako je moguće doći do pomirenja?

Treba najprije početi vjerovati. Ja vjerujem u bolje sutra, vjerujem da nisu svi ljudi bili zločinci i da nisu svi činili zlo jedni drugima. Vjerujem da su bili bespomoćni i da nisu kao pojedinci mogli promijeniti zlo koje je vladalo.

Slazete se da bi na pomirenju trebalo raditi. Osim vjere, koje još korake treba poduzeti?

Ljudi međusobno, svi mi, trebali bi smoći snage i volje da nađemo zajednički jezik i da krenemo svi zajedno ka boljem sutra.

Koji su vaši strahovi vezani za pomirenje? Bojite li se suočavanja s prošlošću?

Bojim se manjka tolerancije i razgovora, a to je ono što nam je potrebno. Pomirenju mogu pridonijeti obični ljudi upravo tolerancijom, ophođenjem, dijalogom, susretima i razgovorom.

Mislite da ljudi imaju snage, da su spremni za pomirenje? Koliko oni mogu pridonijeti tom procesu?

Obični ljudi su pojedinačno uglavnom nemoćni, ali u njima ima snage i volje za boljitak svih ljudi. Ljudi su, na kraju, uvijek spremni na opraštanja i pomirenja, no za to im treba vremena, još više snage i vjere u bolje sutra.

Koji bi benefit vi i vaš narod uživali da/kada se u potpunosti normaliziraju odnosi?

S pomirenjem bi došao za nas dah svjetlosti i lakše bi disali svi mi u ovoj našoj regiji. Mislim da možemo i moramo surađivati i naći zajedničke točke koje će donijeti boljitak svima.

Koji su to potezi koje bi trebala učiniti vaša zemlja, odnosno potezi koji se očekuju od zemlje s kojom je vaša zemlja vodila rat? Tko bi intenzivnije trebao, po vama, provoditi proces pomirenja?

Treba najprije početi vjerovati. Ja vjerujem u bolje sutra, vjerujem da nisu svi ljudi bili zločinci i da nisu svi činili zlo jedni drugima. Vjerujem da su bili bespomoćni i da nisu kao pojedinci mogli promijeniti zlo koje je vladalo.

Bojim se manjka tolerancije i razgovora, a to je ono što nam je potrebno. Pomirenju mogu pridonijeti obični ljudi upravo tolerancijom, ophođenjem, dijalogom, susretima i razgovorom.

Na nama Hrvatima je da oprostimo, a na njima je da pokažu žaljenje za sva zlodjela koja su učinili. Život će sam obaviti proces pomirenja, jer normalni ljudi ne mogu živjeti sami i u mržnji.

Kako se odnositi prema prošlosti? Kako se s njom suočiti?

Prošlost je dio nas, ne smijemo je zaboraviti, i moramo ostati dio nje, a ne od nje bježati. Nikako ne smijemo zaboraviti jer je prošlost naša vodilja za budućnost.

Mislite li da je krivnja na jednoj strani?

Za svađu i rat je potrebno dvoje, ali netko je uvijek ipak više kriv.

Može li se krivnja individualizirati ili je kolektivna?

Čini se da je kolektivna, jer su vođe naroda izazvale kolektivno ludilo i povele narod u krivom smjeru.

Osjećate li i vi osobno odgovornost?

Običan sam čovjek, koji je psihički sudjelovao u ratu, ali ja se ne osjećam odgovornom ni za jedan loš potez koji je učinjen u ratu. A krivica našeg naroda je ta što nismo bili brži u donošenju odluka. Predugo smo živjeli u bratstvu i jedinstvu, a onda smo odjednom imali malo vremena da shvatimo što se događa na samom početku devedesetih.

Je li bilo situacija kada je i "običan čovjek" u granicama svojih moći i područja djelovanja mogao reagirati i time bar reducirati svoj dio odgovornosti?

Malo smo mi toga mogli učiniti, mahom smo bili nemoćni, u strahu da se ono najgore dogodi i nama samima.

Tko je zapravo po vama žrtva svega što se dešavalo?

Svi, baš svi obični ljudi koji nisu činili zlodjela.

Koja su vaša predviđanja za budućnost vezano za ovaj naš razgovor?

I ljubav i mržnja imaju svoje uzlazne i silazne putanje, pa prema tome treba vjerovati da ćemo mi sada krenuti uzlaznom linijom ljubavi i tolerancije, čak i mi koji smo bili direktno zaraćeni.

Čime biste željeli zaključiti ovaj razgovor?

Neka nas Bog čuva svih zala i ratova i neka donese mir, sreću i blagostanje svima nama.

E. P.

Svako misli da je on žrtva, a da su ostali krivi

Hoćeš se, molim te predstaviti?

Hoću. Rođen sam u Loznici, imam trideset sedam godina, trenutno nezaposlen, završio sam Višu elektro-školu u Subotici, ovde trenutno i živim. To je to, šta više da kažem... Živim, ali ne radim!

Imaš li nekih ratnih iskustava?

Imam. U stvari, ne direktno učešće, ali, tako, indirektno. Bio sam pozivan u sve ratove što su se vodili ovde na našoj teritoriji. Dok sam studirao, bio sam pozvan kad je počeo rat u Hrvatskoj, u stvari prvo u Sloveniji, pa posle u Hrvatskoj, za Bosnu nisam, i zadnji ovaj rat, sa NATO snagama.

Jesi li se odazvao na sve pozive?

Jesam, odazivao sam se na sve pozive. U stvari, u početku sam, pošto sam studirao tu, pokušao sa se izvučem na račun studiranja, međutim, nije mi puno vredelo, jer su došli ovde, poslali mi poziv, otišao sam, odazvao sam se svaki put. Bio sam u Loznici kad je sa Slovenijom to sve počelo, tu smo bili nekih četrdesetak dana, spremali se, pripremali se, gde ćemo ići, šta se dešava, šta se zbiva, usred leta dobili smo neko zimsko odelo, skije su neki dobili, tek onda vidiš šta se sprema, šta smeraju, gde treba da idemo... E onda je sve to tu, narod se pobunio tamo u Loznici kad je trebalo da krenemo, onda je to sve stopirano, nismo otišli – ne, pardon, to je bilo sa Hrvatskom, a ovo u Sloveniji, to je bilo samo okupljanje i posle su nas pustili, nije bilo ništa. E, posle sa Hrvatskom smo bili tu, izvodili neke vežbe, malo smo prelazili u Bosnu, neke marševe imali, vraćali se, to je trajalo nekih četrdesetak dana i onda su nas pustili. Posle toga su ponovo pozivali kad je već počeo taj rat, kada se već zahuktalo sve, otišao sam, bio sam u kasarni i kad je trebalo da se krene, pošto mi je i otac već bio na ratištu, brat je isto bio u vojsci, i on je bio u Hrvatskoj, mama je pisala neku molbu da mene oslobode i tad su me oslobodili, tad nisam otišao. Ta moja grupa je otišla negde u Slavoniju, tu su bili mesec, mesec i po dana, vratili se, ja sam došao da studiram, ponovo i tako... Posle toga sam se prijavio u Subotici misleći da me ovde neće zvati, počeli su i ovde da me zovu redovno. Onda kad je bilo bombardovanje, isto, bio sam od početka do kraja po salašima.

Kakvo je bilo raspoloženje u tvojoj sredini kad je počeo rat?

Raspoloženje je bilo antiratno sto odsto. Znači, niko nije bio raspoložen za takve stvari, čak su nas i zaustavili kad smo krenuli, formirali kolonu dugačku ko zna kol'ko kilometara, sve onako sa oružjem, sa kamionima, i onda su ljudi čuli šta se dešava, gde treba da idemo i onda su tako... ništa nije bilo organizovano, izašli na ulice, cela Loznica se okupila, stopirali su nas, zaustavili kolonu, nismo mogli da prođemo... bilo je tu puno mučnih scena, ljudi su pod točkove legali da ne prođemo. Onda su tu trajali razgovori, pa, pola dana sigurno i na kraju se odustalo od tog

Raspoloženje je bilo antiratno sto odsto.

Znači, niko nije bio raspoložen za takve stvari, čak su nas i zaustavili kad smo krenuli, formirali kolonu dugačku ko zna kol'ko kilometara, sve onako sa oružjem, sa kamionima, i onda su ljudi čuli šta se dešava, gde treba da idemo i onda su tako... ništa nije bilo organizovano, izašli na ulice, cela Loznica se okupila, stopirali su nas, zaustavili kolonu, nismo mogli da prođemo... bilo je tu puno mučnih scena, ljudi su pod točkove legali da ne prođemo.

Tako sam u toj sredini rastao, tako vaspitavan, znao sam da postoji Musliman, a šta je to, po čemu se razlikuje – pojma nisam imao. U vojsku kad sam otišao, isto je u početku bilo Muslimana, Hrvata, Slovenaca, razlika je, šta ja znam, u govoru, u naglasku nekom, jeziku, hajde Slovenci i Makedonci, ali druge razlike nisam pravio. E, tad je već počelo da sve to dešava, da se zakuvava, da se vrši propaganda. Tek onda sam saznao ko je Srbin i šta je Srbin, šta je Hrvat, šta je Musliman..

pokreta, vratili su nas, odmah smo se razišli svi kućama, sve je to puklo i možda posle jedno petnaestak-dvadesetak dana, e onda su nas ponovo pozvali preko radija; svi koji smo bili treba da se odazovemo, da dođemo ponovo. Onda smo se opet odazvali, da l' svi ili ne, to ne znam, i onda smo tu imali neke vežbe, uglavnom po Srbiji. Bio je, kažem, taj jedan, dva marša, nešto malo u Bosnu i nazad. E, onda kad je stvarno trebalo da se ide u borbe, e tad su mene oslobodili, tad sam ja bio ovde, nisam bio tamo, ali bio je moj brat, bio je otac...

Kakvo je raspoloženje sada u Loznici?

Sada?... Kao da rata nije ni bilo. Ljudi o tom više ne pričaju, normalno se živi. I pre je dolazilo puno ljudi iz Bosne u Loznicu, i tu je i radilo. Dobro, sad ne dolaze toliko, ali šta ja znam, i da dođu – isto bi bilo kao i pre. Kao da nije bilo rata uopšte, isto se ponašaju ljudi, baš potpuno isto.

Da li se priča o suočavanju sa prošlošću?

Pa, sve manje i manje. Ljudi su sad okrenuti svojim brigama i problemima, ovom stanju u državi, nezaposlenosti, više ljudi obraćaju pažnju na to. Dobro, kad se prikaže nešto na televiziji onda se malo sećanja vrate, ali, šta ja znam, vidim da niko tu nije dobio. Da se narod pitao – garantovano ne bi došlo do toga. Nego je neko tu pokrenuo narod, malo propagandom, ne malo, nego je propaganda tu dosta toga učinila.

Ko je taj "neko"?

Pa ti koji su bili na vlasti gore, ti koji sad odgovaraju, koji bi trebalo da odgovaraju, a i oni koji ne odgovaraju, koji su sprečeni, smrt ih je sprečila. Ti su zakuvali sve. Kad sam išao u srednju školu, sa mnom je bilo puno Muslimana u školi. Ja tad pojma nisam imao šta je Musliman. Tako sam u toj sredini rastao, tako vaspitavan, znao sam da postoji Musliman, a šta je to, po čemu se razlikuje – pojma nisam imao. U vojsku kad sam otišao, isto je u početku bilo Muslimana, Hrvata, Slovenaca, razlika je, šta ja znam, u govoru, u naglasku nekom, jeziku, hajde Slovenci i Makedonci, ali druge razlike nisam pravio. E, tad je već počelo da sve to dešava, da se zakuvava, da se vrši propaganda. Tek onda sam saznao ko je Srbin i šta je Srbin, šta je Hrvat, šta je Musliman. Znači do tad, takva je sredina bila, tako smo živeli. Možda su stariji ljudi to znali, eto ja, koliko sam imao tad godina, osamnaest godina, nisam imao pojma po čemu se mi razlikujemo od Muslimana i od Hrvata, od bilo kojih drugih. E, onda su stupili na scenu političari i doveli nas do svega ovog što nam se sad dešava.

Da li je krivica individualna ili grupna?

Grupna nije sigurno, individualna krivica – da, i to jednog broja ljudi, verovatno ne velikog broja ljudi, tih koji su tad bili na vlasti. Dobro, rat kad počne onda se ljudi drugačije ponašaju. Kad se doživi nešto, neka nesreća nekome u porodici, onda čovek ne može ni da razmišlja kao što je do tad razmišljao, onda ga i emocije pokrenu, onda propaganda učini svoje, onda je svako u tom trenutku spreman da učini nešto što ne bi uradio pre toga, jer znam kako sam ja sve to doživljavao kad je počeo rat, pa kad vidiš tamo neka ubistva, nekome odsekli glavu, nekome ovo, nekome ono, onda čuješ samo jednu stranu, sa druge ne čuješ ništa, onda se ti, normalno, stavljaš na tu stranu. U ratu je bilo sigurno tih koji su činili zločine na svim stranama i sigurno veći broj, ali da su svi za to krivi i odgovorni, to ne. Nije to kolektivna odgovornost sigurno.

Da li misliš da proces suočavanja sa prošlošću kod nas ide kako treba?

Mislim da ne ide, da je to još uvek sve sporo. Sad se pomalo prikazuje, evo prikazali su Srebrenicu. Ko zna, možda to naši ne bi ni prikazali, nego... Sve to jako sporo ide, sve smo gledali jednostrano, kao verovatno i na drugim stranama – šta Hrvati prikazuju svojim, Muslimani svojim, verovatno je to svuda isto. I kod nas su prikazivane samo naše žrtve, znači žrtava je bilo svuda i normalno je da treba svako ko je činio zločine da odgovara.

Šta je za tebe suočavanje sa prošlošću? Kako ti to shvataš?

Pa, tako da to ne sme više da se ponovi. To što je bilo pre, desilo nam se, i da se više nikad ne ponovi, jer niko od toga nije imao korist, rat nikome nije ništa dobro doneo, izuzev možda nekim pojedincima, ratnim profiterima, toga ima u svakom ratu, ali niko od nas trenutno ne živi bolje nego što je tad živio. Možda Slovenci, oni su to brzo završili, otišli svojim putem, a ovi ostali, garantovano su svi bolje živeli ranije nego što sad žive. Ja znam da sam ja bolje živio, puno bolje, nego sad.

Misliš pre rata?

Pre rata. Nisam imao nikakvih briga, nisam razmišljao kako ću sam sebe prehraniti, a kamoli da osnujem sad porodicu, da hranim porodicu, o tome skoro da i ne razmišljam.

Osećaš li deo odgovornosti?

Pa, šta znam... Takvo je vreme bilo da sam se morao odazivati na pozive, da se nisam odazvao bio bih priveden, sigurno bih išao na vojni sud i ko zna kakve bi već bile sankcije prema meni. Odazvao sam se, jer to mi je, kao, dužnost bila – u vojsci polažeš zakletvu i zaklinješ se u nešto, da ćeš to i to činiti. Došlo je to vreme da se odazoveš, na takve pozive sam se odazivao. Mnogi ljudi su se odazivali, normalno iz straha. Sad, bilo je tu i dobrovoljaca sigurno, koji su.... propaganda je učinila da on postane dobrovoljac, da on misli da je to ispravno što on ide tamo, da ko zna zbog čega ratuje, da gine, da ubija. Verovatno i veliki procenat tih ljudi koji su bili dobrovoljci, koji su otišli dobrovoljno, da su i oni posle videli šta je i kako je. Verovatno sad, ne daj bože da se ponovo desi, drugačije bi razmišljali, sigurno.

Kad kažeš “propaganda”, na šta misliš?

Mislim na medije, na televiziju, na radio, štampu. Znači, sve ono što se u tom vremenu dešavalo i svi su bili okupirani time, znači gledalo se ko je šta radio, niko ništa nije radio, svi su gledali televiziju, šta se dešava tamo, šta se dešava kod nas.

Koliko su po tvom mišljenju danas mediji objektivni?

Objektivniji jesu, ali ne baš toliko koliko bi trebalo da budu. I dalje se svuda... gledam ovde na kablovskoj, imam i Hrvatsku, imam u Loznici i bosanske te kanale, svi oni sa svoje strane gledaju, znači svako misli da je on žrtva, da je vlastita strana žrtva, da su ostali krivi. Ima i kod nas tih pokreta koji, ne da dokazuju, nego hoće da pokažu da nije samo jedna strana žrtva ili dve ili tri nego da smo svi žrtve, svi smo krivi za ovo što nam se desilo. Krivi smo i mi svi sigurno, ali mnogo manje nego tih par ljudi....

Šta misliš, kada govorimo o narodima, odnosno bivšim republikama a sadašnjim državama, da li ima više ili manje krivih i većih ili manjih žrtava?

Pa šta znam, verovatno ima, ali ko će to sad dokazati? Mi ni danas ne znamo, a ko zna još koliko godina treba da prođe da bismo saznali pravu istinu. Možda je nikad

nećemo ni saznati. U svakom ratu pobednik piše istoriju i ti učiš da je to tako. Sad, da li je to tako bilo ili nije, ko to zna? Znači, ja mogu da pričam o onome što ja znam, što sam ja doživeo, što je moj brat koji je bio na ratištu doživeo... bio je u redovnoj vojsci i otišao je u Hrvatsku, tamo je bio na ratištu baš gde se ratovalo i gde se ginulo, pa su ih posle kad se povlačila vojska u Bosni Muslimani napali, konvoj koji je bio obezbeđen i bilo je dogovoreno da se mirno povuče sa hrvatske teritorije napali su, i puno ih je poginulo tu. Bratov drug je pored njega poginuo. E sad, kad gledaš to, samo to kad gledam ili moj brat koji je to doživeo, znači on će imati sliku i utisak da su ti drugi krivi. On zna šta se njemu desilo, ne zna za mnogo drugih slučajeva, možda na našoj strani ili na hrvatskoj strani šta se desilo. Znači, svuda je bilo toga. Rat kad počne onda ponese čoveka, čovek mnogo, mnogo drugačije razmišlja u ratu nego ovako sad. Onda razmišljaš da preživiš, da sačuvaš svoju glavu, da sačuvaš svoju rodbinu, svoje prijatelje. Ako se nešto nekome desi, onda čovek izgubi kontrolu i teško je takvog posle urazumiti.

Šta je za tebe pomirenje?

Pomirenje? Pa, teško će doći do pomirenja još dugo ovde kod nas. Teško će ljudi zaboraviti žrtve koje su pale. Onaj ko nije osetio na svojoj koži, taj će i zaboraviti. Ko je na svojoj koži osetio biće potrebno bogami dosta vremena da prođe, ko zna, možda i par generacija da prođe, da se sve to zaboravi.

Pomirenje? Treba da radimo, da poslovno sarađujemo, da kulturno sarađujemo. Ono što je pre bilo neće biti sigurno više nikad, ali svako za sebe treba da živi i da imamo saradnju. To je to...

A "obični ljudi"?

Obični ljudi? Pa, ne znam. Evo, iskreno, ja pričam o svemu tome, ali puno se toga izdešavalo, pa i ja čak ne verujem u dosta tih stvari. Ja se na primer sad ne bih usudio da odem u Hrvatsku sam, još uvek, ne bih smeo. Ja kažem to mom zetu i sestri; oni kad dolaze iz Švajcarske, puno im je bliže preko Hrvatske. Posle kad razmislim, da l' bih ja smeo doći sa decom, šta znaš kakvih ekstrema ima još uvek, šta može da se desi. Ko mu garantuje da će bezbedno proći? Mislim, prolaze, idu ljudi, dolaze iz Hrvatske ovde, nikom se ništa ne desi, idu naši tamo, ali još uvek... ja mislim da postoji još uvek nešto u vazduhu što nas, nažalost, razdvaja. Sad, kol'ko će vremena proći da ljudi to sve zaborave, da se vrati to na staro – ne znam, stvarno.

Šta misliš na kome je da ponese taj ceo proces pomirenja, suočavanja sa prošlošću? Ko to treba da inicira?

Treba svi to da iniciraju, ali najveću ulogu tu mogu i danas da odigraju opet političari, jer su oni u svim medijima, oni su prisutni, njih slušamo i gledamo svaki dan. Šta ja mogu sad, gde ja mogu da se pojavim? Ako negde, na nekoj radio-stanici nešto kažem ili negde na nekoj maloj televiziji, to jedan dan traje i drugi dan se zaboravi. Ovi koji su svakodnevno na televiziji i u štampi, oni mogu mnogo više toga da urade, ne kažem da ne mogu svi, ali oni mogu mnogo više baš zbog toga što su mediji takvi.

Možemo li se pomiriti ako se ne suočimo sa prošlošću?

Teško. Moramo svi reći tačno ko je to bio, da krivci odgovaraju. Svako ko je kriv, bilo sa čije strane, da odgovara za svoje što je radio. Dokle god bude neko na slobodi, a takve je stvari radio, bude štićen od ovoga ili onoga, neće biti pomirenja. Znači, svi moraju biti tamo gde im je mesto.

Ima li još nekih prepreka sem tih na putu ka pomirenju?

Pomirenje i kad bude i ako bude... ali, opet to neće biti ono što je bilo pre, sigurno. Mnogi ljudi će razmisliti ako treba u brak da stupe sa nekim ko je druge nacionalnosti, mnogo više će sad razmišljati i razmišljaju o tome nego pre. Takva je sredina kod nas bila, nije tako višenacionalna (kao u Vojvodini), bilo je i drugih nacionalnosti, ali mnogo manje, nije se uopšte obraćala pažnja na to s kim ćeš stupiti u brak, ko je koje vere, koje nacije, ko ti se sviđa – s tim si. E, sad je malo drugačije, jer svako ima neko ružno iskustvo iz tih ratova, mnogi brakovi su baš zbog toga što su različite vere, propali. Mnogo je dece ostalo bez oca ili bez majke, tako da bih sad i ja mnogo, mnogo teže ušao u brak sa nekim druge nacionalnosti nego pre rata – iz objektivnih razloga. To što nam se desilo – da se više nikad ne ponovi! Valjda neće.

Kakva nam je budućnost?

Joj, nije lepa, sigurno. Treba da prođe još dosta godina. Mi treba prvo da promenimo svoj mentalitet, a za to je potrebno dosta vremena. Treba ovu zemlju podići posle tih silnih ratova, posle tolikog upropaštavanja, i za to treba puno vremena. Ne vidim ja tu za još nekih deset godina da će biti bolje. Biće ovako kako nam je sad. Ne vidim lepšu budućnost za nas još dugo. Parola: snadi se sam. To je kod nas sad. Niko ti pomoći neće ako sam sebi ne pomogneš. Niko ti pružiti ništa neće, niko se setiti ničeg neće, mnogi ljudi su ostali invalidi u ovom ratu, niko sad na njih ne obraća pažnju. Gde se pomenu ti ljudi invalidi? Je l' imaju nešto zbog toga što su ostali invalidi? Nemaju! Možda je neko nešto malo dobio, ali to je beznačajno. Znači, u se i u svoje kljuse.

T. G.

Da li još uvijek osjećate posljedice rata? Na koji način?

Hvala bogu pa u ratu nisam nikog bližeg izgubila pa posljedice rata osjećam na sasvim drugi način nego ljudi koji su nekoga svog izgubili. Da, ja posljedice osjećam, zaradila sam “bolu”, visok pritisak, obitelj se raštrkala na sve strane. Prije rata živjela sam u sistemu koji nas je možda sputavao, ali nas je sve na neki način čuvao. I poslije evo deset godina, puno je ruševina i u okolini, ali i u ljudskim dušama – omladina bez cilja luta i odaje se porocima i o njoj nitko ne brine osim poneke strane organizacije koja joj možda nakratko i pomogne, ali naše vlasti za to nemaju sluha.

Šta je ono što biste vi željeli promijeniti? Koje promjene bi poboljšale trenutnu situaciju za vas lično, ali i za cijelo društvo?

Ja bih voljela da djeca idu zajedno u škole, da omladina sjedi u istim kafićima, da završavaju škole i rade što vole, da se ljudi zapošljavaju i ne dijele na “naši” i “njihovi”. Kako do toga doći? Pa i meni je to teško pitanje, mislim da bi veliki doprinos tu mogle dati škole, mijenjanjem nečeg u svom načinu rada, pa sportska društva, vjerske institucije... Škole bi trebale po ugledu na razne omladinske i strane organizacije napraviti susrete među djecom, od osnovnoškolaca do srednoškolaca i starijih – organizirati zajedničke izlete, utakmice, priredbe; možda bi to moglo dati neki doprinos. Posebno ako bi te akcije bile pohvaljene, podržane, poduprte od raznoraznih političara.

Kako se suočiti sa prošlošću? Kako se odnositi prema njoj?

Prošlost je nešto što se pamti, a osobito kod nas gdje postoji više različitih prošlosti. Hvala bogu pa ne mrzim. Poštujem i svoje i tuđe, nastojim da shvatim druge, ne umanjujući njihovu bol. Pokušavam na sitnim primjerima pokazati da nije bilo baš sve crno, pa tako često u razgovorima spominjemo neke stvari iz vremena rata koje su pozitivni primjeri u tom zlu koje se dešavalo. Na primjer: “Sjećaš se one moje prijateljice od prije rata, mi smo slale jednu drugoj pakete hrane iako smo bile razdijeljene, a i danas se često čujemo i dopisujemo”. Ona takođe može nekome ispričati svoj primjer. Ako počnemo samo sa okrivljavanjima i optuživanjem kao što to rade političari svih strana, onda ćemo postati isti kao i oni, bez želje da se bilo šta promijeni.

Kakvi su vaši stavovi o pomirenju? Šta je za vas pomirenje? Kako do njega doći?

Veoma su važna neka mala pomirenja – susreti u trgovini, na pijaci... Pomirenje se ne može postići zakonom nego tolerancijom, međusobnim susretima. Mediji tu mogu dosta napraviti – kad bi mediji promijenili svoj govor, kad ne bi svako opet “vukao” na svoju stranu, bez obzira na to šta je istina. Taman čovjek nešto zaboravi kad opet u tisku ili na TV-u neke ružne slike iz prošlosti, sa tako ružnim tumačenjima i izjavama, što ponovo vraća u prošlost i to na jedan ružan način. Pomirenje je

Pokušavam na sitnim primjerima pokazati da nije bilo baš sve crno, pa tako često u razgovorima spominjemo neke stvari iz vremena rata koje su pozitivni primjeri u tom zlu koje se dešavalo. Na primjer: “Sjećaš se one moje prijateljice od prije rata, mi smo slale jednu drugoj pakete hrane iako smo bile razdijeljene, a i danas se često čujemo i dopisujemo”.

rješenje – ljudima treba perspektiva, školovanje, rad, druženje. Ono što je meni interesantno je da se u individualnim razgovorima svi mirimo, volimo, prepričavamo prošlost na jedan drugi način, ali dok je grupa veća sve se mijenja. Kao da se jedni drugih bojimo što će tko reći.

Ko bi trebao raditi na pomirenju?

Već sam rekla o tome kako bi mediji, škole, mogli napraviti neke pomake malim promjenama u svom načinu rada. Osim njih, i vjerske institucije bi, mislim, mogle nešto učiniti. Pošto sad imamo vjeronauku u školama mislim da bi vjerski radnici puno mogli pomoći pri pomirenju, pričanjem djeci o bližnjem na drugačiji način – da vole sve ljude. Oni će kad dođu kući ispričati to svojim i tako bi to išlo. Također, u vjerskim objektima s poštovanjem pričati o susjedu, o čovjeku druge vjere. Međutim, oni su se pretvorili u političare koji ističu samo “svoje” i dijele na “naše” i “njihove”.

Imate li nekih strahova vezanih za pomirenje?

Moji strahovi se odnose na ulogu međunarodne zajednice koja mislim ne shvaća mentalitet naših naroda. Mi smo dugo bili u društvu kulta ličnosti a sada nam “dozvoljavaju” neku demokraciju – mi tu demokraciju ne shvaćamo, ali je krivo koristimo.

Mogu li “mali, obični ljudi” išta napraviti? Mislite li da vi lično možete nešto napraviti?

Osobno sam za pomirenje i na tome radim sitno, ali uspješno. Družim se sa svima u svojoj školi koja radi kao dvije škole pod jednim krovom, svoju djecu sam naučila da vole svoje i poštuju tuđe, te u razredu svakodnevno pričam sa školskom djecom o “drugima”, učim ih da razdvajaju na dobro i zlo, a ne na “naši” i “njihovi”.

Mislite li da su ljudi u našoj zemlji spremni na pomirenje, da li žele pomirenje?

Lijepa budućnost bez svih ovih podjela je daleko, ali biće je ako se opet ne pojavi koja nacionalistička budala. Mislim da bi konačno neko trebao ukinuti, zabraniti nacionalističke stranke, da je to jedan korak koji bi puno značio.

Ljudi su spremni na pomirenje, ali većina njih će ipak reći “da je prerano”, isto kao i njihovi političari. Također, ljudi iz dijaspor, koji u tim zapadnim zemljama uživaju, često nama ovdje unose nemir govoreći “važno vam je...”. Često su spremni i ne misleći na nas ovdje ući u konflikte sa ljudima sa kojima mi izgrađujemo odnose i pomirenje. Mislim da su ljudi spremni za pomirenje, da ga žele, ali da misle da je lakše ovako – da svako živi u svom “toru”. A političari i dio međunarodne zajednice to podržavaju.

Šta mislite o tome da li je krivnja individualna ili kolektivna? Šta je sa odgovornošću “običnih ljudi” za sve što se dešavalo?

Sve krivnje nisu niti individualne niti kolektivne, ali su u određenim slučajevima i jedno i drugo. Najveća odgovornost je na političarima i njihovim strankama. Značajna je i odgovornost medija, a potom i vjerskih radnika. Svi oni su nametnuli strahove običnim ljudima o “onim drugima”. Kod ljudi je tako uvijek prisutan strah od druge strane koja se prikazuje kao neprijatelj; stvara se strah od ponovnog izbijanja rata. A obični ljudi glasujući za “svoje” odgađaju ovaj proces pomirenja. Ali za prošlost “mali, obični ljudi” nisu krivi, nama je bilo lijepo a sada je svima njima lijepo, a nama tako kako jest.

Kad govorite o budućnosti, koja su vaša predviđanja vezana za nju? Kako vidite proces pomirenja u budućnosti?

Lijepa budućnost bez svih ovih podjela je daleko, ali biće je ako se opet ne pojavi koja nacionalistička budala. Mislim da bi konačno neko trebao ukinuti, zabraniti nacionalističke stranke, da je to jedan korak koji bi puno značio.

A. G.

Od glave do pete

Kako si doživeo konflikt koji nam se desio 2001. godine?

Ja lično nisam bio jako iznenađen konfliktom, poznavajući stvari ne samo kod nas već i šire. Lično, nije mi bilo prijatno, posebno ne meni koji radim i živim sa Makedoncima. Živim u opštini u kojoj je 90 odsto Makedonaca i nije mi baš bilo prijatno.

Reci mi da li sada, posle četiri godine, još uvek osećaš posledice tog konflikta?

Ja sam isti i posle te četiri godine, ali osećam da kod ljudi postoji, posebno neposredno posle konflikta je bilo dosta, kako da kažem, velikog velikog nepoverenja. Iako je to nepoverenje postojalo i pre konflikta, posle konflikta se puno više produbilo.

Reci mi, po tebi, u kom pravcu da se usmerimo i na koji način da se ophodimo s tim nepoverenjem koje postoji?

To je malo komplikovanije pitanje zato što treba vremena pre svega, i u tom malo dužem vremenskom periodu treba ljudi da se naviknu na ovakav način življenja; znači, da prihvate stvari kao realne, kao prisutne, i onda neće biti problema. I, razume se, vlast treba puno da doprinese, ona najviše treba da doprinese.

Misliš li da je pomirenje između, uslovno rečeno, dve strane koje su bile uključene u taj konflikt, jedan od načina da se ophodi s tim nepoverenjem?

Pomirenje... pa šta znam. Ja se ne osećam kao da sam se svađao. Međutim, ipak ću se vratiti na ono što sam rekao, prihvatanje realnosti ne samo onoga šta znači realnost sa strane Makedonaca nego i sa strane Albanaca. Znači, realnost da je ovo Makedonija i realnost da se ne može deliti i da svi moraju da žive i doprinose dobrobiti ove države, odnosno da rade zajedno, što verujem da je cilj svih; odnosno, uključivanje u Evropsku uniju kada će ti problemi biti još manji.

Reci mi ko sve treba da radi na tom procesu?

Ja bih rekao od glave do pete ili od vlade do najobičnijeg građanina, svi treba da doprinesu. To je lanac, glavna karika su oni gore, ali ako ti jedna karika nedostaje neće štimati.

Da li negde vidiš odgovornost za taj konflikt, za celu tu situaciju?

Odgovornosti svakako ima, ne može da nema. Isto kao što ima i razloga. Međutim, da li su ti razlozi toliko veliki da dođe do ovoga, to ne znam. To možda neki analitičari mogu da kažu. Sigurno da pre nekog konflikta postoji neki preperiod, konflikt, pa period posle konflikta. Svakako da je period pre konflikta jako važan period. Mnogim konfliktima koji su se dešavali, posebno na Balkanu ili recimo u Bosni, Kosovu, Makedoniji i na drugim mestima, uvek je prethodilo nešto. I posle konflikta, zavisno od obima rata, da li je bio građanski, međuetnički, između država, čak i među republikama, kako bih rekao, zavisno od toga dolazi do rezultata ili primirja ili

Osećam da kod ljudi postoji, posebno neposredno posle konflikta je bilo dosta, kako da kažem, velikog velikog nepoverenja. Iako je to nepoverenje postojalo i pre konflikta, posle konflikta se puno više produbilo.

Niko ne može da prihvati da je samo on kriv za nešto, to je jedna stvar, i druga stvar, kad se rasporedi ta krivica svakako da će kod nekoga da je bude više, a kod nekoga manje; važno je da smo svi krivi i da se preuzme odgovornost javno. Na primer, mi Albanci smo odgovorni za to, to i to, Makedonci – za to, Srbi – za to, zato što smo svi učesnici u konfliktu. Možda u Makedoniji – Albanci i Makedonci, ali u Bosni – Srbi, Hrvati, Bosanci i neki drugi, treći, kako da ih zovem.

dogovora. Znači da sigurno nešto prethodno nije štimalo, možda kod Albanaca, možda kod Makedonaca i to se zapostavljalo i nakupljalo i zato verujem da u budućnosti neće biti nekakvih problema. Ja sam bio ubeđen da se ovaj konflikt ne može proširiti jer problemi među Albancima i Makedoncima nisu bili toliko veliki da bismo mi imali neki veliki rat. Mislim da je ovo bio jedan kontrolisani rat od nekih većih karika, tako da su oni kontrolisali situaciju i oni su je i okončali.

Da li negde vidiš krivicu ili krivce?

Ima, međutim ne bih mogao da ih lociram. Ne bi trebalo da se mnogo ulazi u te analize, te analize bi mogle da proizvedu nešto drugo. Zato ne bih hteo. Sigurno da ima, ne može da nema, ali ima sa obe strane ili i na tri strane.

Međutim, niko ne može da prihvati da je samo on kriv za nešto, to je jedna stvar, i druga stvar, kad se rasporedi ta krivica svakako da će kod nekoga da je bude više, a kod nekoga manje; važno je da smo svi krivi i da se preuzme odgovornost javno. Na primer, mi Albanci smo odgovorni za to, to i to, Makedonci – za to, Srbi – za to, zato što smo svi učesnici u konfliktu. Možda u Makedoniji – Albanci i Makedonci, ali u Bosni – Srbi, Hrvati, Bosanci i neki drugi, treći, kako da ih zovem.

Reci mi koja je tvoja prognoza za Makedoniju?

Budućnost je u Evropskoj uniji i kad stvarno budeš imao standard, posao, i kad budeš uživao ta osnovna prava, ne osnovna etnička prava već osnovna građanska prava, tada neće biti problema bukvalno ni za koga.

Hoću da ti kažem da sam ubeđen da ovi problemi jednog dana apsolutno neće postojati, samo normalno, potrebno je vreme. Kad kažem vreme, mislim na generacije, ne na nas. Kad jedno petogodišnje dete postane tridesetogodišnjak razmišljaće drugačije.

L. Đ.

Našli su nas na cesti i primili u kuću

Možete li nam se ukratko predstaviti?

Moje ime je Milica, rođena sam u Zenici 1953. godine, gdje sam i odrasla, završila srednju školu, radila u Željezari "Zenica" dvadeset jednu godinu. Iz Zenice smo otišli 1993. i od tada živimo u Bijeljini.

Kako je na vas uticao početak rata u BiH?

Kao i na veliku većinu ljudi koji se uopšte nisu nadali tom ratu. Ja lično nisam osjećala da će u Zenici – gradu u kojem sam odrasla i družila se cijeli svoj život sa ljudima raznih nacionalnosti, vjera, čak i rasa – doći do rata. Nisam očekivala da će se u jednoj radničkoj sredini, kao što je to bila Zenica, u koju su ljudi dolazili sa svih strana bivše SFRJ da rade i tu osnivali porodice i ostajali da žive... Svi smo se družili i nisam očekivala da u jednoj takvoj sredini može da dođe do rata. Mene je rat dočekao potpuno nespremnu i bila sam šokirana. Ne znam kako ostali, ali ja sam taj početak rata dočekala potpuno nespremna.

Koliko je to što ste doživjeli u toku rata uticalo na vaš kasniji život?

Pa mnogo, promjenio mi se život iz korijena... Kada sam očekivala da ću početi najljepše da živim – djeca su poodrasla, imali smo dobra radna mjesta, bili smo stambeno obezbjeđeni, materijalno situirani – preko noći smo ostali bez ničega. Ostali su nam samo naši životi, ali, doduše, to je i ono najvrijednije.

Koliko često danas razmišljate o ratnom periodu?

Još uvijek često razmišljam, baš često razmišljam o prvim danima rata. Često se spomene i početak rata. Ali češće od toga naši prijatelji i mi sjećamo se naših lijepih prijeratnih vremena i života koje smo tada vodili.

Vaša porodica je preživjela teške trenutke u toku rata, da li osjećate gorčinu kada se toga sjetite?

Ne, nisam osjećala gorčinu ni kada se to desilo. Bila sam razočarana u prijatelje, u komšije, ali nikada nisam nikome poželjela zlo. Čak ni ljudima koji su meni i mojoj porodici uradili to što su uradili, nikada nisam poželjela da im se zlo vrati. Možda nekada u afektu jesam rekla "Dabogda mu se vratilo!", ali to nikada nisam stvarno i poželjela nekome. Kad smo već spomenuli te loše događaje koji su se meni i mojoj porodici desili voljela bih da to i objasnim. Nikada sa komšijama nismo imali nikakvih problema dok nije počeo rat. Nisam očekivala da bih ja lično mogla da imam problema. Naša porodica je u pravom smislu multietnička, rodbinski smo povezani sa pripadnicima različitih nacionalnosti. Ni ja, ni moja sestra, majka, muž, nismo očekivali da bi se nama moglo desiti tako nešto. Do dana nesreće nikada nisam ni pomislila da bih mogla otići iz Zenice. Dok jedne noći nepoznata lica nisu u kuću moje majke ubacila dinamit. Moja majka i kćerka koja je tada imala jedanaest godina bile su teško povrijeđene, a kuća potpuno uništena. Kćerka mi je bila potpuno unakažena i jedno vrijeme nismo znali hoće li uopšte preživjeti. U Zeničkoj bolnici su joj pružili adekvatnu pomoć i doktori su je smjestili na Očno

Kad smo stigli u Žepče već se osjećala napetost i utočište nam je pružila jedna hrvatska porodica koja nas uopšte nije poznavala. Našli su nas na cesti i primili u kuću. Iz Žepča smo razmjenom dospjeli u Republiku Srpsku.

odjeljenje, na koje ona po prirodi svojih povreda nije pripadala. Medicinsko osoblje se brinulo o njoj. Ali od tog dana kada sam vidjela svoju rodnu kuću uništenu, ja sam odlučila da ja i moja porodica odemo iz Zenice. Jedva sam čekala da odem iz grada koji sam voljela kao nijedan drugi grad na svijetu i u kojem sam namjeravala da provedem čitav svoj život. Zbog svega što se desilo morali smo da napustimo grad. Ali kako su Srbi u to vrijeme u Zenici živjeli u getu, nije im bilo dozvoljeno da napuste grad; ja sa svojim imenom i prezimenom nisam mogla napustiti Zenicu.

Kako ste uspjeli da ipak napustite Zenicu?

Teško, kao što sam vam već rekla, Srbima je bio zabranjen izlazak iz Zenice. Ja sam zamolila koleginicu sa posla da mi dâ svoju ličnu kartu. Ona mi je izašla u susret i uvjerena sam da mi je spasila život, a to joj nikada neću zaboraviti. Iako nas dvije uopšte ne ličimo, stražaru na barikadi je bilo dovoljno da vidi njeno ime pa da me pusti. Moje kćerke su putovale istim autobusom, ali odvojeno od mene. Prijatelj moje starije kćerke, mladić iz Žepča, Musliman, tj. Bošnjak, vodio je njih dvije, i stražaru rekao da su to njegove rodice, izbjeglice iz Viteza. Moj muž je dao sav novac koji smo imali da potplati pripadnike vojne policije da ga izvedu iz Zenice. Kad smo stigli u Žepče već se osjećala napetost i utočište nam je pružila jedna hrvatska porodica koja nas uopšte nije poznavala. Našli su nas na cesti i primili u kuću. Iz Žepča smo razmjenom dospjeli u Republiku Srpsku.

Da li se od tih ratnih dana naovamo situacija u BiH promjenila nabolje i koliko?

Da sam se ja pitala, rata nikada ne bi bilo. Da se pitala velika većina ljudi rata ne bi bilo. Situacija se promjenila. Od početka rata do odlaska iz Zenice doživljavala sam šikaniranja od strane kolega, od sitnih pakosti do groznih uvreda, međutim, kada sam prvi put otišla u Zenicu 1996. doživjela sam da me ti isti ljudi srdačno pozdravljaju, pozivaju da dođem... Bila sam šokirana tom promjenom. Možda bih se bolje osjećala da su se nastavili ponašati kako su se ponašali u ratu. Sve to vrijeme mi nije bilo jasno jer se ja nisam promjenila. Da su i dalje nastavili da okreću glavu od mene, makar bih znala na čemu smo. Voljela bih da su ljudi manje dvolični.

Kako se osjećate kad sada odete u Zenicu?

Rijetko odlazim u Zenicu. Kako vrijeme prolazi, sve manje imam želje da idem tamo. Kad sam prvi put poslije rata došla u Zenicu, na ulasku u grad, kada sam vidjela željezarske dimnjake, suze su počele nekontrolisano da mi teku. Mojoj kćerki nije bilo jasno zbog čega plačem, a ja sam se tako tužno osjećala što sam bila primorana da napustim taj grad. Kako vrijeme prolazi sve ga manje i manje volim. Nikad ne bih poželjela da se vratim da živim u Zenici. Kad je moja kćerka nastradala niko od mojih prijatelja i prijateljica bošnjačke nacionalnosti nije pitao za moje dijete, niti je došao da me posjeti. Do tada smo sve naše radosti i žalosti zajedno proživljavali. A tada se niko nije udostojio ni da me nazove da pita kako je moje dijete.

Prvom prilikom, čim su telefonske veze uspostavljene, pozvala sam sve svoje prijatelje i prijateljice, misleći da i oni jedva čekaju da me čuju. Iako sam im svima dala svoj broj nikad mi se niko nije javio. Zvala sam ih dva-tri puta, ali mi niko nije uzvratio poziv. Da moja sestra ne živi u Zenici, nikada ne bih poželjela da odem tamo.

Da li vi, kao “obična” građanka, kad sagledate situaciju u BiH, mislite da je pomirenje na zadovoljavajućem nivou?

Mislim da nije. Možda obični građani i žele pomirenje, ali mediji i politika dosta utiču na ovaj proces. Mediji još uvijek forsiraju ratni period, a političare baš briga.

Kakav je sad odnos među ljudima različitih nacija u Bijeljini?

Mislim da u Bijeljini nema međunacionalne netrpeljivosti. Kada sam došla u Bijeljину u našoj ulici su sve komšije bili Muslimani. Pomagali su nam da se snađemo jer smo došli u Bijeljину bez ičega. Fino smo se družili i nikakvih neprijatnosti nismo imali mi sa njima ili oni sa nama.

Kakva je bila vaša reakcija kada ste čuli da je potpisan Dejtonski mirovni sporazum?

Bila sam veoma srećna, čak sam kao pravi idealista pomislila da će nastupiti period obnove i izgradnje, kao što je to bilo poslije II svjetskog rata. Mislila sam da će i BiH poslije nastupanja mira tako da se gradi i napreduje. Nisam očekivala da će da dođe do opšteg grabljenja, da će pojedinci uspjeti da se obogate, a da će velika većina naroda ostati u bijedi, bez uslova za život, bez posla.

U kontaktima sa vašim poznanicima i prijateljima koji spadaju u kategoriju izbjegličkog stanovništva da li se dotičete teme povratka?

Često pričamo o tome, ali baš niko od mojih prijatelja, izbjeglica iz Tuzle, Zenice, Travnika, Bugojna... niko od njih ne želi da se vrati u svoje predratno mjesto življenja; svi žele da žive u Republici Srpskoj.

Šta mislite da je razlog takvog njihovog stava?

Najvjerovatnije egzistencija. Znamo da bismo s povratkom bili građani drugog reda. Ni ovdje nemamo baš neke poslove, ali se snalazimo, a tamo ni toliko ne bismo mogli da ostvarimo. Ali i to što su ljudi preživjeli u toku rata i ružna sjećanja sprečavaju nas da se vratimo u rodni kraj.

Šta bi to još trebalo da se uradi u BiH kako bi se normalizovali međuljudski odnosi?

Šta bi trebalo da se uradi? Pa spomenuli smo Dejton u kome je potpisano da je BiH država sa dva ravnopravna entiteta F BiH i Republikom Srpskom. Mislim da ne bi trebalo da se dira u taj dejtonski model i da Republika Srpska treba da opstane kao federalna jedinica u okviru BiH. To bi doprinijelo pomirenju; da Republika Srpska zadrži status koji je stekla u Dejtonu, da svi živimo tamo gdje to želimo i da nas niko ne sili. Ti svakodnevni pritisci da se ukine jedan od entiteta vraćaju nas na početak devedesetih. Treba da živimo kao dobre komšije i da svak živi gdje želi i na svome.

Koliko može pojedinac da učini na pomirenju i stabilizaciji situacije?

Malo pojedinac može da učini. Što se mene tiče, to pomirenje bi davno nastupilo, ali to ne zavisi od nas, nego je sve to stvar politike koju mi ne razumijemo. Možda će te ciljeve današnje politike saznati tek moja djeca i unučad.

Kad se kaže pomirenje, šta vi pod tim podrazumjevate?

Ja nisam ni sa kim u zavadi. Sa kim bi ja to trebalo da se mirim? Pomirenje mi je ovakvo dovoljno dok možemo da se krećemo slobodno i da se družimo sa kim hoćemo. Ja i moja porodica i postupamo tako, još uvijek nam nije bitno ko kojoj naciji i rasi pripada, čovjeka cijenimo po njegovim ljudskim osobinama koje posje-

To što su ljudi preživjeli u toku rata i ružna sjećanja sprečavaju nas da se vratimo u rodni kraj

duje. Što se mene tiče, pomirenje je nastalo. Nisam kivna ni na koga, dragi su mi svi dobri ljudi, loše ljude ne mrzim ali ih i ne volim.

Kako vi vidite budućnost BiH?

Uhh... Crna budućnost BiH. Sve propada, nema nikakvog napretka... Žao mi je moje djece jer nisam sigurna da će i ona uspjeti da ostvare penziju u BiH; ja čisto sumnjam da ću i ja u tome uspjeti. Ljudi teško žive i jedva uspijevaju da zarade za goli život, a ništa ne ide nabolje.

Šta još narod kome pripadate može da učini za pomirenje u BiH?

Ne samo moj, nego bi i ostali narodi u BiH do pomirenja najlakše došli kada bi počeli normalno da žive, i kad bi imali dovoljno posla, i kada bi dostigli neki normalan standard. Tad ne bismo imali vremena da razmišljamo o nekim drugim stvarima osim o poslu. Poboljšanje ekonomske situacije doprinijelo bi i poboljšanju odnosa unutar nacija. Mogućnost za normalan život i ekonomska sigurnost bi doprinijele pomirenju.

Kako sada reagujete kada na medijima čujete za neki incident prouzrokovan međunacionalnom netrpeljivošću?

Mediji još više doprinose razdoru. Možda ne bi sve trebalo ni da se objavi, a oni sa previše pažnje, senzacionalistički, tretiraju te incidente i doprinose sporijem pomirenju i povećanju netrpeljivosti među ljudima.

Kako da se ljudi nose sa ružnim iskustvima i uspomenama iz rata?

Mislim da treba oprostiti ali ne treba zaboraviti. Ja sam već davno oprostila ljudima koji su mi učinili nažao, ali nikad nisam zaboravila, niti ću zaboraviti.

Da li po vašem mišljenju zastupljenost u institucijama po "nacionalnom ključu" utiče na pomirenje?

Ako smo država tri konstitutivna naroda, ovo treba da doprinese pomirenju. Jednaka zastupljenost je način da se nijedan od konstitutivnih naroda ne osjeća izbačenim ili nedovoljno zastupljenim.

B. J.

Time što su ćutali i nisu ništa radili,
samim tim jesu učestvovali u svemu tome

Koliko imaš godina i odakle si?

Imam dvadeset šest godina, a odakle sam, to je duga priča... Rođena sam u Prizrenu, živjela sam malo u Prizrenu, pa u Prištini, Đakovici, sve na Kosovu, pa onda u Šibeniku, Drvaru, Bijelom Polju i sada u Podgorici. Klasična priča djeteta vojnog lica.

Kako su se ukrštale te selidbe sa početkom ratova devedesetih godina?

Bili smo na Kosovu kada su tamo počinjale demonstracije i pobune za neka veća prava manjina, a moj otac je tada bio graničar i radio je puno na terenu. Mi smo odrastali, on je tada zatražio prekomandu da bi se makao jer je već tada počelo da biva opasno. Želio je da se povuče u penziju, da ode mirno. Onda je dobio prekomandu za Šibenik i tamo smo proveli dvije prelijepe godine '89-'90, dok i tamo nije počeo rat. Onda je moj otac dobio prekomandu za Drvar u Bosni, dok i tamo nije počeo rat, posle toga im je naređeno da se svako vrati u mjesto odakle je. Tada smo se vratili u Crnu Goru, i tu je vladao haos dok se nismo malo prilagodili.

Kako si ti kao dijete doživjela taj ratni period?

Ono što je meni rat pokazao kao sa svih strana zaštićenom djetetu, je dobra strana, dobro lice ljudi. Na primjer, dok smo živjeli u Šibeniku proveli smo tri mjeseca u podrumima. Otac mi je bio u kasarni, maltene zarobljen, a mi ovamo, u tim vojnim zgradama gdje smo svi bili djeca vojnih lica. Polovina ih je već prešla u Hrvatsku gardu dok ostali još nisu znali što i kako. A odatle su mogli da slobodno šetaju samo porodice onih koji su već prišli Hrvatskoj gardi, što znači da smo mi uglavnom provodili vrijeme u podrumu. Ono što pamtim je da su nam se te komšije pokazale kao najbolji ljudi, išli su za nas na pijacu, donosili nama isto što i sebi, pa provjeravali u kasarni kako nam je otac. Sve ono što mi nismo mogli oni su za nas radili; možda tada nisam mogla da shvatim koliko sve to znači dok nisam čula što se sve događalo i što su sve ljudi doživljavali. Tako da sam ja tada doživjela najbolje stvari i u tome vidjela neko lijepo lice ljudskosti.

Kako je tekao dalji život u Podgorici, da li su se neke posljedice osjetile, da li si ih ti lično osjetila?

Mi smo svuda gdje smo bili odlično prolazili. Koliko je to do nas koji smo komunikativni i otvoreni, toliko je i do okoline: posle Šibenika bili smo u Drvaru gdje je čisto srpsko stanovništvo, a mi došli sa prezimenom koje je potpuno muslimansko. Doduše, nismo imali neki preveliki muslimanski identitet, više se zasnivao na jugoslovenstvu, a ipak je to moglo da para uši ljudima, ali nije, i to mi je bilo fenomenalno. Kada smo došli u Podgoricu bili smo praktično bez stvari, samo nas troje. Kasnije su nam komšije poslale neke stvari i onda je bilo lakše. U Podgorici mi je bio najteži period, došli smo u doba prije inflacije i najveće moguće partijske podijeljenosti. Prvog dana u školi mi je prišao jedan momak i pitao me: "Jesi li ti liberal ili radikal?". Ja uopšte nisam znala što me pita, dok mi nije objasnio da se

Dok smo živjeli u Šibeniku proveli smo tri mjeseca u podrumima. Otac mi je bio u kasarni, maltene zarobljen. Ono što pamtim je da su nam se te komšije pokazale kao najbolji ljudi, išli su za nas na pijacu, donosili nama isto što i sebi, pa provjeravali u kasarni kako nam je otac. Sve ono što mi nismo mogli oni su za nas radili; možda tada nisam mogla da shvatim koliko sve to znači dok nisam čula što se sve događalo i što su sve ljudi doživljavali.

radi o političkim partijama i da je odjeljenje podijeljeno između ove dvije stranke. To je definitivno bilo najteže preseljenje, možda zbog tog trenutka u kojem sam došla ili možda te zatvorenosti krugova mladih u Podgorici, koji su bili malo zatvoreniji nego u drugim sredinama.

Taj neki ratni dio identiteta – da li si ga osjećala kao svoj, je li ti kasnije značio nešto i da li su te ljudi gledali kroz njega?

Rat mi je oduzeo neke lijepe trenutke tinejdžerskog doba, morala sam kao najstarije dijete ranije da sazrim. U suštini, ni sad ne kapiram poentu tog rata niti vidim razlog, niti rezultati ne pokazuju da se išta s tim postiglo. Ono što je meni bilo užasno je što su ljudi uopšte morali da prolaze kroz to. Mi smo živjeli u nekoj sigurnoj sredini, a postojala su okolo ta trvenja, mada mi to nismo mogli osjetiti. Najgore mi je bilo u Podgorici, jer su postavljali stalno pitanja “jesmo li ratni profiteri” ili “zašto ne idemo na svoje”, tako da mi je to teže palo nego ratna područja u kojima smo bili. Imam jedan primjer iz škole koji je zanimljiv. U gimnaziji sam imala jedinicu iz geografije, što je bilo nelogično jer sam veoma voljela geografiju. Profesor čak nije htio ni da me pita. Na kraju je moj otac morao da ide u školu da vidi što se dešava i završilo se objašnjavanjem da moj otac nije mudžahe-din i da je radio u JNA; poslije toga je profesor pristao da me pita. To su neke od stvari koje su mi ostale u lošem sjećanju, ali nije ništa što je moglo da utiče na mene ili moju porodicu.

Da li je, po tvom mišljenju, Crna Gora učestvovala u ratovima?

To što Crna Gora nije imala rat na svom terenu ne znači da nije učestvovala. Ja sve to vidim iz neke dječje perspektive i tada mi se to sve činilo strašno, a sada mi se čini jos strašnije kada se neke informacije otkrivaju. Ja mislim da jeste, pa makar i prećutno, ali i djelima isto. I ovdje su bile neke velike medijske kampanje. Ali su se ljudi ipak mogli čuti još poslije nekog vremena, kao i mi, jer su nas stalno zvali, tako da smo imali predstavu što se stvarno dešavalo. Na ljudima je bilo kako će te informacije da prime. Onda mi je potpuno nejasno kako je došlo do Dubrovnika ili otimanja ljudi u Štrpcima, što je nelogično za nekog ko nije učestvovao u ratu ili je živio u “oazi mira”. To nisu stvari koje se dešavaju nekom ko nije u ratu ili ko je neutralan. To je, po meni, bila i stvar svakog pojedinca, da je to bilo nevjerovatno. Jer najviše diskriminacije sam osjetila po vjerskoj i nacionalnoj osnovi, a to i nije bilo toliko dio mog identiteta dok ljudi nisu počeli da me odvajaju po toj osnovi; onda su čak iz inata neke stvari počele da mi budu bitne. Najviše toga sam doživjela u Crnoj Gori, i u tim nekim trenucima, mislim da je tada taj strah od različitosti kulminirao.

Da li misliš da je taj strah umanjen danas?

Ja se krećem u prelijepim krugovima, tako da ne mogu u potpunosti da odgovorim na to pitanje. Potpuno je drugačije kad se ode na sjever Crne Gore, kada se spustite na primorje, pa u sela... Ja volim mnogo da putujem i da upoznajem druge ljude. Jednom mi se desilo da sam boravila na planinama na sjeveru. Tu je katun i tu ljudi uzdižu stoku. I ljudi su prilično usamljeni, i ko god dođe oni su srećni da popričaju s njim, da čuju novosti iz grada. Bilo nas je troje i jedna žena nas je zvala na pogaču i mlijeko, da popričamo s njom i prenesemo novosti. Ona nam je objašnjavala kako je tu život težak i slično, a ja sam rekla da znam za te stvari jer i ja imam selo. Ona me je pitala “Čegović si ti?” (ko sam, kako se prezivam), a ja sam rekla Hadžibegović. Ona se zbunila i na kraju prokomentarisala: “Nisi ti kriva” i objašnjavala da je i

Ona me je pitala “Čegović si ti?” (ko sam, kako se prezivam), a ja sam rekla Hadžibegović. Ona se zbunila i na kraju prokomentarisala: “Nisi ti kriva” i objašnjavala da je i ona imala komšije muslimane i da nisu svi loši, tj. “ima i dobrih”.

ona imala komšije muslimane i da nisu svi loši, tj. “ima i dobrih”. Nema smisla bilo što objašnjavati tim ljudima, jer ona, na primjer, tu živi osamdesetak godina i razmišlja o tome jesam li ja kriva ili nisam što sam rođena u drugoj vjeri. Mislim da se to prilično ukorijenilo u društvu, u porodicama, u vaspitanju. Vjerujem da se može promijeniti, ali treba puno vremena. Treba uticati na to sa svih strana: TV, škola, društvo, porodica, ulica. Mada je dovoljan samo jedan negativan uticaj pa da poljula sve ono što drugi urade na tom polju.

Što za tebe znači pomirenje?

Saživot – da možemo živjeti jedni s drugima i da ne vidimo te razlike. Jer ja ih ne mogu vidjeti, mene su od početka učili da gledam dobro i loše u ljudima, i tu liniju vidim, uvijek mogu nešto dobro izvući iz ljudi. I oprost je veoma bitan. Ljudi moraju da nauče da praštaju jedni drugima. Ja znam da pričam stvari koje i nisu toliko realne, treba da prođe i određena vremenska distanca. Ja sam kroz rat prošla, ali sam vidjela tu lijepu crtu u ljudima. Iako jeste bilo bombardovanja i stradanja, meni niko nije stradao iz bliže familije i zato nemam osjećaj gubitka koji bi bio usko povezan s ratom koji je mogao da mi stvori neku dodatnu mržnju i slično. Za mene je pomirenje moguće, saživot je moguć – život s ljudima, a ne život s “kojim” ljudima.

Što bi po tebi donijelo pomirenje “običnim ljudima”?

Sve. Bogatstvo. Po meni i jeste bogatstvo u tim različitim ljudima, različitim običajima. Meni je nevjerovatno poći na neku svadbu u selo kod Bijelog Polja i na neku svadbu u Kotoru. Ta različitost običaja, meni je to fenomenalno vidjeti. Opet, i tamo gdje se prepliću svi ti običaji... Mi smo na neki način i pagani jer je dosta toga paganskog ostalo u nama. Meni se čini da bi mnogo bolje živjeli kada bismo oprostili jedni drugima, kada bismo učili jedni od drugih i upoznali bolje jedni druge.

Ono što meni nedostaje je da ljudi u Crnoj Gori shvate da postoji ili da je postojao problem. To je prva stavka, sama ta priča da Crna Gora nije učestvovala u ratu, da je sve išlo oko nje, to prosto nije realno. Kad ljudi postanu svjesni da i time što su čutali i nisu ništa radili samim tim jesu učestvovali u svemu tome. Ako nisu izlazili na izbore – onda su pustili onih trideset posto da odluče za njih – i to je kraj priče!

Kada je riječ o spremnosti ljudi na pomirenje... Da li je i koliko pomirenje specifično za Crnu Goru? Da li je ovdje uopšte prepoznata potreba za pomirenjem?

Ono što meni nedostaje je da ljudi u Crnoj Gori shvate da postoji ili da je postojao problem. To je prva stavka, sama ta priča da Crna Gora nije učestvovala u ratu, da je sve išlo oko nje, to prosto nije realno. Kad ljudi postanu svjesni da i time što su čutali i nisu ništa radili samim tim jesu učestvovali u svemu tome. Ako nisu izlazili na izbore – onda su pustili onih 30 odsto da odluče za njih – i to je kraj priče! To je po meni prvi uslov da bi se tu išta uradilo. Ako ne shvataju da su uopšte učestvovali u tome, onda ne vide potrebu ni da se mire; možda su onda mirotvorci?! Ja se ne osjećam kao neko ko je samo iz Crne Gore, ali u Crnoj Gori se ipak ne vidi dovoljno da smo mi učestvovali u svemu tome. Mada ima i pozitivnih pomaka, kao ono što se nešto zajedno radi na granici sa Hrvatskom. Kao i kroz kulturu i muziku. Mislim da je bitno da obični ljudi shvate i prihvate to. Da bi se otklonila neka kolektivna krivica.

Baš zato što si dosta prisutna i u regionu van Crne Gore, kako vidiš spremnost drugih ljudi na pomirenje s obzirom da su oni ipak u nekoj malo drugačijoj situaciji?

Posle ratova sam ponovo putovala, obilazila mjesta gdje sam živjela, to mi je bilo bitno da uradim. Negdje sam našla ljude koje sam poznavala ranije, a negdje ne, nego se potpuno promijenila slika stanovništva. Mislim da još uvijek postoji dosta mržnje, povrijeđenosti i uvrijeđenosti, i neshvatanja nekih stvari. Mislim da treba dosta vremena da prođe i da se uspostave, obnove kontakti među ljudima. Sad je aktuelno izvinjavanje političara, ali to je nekako samo na papiru i riječima, a to bi trebalo da se odigra u glavama ljudi da shvatimo što smo radili i uradili. Mada će ekonomija odigrati najvažniju ulogu, mislim da je bitno pričati o tome, da se govori o problemima. To izvinjenje treba da prate postupci. Teško je i nekim ljudima priznati da su bili u zabludi toliko vremena.

Kako se suočiti s prošlošću, kako se suočiti sa svim što se desilo?

Ne znam, mogu da kažem samo kako sam ja to uradila. Voljela sam da pronađem informacije sa svih strana: novine, TV, internet. Jedna informacija se obrađivala na nevjerovatno mnogo načina, od nekih jako suženih do nekih temeljno obrađenih i objektivnijih. Ja i danas saznajem što se sve dešavalo, jer ne možemo često da sagledamo sve realno. Dakle, putem informacija donosim odluku o svojim stavovima, postupcima i ponašanju. Stav se može mijenjati zavisno od potrebe, nisam zagovaralac tvrdoglavog nemijenjanja stavova. Treba takođe pogledati i u svoje srce, da li tu ima želje za pomirenjem, tuge i slično. Ja i danas pokušavam da stupim u kontakt sa ljudima koji su mi tada mnogo značili, jer želim da im kažem "hvala!". Jer, upravo su me oni naučili što znači biti čovjek. Čini mi se da bi ista stvar trebalo da se sagleda i iz drugačije perspektive; ako se nešto loše desilo onda treba vidjeti sa sobom zašto i kako i to nekome reći. Zadržavanjem takvih misli samo za sebe ne možemo napraviti ništa dobro.

Koliko je za tebe važan taj individualni odnos prema prošlosti?

Meni je istorija bila zanimljiva zato što sam se pitala zašto učimo toliko o ratu, sticao se utisak da se uvijek samo ratovalo. Čini mi se da istorija ne daje toliko informacija o tome što je stvarno bilo, što se desilo. Meni jeste bitno to da se zna što se doživjelo, i da može da se prepozna šta su drugi doživjeli. Ja nisam doživjela neki gubitak u

ovom ratu, ali sam mogla da doživim kroz sudbine drugih ljudi koliko je ovaj rat bio surov i nepotreban.

Što može da učini običan čovjek i kolika je po tebi njegova odgovornost?

Najveća. Meni je uvijek bilo jasno da sam ja odgovorna za svaki svoj postupak. Ali i za sve što se radi u moje ime želim da znam za to, ili da se bunim protiv toga. Treba da se čuje naš glas onda kada se dešavaju ili se ne dešavaju neke stvari. Jedino ako sebe promijenim onda tek mogu uticati na okolinu. Ako se izborim sa samom sobom, sa svojom prošalošću, onda tek mogu pomoći drugima u rješavanju njihovih problema i uticati na sredinu u vezi pomirenja.

A sutra?

Ja sam bila odličan đak u školi i uvijek su govorili da trebam otići u inostranstvo i tamo živjeti lijep život. Mene to nikada nije potpuno privlačilo, jer ja bih i u inostranstvo ponijela sebe takvu kakva sam. Ako imam problema s nečim imaću ih i tamo, sigurna sam. Nekada je bilo drugačije i ljudi su morali odlaziti u inostranstvo jer jednostavno nisu imali izlaza. Moj izbor je da ostanem ovdje jer stvarno vjerujem da se nešto može promijeniti. Koliko ja kao jedinka mogu da utičem na to, to je diskutabilno, ali ja dajem sve od sebe i zadovoljna sam time što radim. Rezultatima nisam uvijek zadovoljna, ali radim najbolje što mogu. Prema procjenama nekog američkog instituta o tome kada će Srbija i Crna Gora ući u Evropsku uniju, rezultat je bio – dvadeset godina. To su stvari koje potpuno obeshrabre ljude i nema smisla iznositi ih. Možda, u stvari, treba da motivišu ljude da se aktiviraju. Ja sam odabrala da budem ovdje i da nešto promijenim. Ako se potpuno razočaram, otići ću i potražiti gdje je lakše. Mislim da je moguće sutra, i mislim da je moguće zajedničko sutra. Pričam o tome da sutra kada se sretnem s nekim ko ima drugačiju prošlost i ime – da možemo da funkcionišemo. Iako smo impulsivni, mislim da to možemo postići.

Da li to znači da budućnost našeg regiona ne vidiš kao crnu?

To je moj lični izbor, to je nešto u što vjerujem i što radim. Ne mogu reći da vidim previše optimističku budućnost. Potrebno je mnogo da bi se jedna osoba promijenila. Radim sa mladim ljudima, sa djecom. I kada se dijete vrati kući i njegov ili njen otac gleda TV i kaže “glupi Cigani”, sve što smo mi uradili sa tim djetetom je srušeno. Potrebno je mnogo sitnih promjena da bi se stvorila neka kritična masa, da bi se nešto promijenilo. Ja se krećem u prelijepim krugovima, al’ ljudi ne shvataju da mogu mnogo toga da promijene, toga nisu svjesni. U smislu tih promjena ja mislim da one postoje i da mogu vući naprijed, mada je to ponekad to: jedan korak naprijed – jedan nazad. Samo je pitanje koliko je ko uporan i koliko je spreman da uloži snage, energije i vremena.

L. Z.

Kako se osjećaš danas kad baciš pogled na sve ono što se događalo devedesetih godina i što je iz toga prizašlo sad? Koja je bila tvoja motivacija za odlazak u rat?

Baš neko čudnovato pitanje... Taj sistem koji je bio prije ovog sistema pamtim kao jedan jako loš sistem, po mom mišljenju, ali ne iz nekih nacionalističkih razloga nego zbog socijalne prirode. Po mom iskustvu iz tog sistema, iako se propagirao kao socijalna država, radnička prava i tako dalje, u biti je bio samo jedna maska koja se na kraju skinula. Iz osobnog života i osobnog iskustva ne mogu reći da mi je taj sistem predstavljao nešto pozitivno.

Kad sam ja '91. otišao u rat mislio sam da ćemo uspjeti napraviti jedan preokret, ne samo u vojnom smislu, nikako nacionalističkom, nego u jednom općedruštvenom napretku i poretku. Da ćemo napraviti jedno društvo kakvo je sasvim normalno na zapadu, šta bi značilo da kreativnost i sposobnost mladih ljudi dođe do izražaja što u komunizmu nije baš bilo priznato. Uvijek je sistem bio kreativan, a pojedinac nije smio biti kreativan. Očekivao sam '91. pa i nadalje, da ćemo uspjeti napraviti taj sistem gdje će moći dolaziti sposobni, a ne podobni; međutim, to se nije desilo. Danas osjećam da se nisu ostvarile neke moje želje i moji snovi koji su trebali biti vezani za današnje stanje.

Možeš li mi reći, po tvom mišljenju, kakvo je današnje stanje?

Mi danas imamo sustav koji je identičan onom za vrijeme komunizma, samo u nekoj, možemo reći, blažoj verziji, nazovimo je demokraciji. Ti kao pojedinac, recimo u poslu, nekim organizacijama, isto tako ne možeš uspjeti ako nisi u određenom čoporu. Taj čopor je u Hrvatskoj prepoznat kao političke stranke. Znači, da bi ti ostvario neku svoju zadovoljštinu, da bi uspio u nekom svom naumu, moraš bit u čoporu. Inače ti je situacija otežana da bi ostvario neka svoja osnovna prava koja su ti zagantirana Ustavom Republike Hrvatske. Ne moram biti toliko sposoban koliko trebam biti podoban da bih bio uspješan. Ako postavim situaciju obrnuto onda nema šanse da uspijem tu.

Kako ti gledaš na situaciju poslije rata, na ono što je rat ostavio kao svoju zaostavštinu, a o tome se ne priča?

Ovdje se ne priča puno toga. Sve političke institucije, organizacije koje se bave pitanjima ljudskih prava, imam osjećaj da se vrte kao mačak oko kaše. Nitko ne želi ući u srž problema i suočiti se s njim. Srž problema je upravo društvo, to je moje mišljenje. Imamo problem sa jednim zahrđalim mentalnim sklopom ovoga društva koje je narcisoidno i licemjerno tako da mislim da je to jedan veliki problem.

Kako narcisoidno, u kom smislu?

Za vrijeme komunizma, ti si imao sustav u kojem si trebao raditi i šutjeti, i nije bilo problema. Danas se, međutim, propagira da trebaš govoriti, da trebaš raditi, ali sa strane se, na jedan način kaže – čuti i dalje, nemoj talasati. Bilo kakva pozitivna

O bičan čovjek dolazi u fazu da uzima stvar u svoje ruke i počne kreirati svoju sudbinu, a ne neki političar koji sjedi u vladi. On bira tog političara, a ne taj političar njega.

promjena, ako se pokušava promijeniti ono što je bilo prije i što je i sada, smatra se talasanjem i ne odgovara mnogim društvenim čimbenicima, pogotovo onim starijima koji su naučili živjeti i ne raditi u socijalizmu jer se sustav brinuo o njima.

Kako se državni vrh i, ili građani odnose prema događajima iz vremena rata?

Mislim da je ključna riječ u svemu ovome odgovornost, jer nitko ne želi preuzeti odgovornost za bilo kakav problem. Imamo čitav niz primjera iz svakodnevnog života, štampe i tako dalje. Ako postoji neki problem uvijek se loptica i odgovornost prebacuju na nekog drugog, i nitko ne rješava taj problem. On se samo prebacuje s jedne strane na drugu stranu.

Kad pričamo o prošlosti, konkretno o ratnim zločinima, kako se društvo odnosi prema tome?

Uopće se ne govori o tome. Običan čovjek, radnik, seljak, težak, čovjek koji radi u administraciji, ne želi o tome razmišljati. Svakodnevna politika postavlja tezu da ni ona ne želi o tome svakodnevno razgovarati. Na taj način se vrši onaj sustav koji je bio u socijalizmu, to je sijanje straha. Ljudi se boje o tome razgovarati jer smatraju da će ih pojest mrak, ne valja se s rogatima bosti i iks drugih stvari koje su prisutne u svakodnevicu.

Je ti taj strah osnovan?

Problem je u tome što postoji određeni broj ljudi koji želi pričati o nekim stvarima, ali oni su u manjini. Upravo zato što su u manjini, smatraju da nemaju dovoljan broj da bi ušli u polemiku o tome.

Postoji li prema tvom mišljenju potreba kod “običnih ljudi” da se priča o ratnoj prošlosti?

Postoji. Šta ja kažem, ne postoje loši ljudi. Nitko se ne rađa lopovom, čovjeka prilika učini takvim. U ljudskoj prirodi je da ga nepravde koje mu se dešavaju, određeni problemi, u podsvijesti smetaju. Ali upravo zbog tih strahova i određenih predrasuda čovjek ne želi o tome razgovarati javno, ali u podsvijesti želi da se o tome razgovara. Ovdje treba napraviti sve da se postigne taj pomak da ljudi uvide da o tim stvarima govori puno ljudi i da se tim ljudima nije ništa desilo. Suočavanje s prošlošću i priča o ratnim zločinima je ovdje pionirski rad. Upravo ti pioniri koji budu o tome govorili, ako im se ništa ne desi, ohrabrit će ove ostale koji će kasnije bez ikakvih strahova moći govoriti o tim stvarima.

Što misliš o prisutnosti negiranja u našem društvu, kad kažem negiranja, mislim na ono – mi smo se samo branili, mi nismo mogli napraviti ništa loše...

Je li lakše živjeti s tim?

To je jedna iluzija. Kad smo bili na sastanku u Selcu, bila je jedna majka koja traži sina koji je nestao u Vukovaru. Bilo je dvoje ljudi iz Društva za zaštitu mentalnog zdravlja ratnih veterana iz Novog Sada i ona je tražila od njih da se ispričaju u ime srpskog naroda. To su ljudi koji su doktori i nemaju veze s tim, ali eto... Tako da sam se ja umiješao i rekao da to nije u redu, a ta majka je, poslije toga, više puta htjela ući u polemiku sa mnom i razgovarati sa mnom i uvijek se ispričavala da je meni na kraju bilo neugodno. Ja sam joj rekao: “Gospodo, ja razumijem vaš bol, kad vi meni govorite kao majka koja i dan-danas traži svoga sina, meni je jako teško. Bilo mi je teško i reći da niste u pravu u nekim stvarima”. Da bi ona meni nakon petog-šestog puta što smo razgovarali rekla ovako: “Ja shvaćam što ti govoriš i svesna sam toga da je to u redu. Ali ja se bojim s tim suočiti jer ću izgubiti onaj smisao koji imam sad,

a taj smisao je da je moj sin ipak poginuo za nešto, da nije poginuo bez veze". Ipak je lakše živjeti u iluziji kao: ipak sam ja dao sina za nešto vrijedno.

Vidjet ćeš danas kad pričaš s braniteljima i kad ga pitaš zašto si se borio, on će reći – ja sam se borio za Hrvatsku. Kad ga pitaš kakvu je Hrvatsku on želio – Hrvatsku kaže, slobodnu, neovisnu... Znači, on priča ono što se priča u političkim krugovima, on prepričava svakodnevnu politiku, on nema svoj stav, zato što je naučio da sistem misli za njega, a ne on o sistemu.

Kako doživljavaš ova skorašnja izvinjenja političara sa obje strane, mogu li pomoći onom većem dijelu hrvatske javnosti da se otvori za priču o prošlosti?

Nije poanta da se sad mi izvinjavamo. Ono što su napravili Mesić i Marović, ono je u biti licemjerje. Političari su oni koji su krojili cjelokupan rat, postoji danas za to niz dokaza, oni su međusobno trgovali, sastajali se tajno, krojili i mijenjali granice, trgovali s određenim brojem ljudi, terenom, i na njima je velika odgovornost. Normalno da je političarima danas teško izaći u javnost i reći da su njihove politike prije bile jako prljave.

Vidi se kroz svakodnevnu politiku kako se pokušava s ljudima manipulirati, čim se ljudi počnu doticati suočavanja s prošlošću, čim se počnu otkrivati stvari iz prošlosti, pronevjere, ovo-ono, odmah se počne bacat na nacionalizam da se napravi neka varka da ne bi došlo do neke erupcije.

Koji je put za prevazilaženje toga? Kako potaknuti ljude na prihvaćanje odgovornosti i odakle krenuti, od nekih viših nivoa ili od "običnih malih ljudi"?

Mislim da je glavni potencijal za pokretanje upravo kod malih ljudi. Običan čovjek dolazi u fazu da uzima stvar u svoje ruke i počne kreirati svoju sudbinu, a ne neki političar koji sjedi u vladi. On bira tog političara, a ne taj političar njega. Mislim da se upravo obični ljudi, pogotovo mladi ljudi koji ovdje nemaju perspektive za budućnost, moraju organizirati u određene interesne organizacije, pojedinačno ili skup-

no i na taj način utjecati na svakodnevnu politiku koja će se tek onda mijenjati. Jer političari se neće mijenjati sami od sebe, a ako ih pustimo da oni to rade, radit će to sljedećih sto godina. Znači, nekih radikalnih promjena nema, a nama trebaju radikalne promjene.

Kako doživljavaš kolektivnu i individualnu krivnju u odnosu na prošlost?

Da krenem recimo od veterana. Strane ambasade ili druge države izvana gledaju na ratne veterane kao na destruktivce. Analizirajući takvu tezu, čovjek koji drži pušku u ruci i ide ubijati drugog čovjeka ne može biti konstruktivac, bez obzira da li on brani, da li se bori za neovisnost. Da se odmah razumijemo, rat je sam po sebi destrukcija. Društvo koje izabere takvu političku elitu koja ga odvede u rat, ne može sutra reći – mi nismo odgovorni. Ovdje mi možemo govoriti o kolektivnoj odgovornosti i pojedinačnoj krivnji za neke stvari i ne može nitko reći ja nisam odgovoran za ovo ili ono. To je isto iluzija i to je ono što ljudi ne žele prihvatiti. Ako smo svi glasali za Franju Tuđmana, a on je napravio dvjesto bogatih obitelji a ostali su svi sirotinja, onda svi sad pljucaju po Franji Tuđmanu, a svi su ga birali. Znači, imamo problem, nije on pao s neba, mi smo ga izabrali. Znači, postoji kolektivna odgovornost...

Kad je bila nedavno obljetnica šezdeset godina antifašizma u Europi, jedan mladi Nijemac, od dvadeset dve godine je rekao da se osjeća odgovornim za ono što se dešavalo prije šezdeset godina; ne želim ni razmišljati o rezultatima ankete kod nas. Ovo društvo se mora suočiti sa svojom vlastitom odgovornošću za življenje u društvu. Na prošlim lokalnim izborima, ovdje je 30 odsto biračkog tijela izašlo na izbore, idući put će ih izaći još manje i svi će govoriti da ne žele glasati ni za lijeve ni za desne jer ne valjaju ni jedni ni drugi, ne postoji treća opcija, a u stvari društvo je to koje tu treću opciju ne želi stvarati. Dakle, ljudi ne žele preuzimati odgovornost za bilo što.

Što se može napraviti da se to promijeni?

Treba ulagati u ljude koji su se spremni suočiti s problemima i djelovati, a ne u nekoga tko ima dobru parlatinu, dobru priču koju će dobro prodati. Problem društava na Balkanu je što ljudi uvijek traže nekog idola, a moraju shvatiti da moraju potražiti idola u samima sebi, a ne u drugim ljudima.

Ovdje je bitan tim. Kao što u nogometu ili košarci rezultate postiže dobar tim tako i društvo mora biti dobar tim.

Kako ti doživljavaš pomirenje, je li nam potrebno?

Je, i te kako nam je potrebno, a pomirenje je prvenstveno poštovanje. Ono nije zasnovano niti na nacionalnosti, niti na vjeri. Ono je zasnovano na uzajamnom poštovanju. Dok god mi budemo, kao što smo prije pedeset godina šaptali – on je Srbin, on je Musliman, možeš se s njima družiti, ali nemoj s njima ništa sklapati – nema tu istinskoga pomirenja. Kad budemo gledali čovjeka kao čovjeka onda postoji šansa da dođe do istinskoga pomirenja.

Kakvi strahovi, po tvom mišljenju postoje, zašto su ljudi skeptični kad se priča o pomirenju?

Ljudi se boje, a ni sami ne znaju čega se boje. Oni se jednostavno boje i to je tako u ljudskoj prirodi. Ako čovjek nije izgrađen i nije svoj, ako ne poštuje svoje emocije i emocije drugih ljudi, uvijek će se bojati promjena, nečega novoga gdje će se trebati izgrađivati. Mada, kad se čuje pomirenje, prva asocijacija je – ma šta se ja sad imam mirit, stvarat opet neko bratstvo i jedinstvo... Na francuskoj zastavi stoji u prijevodu

A pomirenje je prvenstveno poštovanje.

Ono nije zasnovano niti na nacionalnosti, niti na vjeri. Ono je zasnovano na uzajamnom poštovanju. Dok god mi budemo, kao što smo prije pedeset godina šaptali – on je Srbin, on je Musliman, možeš se s njima družiti, ali nemoj s njima ništa sklapati – nema tu istinskoga pomirenja. Kad budemo gledali čovjeka kao čovjeka onda postoji šansa da dođe do istinskoga pomirenja.

Najlakše je reći kriv je ovaj ili onaj za moje stanje, a najmanje sam ja tu kriv, i uvijek sebe prikazivati kao neku žrtvu. Ljudi moraju prestati razmišljati da su žrtve u nečemu i početi to mijenjati.

– sloboda, bratstvo i jedinstvo. U bratstvu i jedinstvu kao općem pojmu u civilizaciji nema ništa loše. Po nekom vjerskom nahođenju čovjek je čovjeku brat i ima to svoj smisao i ne treba tražiti neke besmislene povode i razloge da se mrzimo međusobno. Ljudi se boje, a povod za mržnju je lako naći. Ako nije nacionalnost onda je to što je on izgradio zid, a ja ne volim imati zid ispred sebe; uvijek ima niz stvari da se mrzi zbog nečega.

Kako ti gledaš odgovornost hrvatske, a kako odgovornost srpske strane u procesu pomirenja?

Ja samo želim govoriti o svojoj strani. Srpska strana mora sama sa sobom raščistiti svoj problem, ne da ga ja raščišćavam. Ja mogu pripomoć na način da djelujem, da razgovaram s tim ljudima, da im pokažem način na koji ja radim, na koji mi radimo u organizaciji, pa da oni možda iz toga izvuku način na koji oni mogu raditi. Nije moje da ja upirem prstom. Najlakše je reći kriv je ovaj ili onaj za moje stanje, a najmanje sam ja tu kriv, i uvijek sebe prikazivati kao neku žrtvu. Ljudi moraju prestati razmišljati da su žrtve u nečemu i početi to mijenjati.

Što bi nam pomirenje donijelo kao društvu?

Kad bi se išlo na poštovanje čovjeka prema čovjeku i poštivanje ljudskih prava to bi i te kako značilo za ovu državu, ali i za države u susjedstvu, i davalo bi jednu čvrstu garanciju da ovo što se desilo sada i što se dešavalo za vrijeme Drugog svjetskog rata, da se ne može tek tako ponoviti. To je garancija mira.

S. D.

I proći to sve... radi čega!

Kakav je vaš odnos prema ratu sada, deset godina poslije?

Deset godina poslije rata osjećam se jadno. Rat pamtim po pješačenju dvanaest kilometara dnevno radi odlaska na posao s ciljem da spašavam tuđe živote, pamtim ga po stajanju u redu za vodu po pet sati da bih napunila dva kanistra od po deset litara, došla kući i to potrošila na kupanje, pranje veša, a onda sutradan iz početka. Pamtim ga po rastajanju ujutro od djeteta i razmišljanju da li ću ga ponovo vidjeti ili dijete mene. Sjećam se, kad mi je komšinica javila da je naša zgrada granatirana i da je krov oštećen, prvo na šta sam pomislila bilo je da neću uspjeti zadržati nijednu sliku djeteta iz mlađih dana. I proći to sve... radi čega!

Šta je za vas pomirenje?

Ja nemam osjećaj da se trebam miriti sa bilo kim jer nisam ni na kog ljuta, a i da me je neko pitao ovaj se rat ne bi ni desio.

Koji su preduvjeti za pomirenje?

Opet ću spomenuti finansijsku situaciju, jer da ljudi imaju dovoljno novca da odu u pozorište, bioskop, na putovanje, ne bi im padalo na pamet da pominju više rat i posljedice rata. Stabilna materijalna situacija svakog pojedinca vodi ka pomirenju.

Ko treba poraditi na pomirenju?

Na pomirenju treba poraditi onaj koji vodi državu, ali ne bez naše individualne pomoći.

Koji su problemi na koje bi proces pomirenja mogao naići i da li su ljudi spremni za pomirenje?

Ne znam. O pomirenju je teško pričati sa ljudima koji su, recimo, izgubili bliske članove porodice, njima će trebati mnogo više vremena da uopšte počnu razmišljati o pomirenju. Kod mene taj proces ide brže jer sam u ratu bila pošteđena nemilih događaja takve vrste.

Šta mislite da mogu učiniti "obični ljudi"?

Obični ljudi mogu učiniti veoma malo na političkom planu. Jedino što im preostaje je međusobno prihvatanje, tolerancija i suživot.

Kako se treba odnositi prema prošlosti i da li sve ovo trebamo zaboraviti?

Moj trenutni podsjetnik na rat je devastiran stan koji je u fazi adaptacije. Rat koji se desio je neizostavan dio naše istorije, a ako ništa, treba bar da služi kao podsjetnik budućim generacijama. Zaborav u svakom slučaju ne dolazi u obzir.

Ako bi došlo do pomirenja, šta bi se promijenilo u vašem životu?

Mislim da pomirenje vodi ka ekonomskom prosperitetu regiona, a to dovodi do boljitka svakog pojedinca, što je u neku ruku svakom od nas u interesu.

Da li krivicu treba tražiti samo na jednoj strani?

Sjećam se, kad mi je komšinica javila da je naša zgrada granatirana i da je krov oštećen, prvo na šta sam pomislila bilo je da neću uspjeti zadržati nijednu sliku djeteta iz mlađih dana. I proći to sve... radi čega!

Za svaki rat
trebaju dvije
ili više
strana. Svaka od tih
strana ima svoju istinu
i razloge za rat.

Mislim da ne, jer za svaki rat trebaju dvije ili više strana. Svaka od tih strana ima svoju istinu i razloge za rat, a šta je globalna istina pokazaće vrijeme.

Da li je krivnja individualna ili kolektivna?

Pa, jedan kolektiv čine individue tako da odvojeno posmatranje strana u ovom slučaju nije moguće. Ono što ne treba raditi je posmatrati jedan narod kroz zlodjela par pojedinaca koji pripadaju tom narodu.

Da li mislite da svi mi nosimo dio krivice?

Ja lično se ne osjećam krivom! Kriva sam ako sam željela da preživim, da pomognem drugim ljudima da prežive i utoliko što sam ostala ovdje te na svom radnom mjestu provela cijeli rat. Krivo mi je što je taj rat počinjen u moje ime, a niko me nije pitao da li ga ja želim ili ne.

Kolika mislite da je odgovornost medija?

Mediji su u ratu bili samo lutke kojima su upravljali moćnici. Svima su nam kreirali svijest o neprijateljima, saveznicima, i mislim da u tom trenutku

niko nije imao vremena da se bavi istinitošću stvari koje su nam tada servirane. Mislim da je sad pravo vrijeme za to.

Za kraj, kako vidite budućnost našeg regiona?

Ne znam. Sporo napreduje ekonomska situacija... Formiranje neke vrste zajedničkog tržišta bi pokazalo suludost proteklog rata.

V. E.

Bolje se osećam kad znam da ne sedim i čekam

Za početak mi reci nešto o sebi, kako bi se predstavila?

Zovem se Nina, živim u Beogradu, imam četrdeset dve godine. Radim u Ministarstvu za kapitalne investicije, a pored toga sam i mirovna aktivistkinja.

Kada se setiš devedesetih, šta je to što ti prvo padne na pamet?

Prvo što mi pada na pamet su protesti, rat, strah i nada, recimo. Strah od čega?

Od toga što je život postajao sve gori i gori, što su ljudi ginuli, što je jedan deo vremena bio obeležen nekim beznađem i osećanjem nemoći. Osećanje nemoći je bilo onako... dosta prisutno. I osećanje da sam sama u tome, nisam se osećala delom sredine, prosto sam se osećala otuđeno, kao da to nije moje mesto, grad u kom sam živela do tada i koji volim. Isto tako, sećam se, stalno mi je bila prisutna dilema da li da ostanem ili da idem. Takođe osećanje razdvojene porodice. Pola porodice je ostalo u Hrvatskoj, veze su bile prekinute. A brat mi je bio u inostranstvu i nije mogao da se vrati. Bilo je vrlo teško i posetiti ga. Nije mogao da se vrati jer nije želeo da ide u rat, bio je prigovarač savesti. Smatrala sam da je to dobro, s jedne strane sam se radovala što je on tamo, smatrala sam da je tamo zaštićen od rata, od nasilja, od policije koja ga je često tražila i podsećala na njegove dužnosti prema režimu; doduše oni su to drugačije zvali. To su neka dominantna osećanja... nemoć mislim da je najprisutnija bila.

Kako si se ti tada nosila s tim?

To je bilo, nekako... zavisilo je od dana, godine, prolazila sam kroz razne faze. Imala sam konstantno osećanje da ja ne mogu, koliko god da mi je bilo teško, da ne mogu i da ne treba da se okrenem od svega toga, da ne gledam televiziju, i da ne gledam žrtve. Nisam mogla da se odvojim od toga, mada mi je sve to padalo teško. Pitala sam se šta ja mogu da učinim. Ono što sam činila nije mi izgledalo dovoljno, nisam videla nikakve konkretne rezultate, prosto nisam videla da se nešto menja. Videla sam da i drugi ljudi čine neke napore, ali sve je to bila neka rasuta energija. U izvesnim trenucima bilo je više nade nakon izvesnih demonstracija i izbora, ali u principu je preovladavalo to osećanje da ja prosto ne mogu.... Povremeno sam bila onako potpuno... hvatalo me neko beznađe, mislila sam da prosto treba da odem, ali na kraju ipak nisam. Možda sam se plašila neizvesnosti, ali mislim da je preovladavalo neko osećanje da mi je ovde mesto, da kad bih otišla da bi to bilo bežanje. Nije bilo nikog drugog da uradi ono što je naš posao. Kad bih otišla, znači da bih ostavila to nekom drugom.

Šta je to naš posao?

Ljudi su odlazili i pre toga u inostranstvo, iz ove zemlje. Ali mislila sam da je naš posao da ovu zemlju napravimo mestom za život, da je uljudimo, da prosto od nje napravimo nešto drugo, da je promenimo.

Koga si tada videla kao odgovornog za celu situaciju koja se dešavala?

Videla sam sve nas. Postajala je sve vreme neka tiha većina koja nije činila ništa. S

Koliko god da je lako pripisati sve Miloševiću i ljudima koji su učestvovali u vlasti, koji su imali direktnu korist... Ja sam svaki dan pričala i viđala ljude koji su njega i otvoreno podržavali, ili one koji nisu činili ništa, nisu govorili ništa. Tako da mislim da smo mi ovde, u Srbiji, svi snosili neki deo odgovornosti. Ne svako isti, ali...

Čini mi se da je negde lakše kad ubediš sebe da su samo “tvoji” ginuli, da su drugi manje ginuli ili, ne znam... Mislim da je donekle lakše osećati se kao žrtva jer tad očekuješ da ti neko drugi pomogne, da shvati tvoje patnje, da učini nešto za tebe, a ti ne moraš ništa.

jedne strane, da, bio je tu režim koga je oličavao Milošević, ali nije mi izgledalo da je on jedini, možda čak ne ni presudan, u smislu odgovornosti. Koliko god da je lako pripisati sve Miloševiću i ljudima koji su učestvovali u vlasti, koji su imali direktnu korist... ja sam svaki dan pričala i viđala ljude koji su njega i otvoreno podržavali, ili one koji nisu činili ništa, nisu govorili ništa. Tako da mislim da smo mi ovde, u Srbiji, svi snosili neki deo odgovornosti. Ne svako isti, ali... Da nije bilo ljudi koji su za njega glasali, ili ne samo glasali, nego ne činili ništa, ne izlazili na izbore – i to je bio jedan od načina da se izbegne da se nešto uradi... Ponekad se danas čuje to da je, eto, režim bio zao. Mislim da režim, odnosno sistem, ne bi mogao da funkcioniše toliko dugo da je počivao samo na šačici ljudi. Milošević je imao od početka podršku, koja se, doduše, smanjivala tokom vremena. Danas treba lečiti posledice toga, menjati stvari. Početi od te pretpostavke, a ne od pretpostavke da je šačica ljudi vladala, a ostali su bili jadni i nemoćni i žrtve.

Što se prošlosti tiče, šta misliš da je najbolje u ovoj situaciji, kako se s njom ophoditi? Neki kažu da sve to treba zaboraviti, neki kažu da se ne sme i ne može nikako zaboraviti... A šta ti misliš?

Mislim da definitivno ne treba zaboraviti, za šta se god mi sad zalagali, da li je to saradnja na način da se pravimo da ništa nije bilo, da prosto preskočimo deset ili petnaest godina, da razvijamo ekonomske odnose ili kulturne, kakve god. Svako, ja jesam za to da se uspostavljaју odnosi, ali mislim da se o prošlosti mora pričati. Ne verujem da iko ko je živeo u Srbiji stvarno ne zna šta se dešavalo u Hrvatskoj, u Bosni... da zaista ne zna šta se desilo u Srebrenici. Verujem da ljudi prosto ne žele to da znaju, da odbacuju to svesno ili podsvesno. Za početak mislim da uporno treba pričati o tome, pisati. U tom delu ima posla za svakoga, za medije, školstvo, nevladine organizacije, državne strukture. Verovatno bi trebalo da postoji neki program ili plan na nivou države, ali mislim da će to teško ići... To treba da bude predmet naše rasprave, treba da bude prisutno jer to što se zove suočavanje mislim da ne može da se desi za dan. Čini mi se da na raznim nivoima to stalno mora da bude predmet priče, susreta, akcije, koje neće zavisiti samo od državnih struktura, od komisija za istraživanje zločina, za pronalazak nestalih. Naravno, i oni treba da rade svoj posao. Prosto, ta priča treba da bude prisutna.

Zašto?

Zato što treba dati priliku ljudima da to čuju, prihvate, da kažu šta misle, da to ne doživljavaju kao nešto što im neko nameće.

Zašto misliš da je važno to suočavanje s prošlošću koje pominješ?

Mislim da je važno da svako od nas građana dobije priliku i da čuje nešto što možda nije čuo ili da za ono što je znao da postoji – da primi, da razmisli o tome, da razmisli takođe o svojoj odgovornosti, o tome šta je u to vreme radio, kako se ponašao. Jer, prosto, to nam je osnova za ono šta će biti sutra, odnosno kakvo će nam biti i danas i sutra. Mislim da stanje, odnosno situacija, da govorim samo o Srbiji, ne može da se promeni samo time što će se Srbija približiti Evropskoj uniji. Situacija mora da se promeni iznutra, mora da se promeni naš pogled na odgovornost prema društvu i za ono što je činjeno. Na kraju krajeva, mi svi utičemo na to kojim će putem naše društvo ići, kakvo će biti i kakvo će biti sutra. Da više ne bude moguće da neko kao što je Milošević, takav jedan bezočni manipulator, demagog, nacionalista, dobije podršku većine. Znači, da ova zemlja nikad više ne ide u rat da njena vojska ubija pripadnike, odnosno građane drugih država i da njeni sopstveni građani ginu.

Mislim da je to bitno i zbog naših suseda i zbog same Srbije, bez obzira u kojim granicama budemo živeli i s kim, da li samostalno ili s Crnom Gorom, da ne otvaram ta pitanja.

Reci mi šta tebi znači pomirenje.

Nisam baš sigurna. Taj termin mi je malo zbunjujući. Za mene lično... Ja nemam utisak da sam se s nekim svađala. Ako je pomirenje da mi ne mrzimo, mi – građani ove države, da nemamo predrasude prema drugima... Možda je pomirenje to da smo sposobni da prihvatimo činjenice kad ih čujemo. Recimo, činjenice o žrtvama, o Srebrenici, a da nemamo potrebu da... što često čujem, da ljudi ne žele da čuju ono što je utvrđeno kao činjenica, nego je izvrću. Govore da u Srebrenici nije poginulo sedam ili osam, koliko već hiljada ljudi, nego dve. Takve stvari... Da ne ističu stalno samo srpske žrtve.

Šta misliš da je razlog tome?

Jedno je izbegavanje odgovornosti, a drugo je... Čini mi se da je negde lakše kad ubediš sebe da su samo "tvoji" ginuli, da su drugi manje ginuli ili, ne znam... Mislim da je donekle lakše osećati se kao žrtva jer tad očekuješ da ti neko drugi pomogne, da shvati tvoje patnje, da učini nešto za tebe, a ti ne moraš ništa.

Po tebi, koliko je rad na izgradnji mira važan i zašto?

Smatram da je važan, naravno da je važan. To je isto toliko važno koliko je važno, recimo, da Srbija uđe u Evropsku uniju, ili da se bar približi tome. Mi moramo da promenimo ovo društvo, a mislim da je to put. Da ga promenimo u tom pravcu da to bude društvo ravnopravnih građana, ne samo Srba. Srbija je zemlja koja ima veliki procenat građana koji ne pripadaju srpskoj etničkoj zajednici. Mnogo mi je smetalo u vreme Miloševića i paralo mi je uši (mogu da zamislim kako je tek nekome ko nije bio Srbin ili Srpkinja) – kada se govorilo samo o srpskom narodu... to je uvek bilo "srpski narod želi ovo, želi ono", a niko te ne pita je li može da govori u tvoje ime.

Mislim da je izgradnja mira važna da bi ovo društvo bilo stabilno, da u njemu svi građani mogu da ostvare svoje potencijale, da imaju jednake šanse, da to bude društvo socijalne pravde u kome će svi imati podjednaka prava na školovanje, na zdravstvo, pravo na život, na kraju krajeva, što je do dvehiljadite bilo ugroženo mnogima.

A šta je izgradnja mira za tebe?

Mislim da je to mnogo stvari koje svako od nas, pripadnika ovog društva, može da učini. Da li je to da reaguje kada, recimo, mali Rom u autobusu bude isteran ili kada neko krene da ga udari... da reaguje na nepravdu, da reaguje na govor mržnje, da se bori protiv korupcije, da organizuje protest, da izrazi svoje mišljenje. Mislim da je to i mnogo nekih pojedinačnih akcija, ne govorim samo o mirovnim aktivistima koji rade u organizacijama... Mnogi od nas mogu da učine nešto i tu negde se i naša odgovornost očitava. Ako ne činimo ništa, ako okrećemo glavu, ako kažemo da nas ne zanima politika zato što nemamo vremena, mislim da time odbijamo svoju odgovornost, a mogli bismo da učinimo razne stvari koje su izgradnja mira. To je jedna stvar koju niko ne može da nam donese, ne može da nam je donese ni sam ekonomski prosperitet, kad ostvarimo ne znam koliki dohodak po glavi stanovnika. To je nešto što je dugotrajan proces i od svih nas zavisi. Mislim da je izgradnja mira i ako se trudimo da budemo informisani o onome što se dešava u društvu,

Ako ne činimo ništa, ako okrećemo glavu, ako kažemo da nas ne zanima politika zato što nemamo vremena, mislim da time odbijamo svoju odgovornost, a mogli bismo da učinimo razne stvari koje su izgradnja mira. Mislim da je izgradnja mira i ako se trudimo da budemo informisani o onome što se dešava u društvu.

Rad za opšte dobro ovde nikad nije bio preterano cenjen, mi nemamo tu tradiciju društvene angažovanosti koja ne donosi direktnu korist. Ja sam i sama bila ranije u zabludi da je svaki društveni angažman bavljenje politikom, od toga sam zazirala jer nisam želela da budem zaprljana politikom. Ali politika je sve, običan život je politika: koliku ćemo imati platu, šta će deca učiti u školi, da li ćemo jesti hranu koja je zatrovana ili zdrava – sve je to politika.

umesto da kažemo “ne zanimaju me vesti”, “hoću da odmorim mozak”. Da, nekad je potrebno da odmorim mozak, ali želim da znam ko me predstavlja, na primer u Skupštini, i ne želim da glasam za stranku u čijem je programu diskriminacija svih onih koji nisu Srbi. Ne želim da glasam za nekoga ko je za zaštitu onih koji su optuženi za ratne zločine. Mislim da je i to izgradnja mira. A svakako i neke osmišljene, koordinisane akcije koje treba ljude da pokrenu. Da li je to akcija protiv učlanjivanja Srbije u NATO ili nešto drugo, ima ih mnogo.

Pomenula si da si protiv toga da Srbija uđe u NATO. Zašto?

Postoje mnogi racionalni razlozi, u smislu šta bi to značilo za budžet Srbije, koje sve obaveze nameće članstvo u toj organizaciji. U javnosti ne postoji mnogo objektivnih informacija šta bi ulazak u NATO značio, nego se to prodaje u paketu – ako želimo da budemo u Evropskoj uniji, onda moramo da uđemo u NATO. Ja mislim da to nije tako. Verujem da ovaj prostor treba da bude demilitarizovan. Ulazak Srbije u NATO bi ojačao nekakve militarističke strukture u ovom društvu. Imamo mi nasleđe s kojim prosto treba da se borimo da ovo društvo oslobodimo od tog nekog uticaja. Mislim da ulazak u NATO definitivno tome ne bi doprineo. Između ostalog, NATO je bombardovao ovu zemlju... nekako bi mi izgledalo kao krajnje okrutna šala da Srbija uđe u tu organizaciju. Bilo bi dobro da što više nepristrasnih informacija bude dostupno ljudima kad se bude donosila odluka o pristupu NATO-u.

Kako si ti doživela to bombardovanje? Ima ljudi koji smatraju da je to bio jedini način da se svrgne tadašnji režim. Kako si ti na to gledala tada, ili kako sada gledaš?

Ja sam definitivno bila protiv toga. Ne mislim da je to bio način da se svrgne režim. U tom trenutku, režim nikad nije bio čvršći. Potpuno mi je to izgledalo apsurdno da neko bombama mene isteruje iz kuće da bi nekom drugom doneo nešto dobro, i uopšte da se bombama može doneti nešto dobro. Znam šta je sve prethodilo tome i na kraju čime je ta operacija opravdana, dakle da je trebalo srušiti Miloševića, odnosno da je trebalo prekinuti represiju režima na Kosovu. To je još jedna od stvari protiv kojih sam bila; učestvovala sam godinama na protestima protiv režima, protiv ratova koje je taj režim vodio i represije koju je vršio nad većinskim albanskim stanovništvom na Kosovu. Međutim, mislim da bombardovanje definitivno to nije bio način. Ne samo da su uništavani civilni ciljevi, infrastruktura, nego je svima koji su bili protiv Miloševića izmaknuto tlo pod nogama. Znam da sam se ja osećala napušteno, zbunjeno... Onaj svet za koji sam verovala da sam deo njega, u smislu vrednosti za koje sam verovala da su zajedničke – iz tog sveta su dolazile bombe. Naprosto, to nisam mogla da shvatim. Znam da niko od ljudi oko mene to nije mogao da prihvati.

Šta vidiš kao glavne prepreke radu na izgradnji mira?

Mislim da je ovo društvo iz jednog iskrivljenog nacional-socijalizma, kako da ga nazovem, ušlo nakon 2000. godine u nekakvu tranziciju i ljudi su osiromašili u tom procesu, društvo se prosto ekstremno podelilo na mali sloj bogatih i jedan veliki broj onih koji preživljavaju. U takvim uslovima, mnogi ljudi će reći da oni nemaju vremena da se bave bilo čim što nije golo preživljavanje. Donekle, mogu to da razumem. Ali mislim da to nije jedina prepreka. Mislim da su prepreke, između ostalih, mediji, stanje u njima, ponekad i ljudi koji rade u medijima. Jedna od prepreka je i situacija u školstvu, te neke strukture koje su nasleđene, koje se nisu

dovoljno transformisale. Školstvo u nekom peridu socijalizma znam jer sam išla u školu tada, nije nam davalo dovoljno obrazovanja da shvatimo društvene procese, način na koji društvo funkcioniše; možda je i tu deo nekih prepreka. U tom smislu bi baš mediji mogli da odigraju ulogu koju ne igraju. Jedna od prepreka su i organi vlasti. Često ne postoje, ili se donose nekakvi zakoni sa zakašnjenjem. Mislim da tu nedostaje političke volje.

Svejedno, mislim da ima dovoljno prostora da se nešto čini, čak i ako od samih struktura nema podrške. Ono što je meni bitan utisak posle dvehiljadite, kad je Milošević konačno bio poražen na izborima i morao da se povuče – nestalo je straha. Ja sam bila vrlo nezadovoljna brzinom promena i frustrirana, da kažem, mislila sam da će se stvari brže odvijati. Nisu mogle, i to mi je jasno. Ali nestalo je straha i te neke direktne represije, tako da ima prostora, iako nedostaje te institucionalne podrške, da se ipak radi.

Je l' misliš da se radi dovoljno?

Pretpostavljam da uvek može da se radi i više. Verovatno se ne radi dovoljno. Možda ljudi ne shvataju da od toga oni mogu imati koristi, ne u materijalnom smislu, nego da mogu da žive bolje, znači ne samo da imaju veće plate. Recimo, često čujem od žena koje su po pravilu manje plaćene za isti posao od muškaraca kako podržavaju političare koji su seksisti i muški šovinisti. I to mi nije jasno.

Mislim da nedostaje te svesti da neka akcija proizvodi rezultat, a da nam niko neće doneti taj rezultat. Znači, da između onog truda koji uložimo i promene koja će nastati, da je veza ta neka akcija koju ćemo da sprovedemo mi, a ne neko drugi. Možda je to nasleđeno iz socijalizma – rad za opšte dobro ovde nikad nije bio preterano cenjen, mi nemamo tu tradiciju društvene angažovanosti koja ne donosi direktnu korist. Ja sam i sama bila ranije u zabludi da je svaki društveni angažman bavljenje politikom, od toga sam zazirala jer nisam želela da budem zaprljana politikom. Ali politika je sve, običan život je politika: koliku ćemo imati platu, šta će deca učiti u školi, da li ćemo jesti hranu koja je zatrovana ili zdrava – sve je to politika. Čini mi se da nedostaje svesti da onaj napor, trud, nekakvi resursi koje uložimo, da će se vratiti kroz promenu nabolje, a da to nije samo “ja ću imati veću platu”, ili biti na boljem položaju.

Pominjala si ratne strahote. Kad sagledaš celu situaciju, koliko misliš da je to neko pomirenje uopšte moguće?

Mislim da jeste, definitivno. Neki ljudi, jedan mali procenat, neće se pomiriti nikad. Ali to ne bi trebalo da bude odlučujuće, u smislu ako se neko dvoumi da nešto uradi ili ne. Mogu da kažem da je moguće zato što sam kontaktirala s ljudima, pričala, provodila vreme, sarađivala s ljudima i iz Bosne i iz Hrvatske, sa Kosova, s ljudima koji su mi postali prijatelji, a koje ranije nisam poznavala. Mislim da takvih ljudi ima i u Srbiji, i drugde, koji veruju da je moguće i koji nešto čine na tome. Ali to je, takođe, posao svih nas. Znam, kad god sam putovala, u Bosnu, na primer, da su me ljudi posle pitali kako se tamo živi, da li ima posla, kakav je uopšte život. Bila je to radoznalost, živeli smo u jednoj zemlji, i to je normalno. S jedne strane to me tera da nastavim – to što vidim da nisam sama, a što mi je bilo jedno dominantno osećanje tokom niza godina; koliko god da sam učestvovala na protestima, vratila bih se kući, uključila TV i osećala sam se kao da ja tu ne pripadam, da živim u nečijoj noćnoj mori i da je to izvrnuta stvarnost. Sad vidim da postoje i ljudi druge nacionalnosti, vere, koji čak pričaju i drugim jezikom, a mi verujemo u isto, a to je

da je moguće živeti normalno, da nismo osuđeni na sukob, da nam to nije u genima, kao što može da se čuje. Svi ti ratovi koji su vođeni ne proizilaze iz toga što su nam ti sukobi s drugim narodima bili svojstveni.

Šta misliš da bi društvo u Srbiji trebalo da uradi u cilju pomirenja, šta očekuješ od društva u kom živiš?

Očekujem da prestanu da se falsifikuju činjenice. Isto tako da prestane da se laže, da se pravimo ludi. To mi baš teško pada kad vidim. Pominjala sam Srebrenicu, svi mi znamo šta se tamo desilo, da je bilo toliko žrtava, ali opet malo-malo pa u novinama opet neko nešto naširoko i nadugačko osporava. Znači, očekujem da prestane da se laže, falsifikuje, i da se oni koji su činili zločine sakrivaju iza svih nas. I da se to predstavlja tako da time što ćemo ih predati sudu u Hagu, da mi priznajemo nekakav poraz. Mislim da je poraz ne suočiti se s tim, ne izvesti ih pred sud. To je za mene kontinuitet sa Miloševićevim vremenom, ti pokušaji da nastavimo da živimo u laži i zavaravanju. Mislim da je to vrlo loše. Na takvim osnovama ne može se nikakva budućnost graditi.

Koje je tvoje očekivanje od Hrvata, Bošnjaka, Albanaca?

Mislim da oni treba da urade to isto, da ne treba niko iz Beograda da im govori ko su njihovi zločinci. To za šta se zalažem i što činim kad nazivam stvari pravim imenom jeste da je zločin – zločin, a onaj koji ga je počinio je osumnjičeni ili zločinac, očekujem da se to uradi i u tim sredinama. Znam da se i radi. To je jedan proces, to će trajati, i ovde, i tamo. Mislim da je svačija dužnost da se bavi onim što se u njegovom društvu dešavalo.

Koja je od svih tih nabrojanih strana po tebi odgovorna za sve što se dogodilo?

Ne postoji jedna odgovorna, definitivno. Svaka od tih strana snosi svoj deo odgovornosti. Nažalost, morao je biti osnovan Tribunal u Hagu da sudi tim zločincima. Koliko poznajem, situacija u Srbiji nije takva, recimo u sudstvu, da bi njima moglo biti suđeno ovde, odnosno da bi imali fer suđenje. Mislim da je slično i u Hrvatskoj, i u Bosni, i na Kosovu. Iako je to tako, ono što svaka od tih sredina može jeste da govori, da piše, da to bude prisutno u javnosti kroz društveni dijalog, da to bude predmet interesovanja, da se ne zataškava, da se ne iskrivljuje, ne izbegava... Definitivno ne mislim da je jedna strana kriva. Za mene je najbitnija odgovornost srpske strane. Prosto, ja sam deo ove sredine i mislim da bi za sve nas trebalo da bude najbitnija. Da se ne bavimo, odnosno da ne utvrđujemo mi iz Srbije odgovornost drugih. Što se tiče pribavljanja dokaza i svih tih stvari koje su prateće mislim da treba da postoji saradnja, svakako. Da ne treba mi, odnosno Srbija, da krije svoje optužene. Koliko je svako od tih društava spremno da uloži i u saradnju na hvatanju ljudi koji su osumnjičeni za ratne zločine – to je osnova za budućnost. To je osnova za druge vrste buduće saradnje. Vrlo je bitno da se naša saradnja ne svede na to da ćemo razmenjivati koncerte zabavljača narodne muzike, ili bilo kakve.

Misliš li da postoji kolektivna krivica?

Mislim da ne postoji. To pitanje krivice i odgovornosti mi je dugo bilo vrlo nejasno. Mnogi u Srbiji nisu nikoga ubili, u tom smislu oni nisu krivi za neki zločin. Ali su nekim svojim postupcima i delima, kad to kažem mislim i na sebe, odgovorni što je situacija bila takva kakva je bila, što je taj režim opstajao... Tako da bih to razdvojila,

krivica i odgovornost nisu isto. Svako od nas ne snosi podjednaku odgovornost, ali snosi deo odgovornosti za sebe... Kad čujem ljude da kažu "Hrvati su genocidan narod", a oni sami su bili tu, nisu ni u čemu učestvovali, nije ih zanimala politika, naravno da snose odgovornost.

Čemu se nadaš? Kako vidiš budućnost ovog regiona ili društva u kom živiš?

Nadanja nisu uvek ista. Nekad sam malo više skeptična što se tiče budućnosti, odnosno pozitivnih promena, nekad manje. Nadam se da će ovo društvo, da govorim samo o srpskom, postati normalno. Ne znam kada. Nadam se da neće više biti ratova. Volela bih i da Srbija ne bude deo NATO-a. Volela bih da možemo da putujemo bez teškoća, pa da se mnogi ljudi uvere kakav je život preko granice, u onome što je nekad bila Jugoslavija, jer mnogi nisu imali tu priliku. Takođe se nadam da nećemo više nikad imati televiziju kakvu smo imali, da ću moći da pronađem informacije koje su mi potrebne, a da ne moram da čitam između redova. Trenuci kada imam više nade su trenuci kada negde vidim nekakav pozitivan pomak, a to su često u stvari trenuci kada sam ja učinila nešto ili kad znam da su ljudi iz moje okoline učinili nešto, tad se osećam bolje i ta neka budućnost mi izgleda bliže. Bolje se osećam kad znam da ne sedim i čekam.

Rekla si čemu se sve nadaš što se budućnosti tiče. A od koga očekuješ da to uradi?

Prosto, budućnost je stvar svih nas. To zvuči kao neka parola, ali definitivno verujem u to. Ko to ne shvata – beži od svoje odgovornosti. Ko će da nam donese budućnost definitivno je stvar svih nas, svako nešto može da čini. Za to ne mora da bude ni posebno aktivan, može da radi na svom radnom mestu, u svojoj porodici, to je gomila malih stvari... To je ono kako se ponašamo svaki dan i da li ćemo doprinostiti diskriminaciji ili ćemo reagovati, ili okrenuti glavu. Definitivno je to stvar svakog od nas.

I. F.

Definitivno ne mislim da je jedna strana kriva. Za mene je najbitnija odgovornost srpske strane. Prosto, ja sam deo ove sredine i mislim da bi za sve nas trebalo da bude najbitnija. Da se ne bavimo, odnosno da ne utvrđujemo mi iz Srbije odgovornost drugih.

Kako se osjećate danas deset godina po završetku rata?

Osjećam se dobro, ali ne i zadovoljavajuće. Smatram da se još mnogo toga treba učiniti, za šta će nam trebati još dodatnih deset godina.

Po čemu pamтите rat?

Rat sam doživio samo jednim djelom, pošto nisam boravio čitavo vrijeme u Bosni i Hercegovini. No, u sjećanju su mi ostala dva događaja. Bio sam učenik, sjedili smo u klupi u školi i onda je počelo granatiranje i naša učiteljica je viknula "Hajd' mo svi pod klupe!". Tako smo dva sata proveli, nakon čega je upala moja mama i odvela me iz škole, iako su i dalje padale granate. Škola je bila blizu crkve, crkva je bila meta tog granatiranja. To je neko lično sjećanje na rat koji pamtim po nečemu skroz uzaludnom što nije nikom ništa donijelo, ubijeno je nekoliko desetina hiljada ljudi, napadnuta je jedna država bez povoda... i na kraju, stojimo tamo gdje smo stajali 1991. godine.

Šta mislite da je potrebno da bi se posljedice rata bilo ublažile, bilo uklonile?

Potrebno je suočavanje sa zločinom, da svako razumije šta se desilo, a ne samo suočavanje sa individualnim, onim što je neko lično preživio, nego sa onim što su drugi doživjeli i tek na osnovu toga mi možemo krenuti u nekom pravcu pomirenja.

Šta je za vas pomirenje?

Riječ pomirenje mi je teško definisati, ali ona za mene znači da mi možemo normalno živjeti zajedno, kada ja kao Bošnjak dođem u Banja Luku da mene niko neće krivo pogledati, ako oko vrata nosim ljiljan ili polumjesec, ili ako dođem kao Srbin u Sarajevo s krstom oko vrata da niko neće reći: "Vidi onog Srbina". Bitno je da se cijenimo međusobno, da me ne gledaju kao pripadnika jedne grupe i da meni, kao individui, pruže mogućnost da živim jednostavno svojim životom kojim ja želim da živim ovdje. Ja sam lično već doživio pomirenje i maksimalno ga u svom životu provodim.

Šta je po vama preduslov za pomirenje?

Treba kazniti one koji su tu kaznu zaslužili kako bi druga strana mogla također da se pomiri. Svako za sebe to treba definisati. Ja sam to za sebe već uradio.

Na koje probleme mislite da proces pomirenja može naići?

Jedan od osnovnih problema je taj što ne dolazi do komunikacije, znači, uopšte nema dijaloga. Konkretno, u slučaju BiH, sve tri strane predstavljaju sebe žrtvom i ne žele da vide ostale. Mislim da se svi moraju suočiti sa onim što su učinili drugima, ali i sa onim šta su drugi učinili njima.

Da li mislite da ljudi žele pomirenje?

Mislim da ljudi žele pomirenje. Svako ko razmišlja svojim zdravim umom znaće da jedino kroz pomirenje može doći do nekog napretka u društvu, naročito

Ona za mene znači da mi možemo normalno živjeti zajedno, kada ja kao Bošnjak dođem u Banja Luku da mene niko neće krivo pogledati, ako oko vrata nosim ljiljan ili polumjesec, ili ako dođem kao Srbin u Sarajevo s krstom oko vrata da niko neće reći: "Vidi onog Srbina".

ekonomskog napretka, a kroz ekonomiju dobivamo sve ostalo. Ljudi sigurno žele pomirenje samo im oni koji utječu na njih ne dopuštaju da to izraze.

Šta mislite da mogu učiniti “obični ljudi” po pitanju pomirenja?

Male stvari. Da sa svojim komšijom ponovo stupim u kontakt, da mog komšiju ne napadam nego da ga pozovem na kafu, kažem: “Evo, komšija, što je bilo, bilo je, hajde da sjednemo ponovo zajedno”... i naravno, uključiti se u aktivnosti. Razume se da ne moramo svi postati aktivisti, ali barem možemo podržati akcije, seminare, tribine... jednostavno se suočiti sa tim pojmom. Ne smijemo biti pasivni.

Kako se treba odnositi prema prošlosti; šta je za vas suočavanje sa prošlošću i da li treba zaboraviti?

Ne, zaboraviti ni u kom slučaju, treba oprostiti, ali ne i zaboraviti. Suočavanje sa prošlošću je za mene suočavanje sa zločinom; trebam se suočiti sa onim što je moja etnička grupa učinila drugima.

Ako bi se dogodilo pomirenje, šta bi se u vašem životu promijenilo i kako bi se to odrazilo na stanje u državi?

U mom životu bi se promijenilo to da bih smio slobodno izraziti svoj nacionalni identitet, bez obzira gdje živio. To danas u velikoj mjeri mogu u Sarajevu, ali ne sasvim. U društvu bi se promijenilo to što bi na površinu izbile bitne stvari. Mislim da bi tek tada shvatili šta je važno u cijelom društvu, da se ne trebamo baviti nekim banalnostima.

Da li krivicu treba tražiti samo na jednoj strani i da li je ona individualna ili kolektivna?

Krivicu je individualna, nisam pristalica kolektivne odgovornosti.

Da li mislite da svi mi nosimo neki dio krivice?

Ja ne nosim dio krivice, pošto sam ja bio djete kada se sve to dogodilo ja ne mogu nositi dio krivice, ja nisam tada ni znao šta se događalo, nisam razumio šta se događalo, niti sam ja mogao išta da učinim protiv toga. Dok, u drugu ruku, osobe koje su u to vrijeme bile zrelije i koje su mogle barem malo da se svemu tome odupru bar neodlaskom na ratište, sigurno nose jedan mali, mali dio individualne krivice.

Kako predviđate budućnost ovog regiona?

Ja mislim da je proces pomirenja krenuo pogrešnim putem, to treba mjenjati. Izvinjavanje smatram jednim dobrim činom, naročito ako se izvini predsjednik jedne države, ali je ono pogrešno ako iza njega ne stoji cijeli narod, jer je to onda individualno izvinjavanje, a ne izvinjavanje u ime cijelog naroda. Stvari koje su nam se desile ni u kom slučaju ne smijemo zaboraviti, jer ih tako samo potiskujemo. Tako nešto smo imali i u Drugom svjetskom ratu, kada su kroz komunističku politiku potisnuti u zaborav mnogi zločini koji su se dogodili. Meni se svidio njemački način suočavanja sa prošlošću; način na koji su se oni suočili sa svojim zločinima. Kada bi se svako iskrenuo suočio samo sa svojim zločinom i uporedio ga sa zločinima sa druge i treće strane, svaki pojedinac bi mogao stvoriti sliku o tome šta se zaista dogodilo.

V. E.

Jedan od osnovnih problema je taj što ne dolazi do komunikacije, znači, uopšte nema dijaloga. Konkretno, u slučaju BiH, sve tri strane predstavljaju sebe žrtvom i ne žele da vide ostale. Mislim da se svi moraju suočiti sa onim što su učinili drugima, ali i sa onim šta su drugi učinili njima.

Prvo bih te zamolila da se predstaviš na način koji smatraš bitnim i relevantnim za ovaj intervju.

Rekla bih par nekih stvari kako ja doživljavam sebe kao tridesetogodišnju Diku, koja je trenutno direktorica jednog školsko-domskog centra, znači ima jedan veliki stepen odgovornosti koje mora biti svjesna. A koja je u mnogim stvarima ostala na svojih petnaest godina i uporno se ta petnaestogodišnjakinja odnekud javlja iz bunta: "Nemoj sada biti nemarna i nemoj sad propustiti ono što si propustila za ovih petnaest godina". A to je taj period kada je počeo rat – tad sam mislila da radim sve što maksimalno mogu uraditi, a sad kad se vratim, vidim stvarno da sam mogla puno više toga uraditi, čak u nekim sitnicama. To su te neke stvari koje me pritišću i bole. Prošlo je petnaest godina, a ja se još nijednom nisam čula sa svojom Natašom. I čitavo vrijeme sam kao nešto čekala, ili ovako ili onako... A to mi je drugarica iz srednje škole, bile smo jako bliske, i taj posljednji Bajram i Božić zajedno bili su za nas naš posljednji susret. Bilo je to '92. godine. Njen odlazak, i Dijana i ja... jedna je otišla u Beograd, jedna u Zagreb, jedna u Sarajevo... I baš mi je bolno ovo i sad mi je bolnije nekako, u posljednje možda tri godine. A opet ništa nisam uradila po tom pitanju. A želim, i čini mi se kao da bi ta sitnica možda mijenjala neke stvari u mom životu. Možda i u Natašinom, i u životu mnogih drugih, da smo uspostavile taj kontakt. Nekud smo pobjegle, možda jedna od druge.

Ako se sada vratiš u '91-'92. i u te ratne godine, šta je to čega se danas najčešće sećaš? Kakav je tvoj odnos prema tim ratnim godinama?

Ja sam posmatrač, nažalost, više nego učesnik, koji je sve to odnekud posmatrao. Svakog momenta spreman da učestvuje, ali eto, nekud sam tako odrastala i prihvatila, nažalost ili na sreću, ne znam, onco: "Nemoj se miješati tamo gdje nisi pozvana". Bila sam ja spremna i uključiti se u rat u krajnjem slučaju, bila sam spremna i otići iz Bosne iz istog razloga iz kog bih uzela i pušku. Kao, šta je više problem, šta nam je svima zajedno? I nije mi ni danas jasno šta nam je svima zajedno – u tom nekom smislu možda jedno potpuno nepoznavanje. Druženje, čitav život smo zajedno, a upitno je, apsolutno upitno, koliko smo se zaista poznavali. A opet smo se voljeli, to je nesporno i to je ono što me još više zbunjuje. A mislim, normalno, te granate i snajperi i sve ostalo... pa, mislim da ih neću uspjet zaboraviti nikada, bez obzira na sve. Imala sam eto tu neku sreću da niko od meni baš bližih ljudi nije stradao pa možda ne mogu reći toliko koliko bi rekao neko... Možda nemam emocija toliko, možda mi je lakše reći i reagovati i raditi nego nekome ko je više emotivno povrijeđen. E sad, rat je uradio samo to da smo se svi zatvorili. Ja to zovem getima, ne znam uopće koliko je dobar izraz. I svi se okrenuli sebi ma koliko različiti bili. Sebi – mislim jednom svom identitetu koji je možda čak u određenom momentu nametnut pa ga mi prihvatili kao takvog. Ili je uzet između otalih naših identiteta i rečeno nam je: "Ovaj vam je sad presudan". Mislim na nacionalni identitet.

Rat je uradio samo to da smo se svi zatvorili. Ja to zovem getima, ne znam uopće koliko je dobar izraz. I svi se okrenuli sebi ma koliko različiti bili. Sebi – mislim jednom svom identitetu koji je možda čak u određenom momentu nametnut pa ga mi prihvatili kao takvog. Ili je uzet između otalih naših identiteta i rečeno nam je: "Ovaj vam je sad presudan". Mislim na nacionalni identitet.

običaj reći da ne bih dobila rak ili nešto slično. Time se tješim. Al' ne bih voljela da se ponovi. Ja mislim da smo mi ti koji će uraditi da se te stvari ponove ili ne ponove. A imamo priliku da se ne ponove. Mi smo generacija koja treba da bar otvori put da ponovo ne dođe do svega onoga. Da se stvarno upoznamo i da vidimo potrebe jedni drugih.

Kada pogledaš trenutnu situaciju u BiH šta je tvoje mišljenje – da li smo kao društvo bliži tome da se rat ponovo desi ili smo bliži tome da se ne desi?

Ovako, da ste me pitali prije dva mjeseca ja bih odgovorila da je bliže da se ponovo desi rat. Nisam znala dosta stvari koje sam saznala u posljednja dva mjeseca, gledala sam TV, mediji daju samo jednu sliku koja vodi potpuno ka ratu, bar u onom smislu u kome ja gledam. Možda ja nisam dobar gledalac, možemo to i sa te strane gledati. Ali, znači, doživljavala sam sve nekako kao da još samo sekundica fali pa da ponovo rat bude. Tu negdje imala sam neki strah i neku bojazan i još uvijek sam bila ona petnaestogodišnjakinja koja nije znala šta da uradi, kojoj treba reći šta će uraditi. Toliko o odgovornosti. A sad, kad vidim, nekako sam samoj sebi izgledala usamljeno i stvarno se nisam snalazila. Onda sam prije dva mjeseca ili tri, ne znam tačno, počela upoznavati neke ljude koji nisu bili samo negdje gore u vrhu, ti nedostižni, vrlo uslovno rečeno, a koji su kao pojedinci, i ja među njima, spremni da rade na tome svemu. Jedan mladić koji mi je ušao u kancelariju mi je ulio neko povjerenje, pa onda vi... Vidi, kao, ima nas znači! Možemo učiniti puno više, nekud sam dobila neku, pa ne znam kako to nazvati, podršku svojim nastojanjima. Tako da sad ne mislim da je rat tako blizu kao što mi je prije izgledalo. Mogućnost da se sve to ponovi... ipak mi se čini da se puno radi na tome i da postoji želja i sa jedne i sa druge i sa treće strane, ili svih zajedno. Ne moraju biti samo tri strane. A možda je prvi put tračak te neke male svjetlosti bio kad sam vidjela, mislim da je književnica, na TV-u i njen intervju, kao ne mogu reći predstavnika, ali nekog ko je srpske nacionalnosti, kada se ona jasno izjasnila protiv određenih zločina počinjenih nad ovim ili onim narodima. To mi je bilo pravo iznenađenje, vidi ima i tamo nekog... Nakon deset godina... Mislim, to je moja lična sramota što sam tako malo znala. Sama činjenica da danas ipak razgovaramo, da smo bliže tome nečemu, govori da imamo u stvari priliku pre za mir nego za rat. Sad, na nama je da biramo – hoćemo li nastaviti ovako ili će nas biti više koji misle da je mir bliži... ja mislim da hoće... Vjerujem u to i stvarno živim u nadi. Uvjedena sam, znam – jednom smo živjeli zajedno i slabo se poznavali. Sad imamo priliku da se upoznamo. Sad znamo gdje nam je bio poremećaj.

Je li' misliš da znamo? Odnosno, da neki prosek, većina ljudi zna?

Pa vidim tu neku težnju ili se možda ja krećem u suviše uskom krugu ljudi. U posljednje vrijeme surećem samo ljude koji imaju tu težnju i želju. I nekako mi ih je sve više i više. To je nešto što me baš počelo ispunjavati i što mi daje želju da nastavim i da vjerujem, da sam uvjedbena da je to moguće. A ovo ostalo, mislim da je ipak samo na površini i to uopšte nije toliko teško sanirati koliko izgleda na prvi pogled. Mada traži puno znoja, puno, puno truda sa svake strane. A opet, kažem, meni je tu puno lakše govoriti, ljudi koji su uključili puno emocija u smislu gubitka, njima je mnogo teže prići nego meni, njima je puno teže otvoriti se, njima je puno teže te povrede ipak ostaviti po strani. Tu se treba napraviti jedan proboj.

Zašto misliš da je bavljenje tim pitanjem zločina koje si pomenula uopšte bitno u ovom kontekstu?

Treba zbog ovih ljudi koje sam maloprije spomenula, oni ne mogu preko toga tek tako preći kao što bih možda ja mogla. Ja bih mogla iz hiljadu i jednog razloga, zato što meni fali moja Nataša koja možda, da se razumijemo, više uopšte nije ista osoba... Mislim da se moraju te stvari dovesti u red. Ja sam prije par večeri gledala neki intervju sa Bakirom Izetbegovićem i on kaže da smo se morali koristiti svim sredstvima iz ovog ili onog razloga. A ja mislim da bi i tu bilo poštenije reći – pa nije u redu to što smo radili u određenim situacijama. Jer ako i hoćeš da zastupaš neku ideju, ostani joj dosljedan do kraja. Nekako mi je jako bitno da ja vidim da ti priznaješ da si ti pogriješila. Ne pogriješila u nekom smislu religioznog kajanja (sad sam ja pokrivena žena), nego da ti stvarno osjećaš da to nije u redu i da to više nećeš uraditi. Jer ja imam strah. Ja znam da će sad meni u određenim krugovima u kojima se krećem reći: “Pa znaš šta, desila nam se 1914, 1918, 1941–1945, 1991–1995, mi smo naivni“. I sa te strane to je istina, kad sa te strane gledaš. To je tvoja istina, ali sa ove strane kad ja čujem da neko postoji ko je spreman da kaže: to nisu lijepe stvari, uradile su se, a treba raditi na tome da se ne ponove... Nisu lijepe stvari i mi priznajemo da nisu lijepe, e pa onda ću i ja da sebe preispitam. Može moja odgovornost biti manja, ali hajde dobro da i ja nju izmerim, da je predstavim sebi – ovo, ovo, ovo i u ovome je odgovornost. A tu je opet ta zatvorenost svih zajedno...

Možda sam i ja naivna što vjerujem da smo bliže nekom miru. Ali, komšije su nam ipak bitne, ove okolo, i bliže i dalje. Kakvo je kompletno stanje u Evropi može mnogo uticati na nas, i uvijek je uticalo. Bosna i Hercegovina... nama su bitne i Srbija i Hrvatska, i Francuska i Njemačka... Sve te globalne tendencije... Tako da sve zajedno imam malo veću bojazan zbog toga, nego zbog samih nas. Možemo da učimo i iz tih grešaka u komunizmu – ja posmatram kao laik koji je volio sve to zajedno – ipak je mnogo stvari bilo nametnuto odozgo, a ja sad mislim da treba da

Kad gledam TV – strašne stvari, ja ne vidim nigdje nade za nas. A ovako kad se spustim u živi svijet, ipak ima nade. Stvarno mi ljudi možemo uraditi nešto, svi mi zajedno, svako od nas može... Neko više, neko manje.

se radi i odozdo kroz pojedinca. Komunisti jesu imali par, uži krug osvještenih ljudi, i ideju za kojom su se mnogi povjeli. A ta ideja nije bila prošla kroz te ljude. A sad, čini mi se ta ideja izgradnje mira prolazi kroz pojedinca, a ipak je ima i negdje gore. Ima je, ja ne mogu reći da je nema. Sad koliko je ona jaka ili slaba to je drugo pitanje, ali ja je vidim.

Šta još vidiš da je bitno raditi osim te priče o zločinima u kontekstu suočavanja sa prošlošću i izgradnje mira?

Ne mislim da se na to treba baš gubiti mnogo vremena, ali dok se ne dovede da pojedinci čija su sad srca zatvorena jedna za druge razgovaraju... Dotad je nužno razgovarati o zločinima, da se to ne zaboravi, jednostavno. A šta još? Ja mislim da su mediji ti gdje se nužno mora djelovati. Kao što rekoh, možda ja nisam dobar gledalac, ali kad gledam TV – strašne stvari, ja ne vidim nigdje nade za nas. A ovako kad se spustim u živi svijet, ipak ima nade. Stvarno mi ljudi možemo uraditi nešto, svi mi zajedno, svako od nas može... Neko više, neko manje, ali hajde, sve je to tu u redu. Znači, tu bi se medijski puno više trebalo djelovati, u smislu i propagande i svega ostalog. Ne mislim čak ni da oni panoi veliki kao “žetva oružja” i svega ostalog, mislim da bi pre trebali biti o izgradnji mira, i da se time ljudima ispire mozak. Da nam svima to ulazi u podsvijest, a ne samo oružje, oružje; kud god se okrenem samo oružje. Mislim, na kraju ću i ja željeti da imam oružje, toliko me zasipaju time.

Kad čuješ reč pomirenje šta to tebi znači? Kako ti to odzvanja u ušima?

Meni je mozak malo previše religijski spram pojma pomirenja, pa onda tu gledam nešto... Mene često bliži prijatelji nazivaju isusovcem, ja to gledam sa te strane “hajde da se volimo”, u tom nekom smislu. Možda nisam ja baš neka osoba koja bi mogla govoriti o tome sa nekog korisnijeg stanovišta.

Pa to se stalno čuje, mene zanima šta ti misliš o tome, ko treba da nosi taj proces i ko sa kim treba da se „miri“?

Prvenstveno mislim sami sa sobom, pa ćemo se onda lako pomiriti i sa drugima. Znači, upravo u onom smislu kad vidimo gdje su naši vlastiti nedostaci, naše vlastite greške, pa i grijesi u nekom smislu...

Meni je drago da se ta riječ pomirenje ponavlja, samo se nadam da neće ostati na tom papagajskom ponavljanju, jer i papagaj može naučiti određen fond riječi pa ih ponavljati. Ali te riječi, bogami, u meni pobuđuju nadu, pa kako god! To je kao ta Coca-Cola, uđem u market, nesvjesno je kupim, pa bih je posle najrađe vratila, uđe ti u podsvijest jednostavno, e tako i ovo, mislim da je ipak dobro da se ponavlja, pa makar i na taj način. S tom nadom nekom – možda sam ja ipak samo Titov pionir u tom nekom smislu.

Na osnovu čega ćemo znati da se u ovom društvu desilo pomirenje? Kako ono treba da izgleda?

Pa sad trenutno, ja ću reći, i znam da se ova rečenica sto posto mnogima neće svidjeti – još uvijek postoje entiteti, još uvijek postoje jednonacionalne škole. Pa nismo mi Švajcarska da postoje toliko različiti jezici pa da je to neophodno. Znači, to je jedan proces koji traje, a zahtijeva ono što sam rekla, znoja, truda... pa šta ćeš, zahtijeva, pa zahtijeva, ali vrijedi. Pa ljudi hajd'mo se preznojiti!

Evo kako ja sve zajedno vidim: mi smo država kojoj još uvijek treba autoritet. Nažalost, na sreću, svejedno mi je kako će se komentarisati, ali ja bih voljela da

U posljednje vrijeme s kim god se sretnem kažem: "Ali moramo pričati o tome", jer dešavalo mi se da mi ljudi kažu – "Ma nemojmo o politici". Pa ljudi, nije to politika, to je naša stvarnost, šta vam je. Pričajte, morate pričati i to na sav glas! To ne treba trajno biti na sav glas, već dok se stvari ne počnu stvarno u nekom smislu rješavati.

imamo takav jedan autoritet na vodećem mjestu kome je stalo da država ima izgrađen sistem vrijednosti kad gledamo odozgo i da se sve to delegira na niže nivoe. Da se uvede kvalitetan sistem i da se ne desi posle njegove smrti ono što se desilo posle Titove smrti.

Imaš neke ideje kako bi ti radila na tome?

Ja smatram da sâm moj odlazak bilo gdje na javno mjesto, iskazivanje potreba, to je mnogo važno... A voljela bih djelovati na više nekih nivoa (možda sam i previše ambiciozna)... interesuje me stvarno i ta sfera politike i mislim da ako hoćeš nešto da uradiš to nekako mora ići i kroz te pore, da se moraš uvući tu. Meni je stvarno žao što se u našoj državi ima tako loše mišljenje o političarima ali mislim da su mnogo i oni sami doprinijeli svemu tome.

Koje su to tvoje potrebe kao Bošnjakinje i muslimanke, pokrivene žene?

Da budem prihvaćena kao građanin Bosne i Hercegovine po ovim ustavnim pravima, što bi rekli *elhamdulillah* (bogu hvala). Mislim ono pravo. Ne treba meni mnogo više mimo ovoga što mi Ustav garantuje. Ali da se shvati da su moje potrebe u okviru toga. U slučaju da treba mijenjati Ustav iz nekih drugih razloga, pa hajd'mo ga mijenjati, nije to ništa strašno i nepromjenjivo. U tom smislu da ja kao pojedinac, ne sad kao Dika tamo neka pokrivena, nego svaki pojedinac, ako smo u nekom dodiru, kao što jesmo nužno svi mi unutar Bosne i Hercegovine, ne možemo se nikako izbjeći, htjeli – ne htjeli. Pa hajde da vidimo šta smeta nama, šta smeta vama, hajde da vidimo šta možemo sveukupno tu uraditi. E to je to, koliko ja shvatam, iskazivanje potreba. Da ti stavim do znanja da su meni i tvoje potrebe jako bitne, eto to! I da stvarno ne želim, ukoliko ikako mogu, da tvoje potrebe remetim svojim potrebama, a tamo gdje nam se remete potrebe pa hajd'mo naći neko riješenje. Da vidimo šta možemo uraditi. I onda, u krajnjem slučaju, meni nikad nije problem otići kod psihologa da nešto riješim, pa hajd'mo pozvati nekoga, u krajnjem slučaju i tog visokog predstavnika, pod znacima navoda. Hajd'mo se čut. Ja se samo nadam da ovo nisu moje želje i fantazije. Ja već neke stvari radim u svojoj sredini. Možda mi je samo žao što nisam imala priliku da živim negdje pola godine – godinu, pa da mi to koristi u ovom nekom segmentu mirovnog rada.

Još nešto za kraj razgovora...

U posljednje vrijeme s kim god se sretnem kažem: "Ali moramo pričati o tome", jer dešavalo mi se da mi ljudi kažu – "Ma nemojmo o politici". Pa ljudi, nije to politika, to je naša stvarnost, šta vam je. Pričajte, morate pričati i to na sav glas! To ne treba trajno biti na sav glas, već dok se stvari ne počnu stvarno u nekom smislu rješavati. Samo treba dobro realnost sagledati.

T. Š.

Ako šutiš, taj će galamit, ovi će svi to slušat

Kad baciš pogled na devedesete i sve što se tada događalo, kakva te sjećanja prožimaju, kako ti je bilo tada u svemu tome?

Ja mislim da sam ja jednim dobrim dijelom to potisnija totalno. Nisam ništa razumio to šta se događa. Imao sam sedamnaest-osamnaest godina, počelo je ono kako je počelo, Plitvice, ono ka, sve nešto daleko, pa su tu počele uzbune, Split, brodovi, pizdarije, svašta ono... Pazi, meni je stari bio vojno lice, ali do '74. onda se skinija, dobio je stan od vojske, tako da ovi neboderi gdje ja stojim su vojni neboderi. Nisu tu bila samo vojna lica, to se vremenom mijenjalo, svega je tu bilo. Stojim na šesnaestom katu, počele su uzbune, silazili smo doli u podrum, ja bi zna nositi samo svoje kazete. Volio sam glazbu, samo sam to slušao, nisam nosio ni robu ni ništa samo punu torbu kazeta, to mi je bila prva stvar. Kad sam nakon nekoliko puta shvatio da su te uzbune bez veze i da je to samo ulijevanje nekog straha, više nisam ni silazio u podrum. Bila su pomračenja po gradu...TV sam slabo gleda, skužija sam da je sve to jedna propaganda, znaš kad se Mocartov rekvijem nalipi na scenu povorke iz Vukovara koja je usporena. To je tragedija sve, ali ta mašinerija je radila na takvoj razini da ti kad vidiš tu scenu na dnevniku, automatski mrziš sve Srbe. To je bila ta logika.

Bili smo tu ekipa, držali smo se skupa... mislim da sam sve to puštao da prolazi, nisam uopće razumio šta se događa, trebalo mi je vrijeme da složim sve na mjesto. Događalo se nešto iracionalno što ja nisam razumio, ta mržnja, to ludilo...

Što je, po tvom mišljenju, bio uzrok toga?

Sad ja ne bih banalizirao, ali meni je uvijek prva stvar Balaševićev stih – prvo su došli popovi, pa topovi, pa lopovi. To mi prvo padne na pamet i to je to ka... Mislim da su svi političari manje-više bili neki mitomani koji su neke povijesne aveti i zvijeri razbudili i razbuknuli najniže strasti koje leže u toj nekoj mitologiji, u nekoj naciji, u nekoj vjeri. Mislim da nije bio u pitanju etnički sukob, nego vjerski, da je to bio religijski rat.

Zašto je bio potreban i šta je iz njega proizašlo?

Ne znam, ne znam šta... netko bi to poentirao da je to nešto što se skupljalo i da je moralo puknuti ka neki gnojni čir. Ako je to tako onda ćemo se sad oporavit pa će opet jednom puknuti. Ako smo tako genetski predisponirani za rat svakih pedeset godina... nisam u stvari, sklon takvim teorijama. Zašto je uopće do toga došlo ka...?

Zašto je to bio vjerski rat, po tvom mišljenju, baš od svih ovih nacionalnih i ostalih mogućih kategorizacija?

Što se tiče nacionalnosti, ljudi su na ovim područjima izmiješani etnički poprilično. Ja sam isto, meni je stari bosanski Srbin, kako se to kaže, mater s Neretve Hrvatica, ima i ilirske krvi. Kad bih ulazio u tu genezu, ja sam koktel, popriličan, svega živog. Kad je sve to počelo, crkve su izašle i oni su čuvali nacionalnost. Šta je meni odmah

Bila su pomračenja po gradu...TV sam slabo gleda, skužija sam da je sve to jedna propaganda, znaš kad se Mocartov rekvijem nalipi na scenu povorke iz Vukovara koja je usporena. To je tragedija sve, ali ta mašinerija je radila na takvoj razini da ti kad vidiš tu scenu na dnevniku, automatski mrziš sve Srbe. To je bila ta logika.

Kad ih pitaš, svi će govoriti, nikome to nije bitno, on sve ljude gleda ka ljude, čovik je, a kad zagrebeš malo površinu, toliko je tih aveti i negativne energije. Dođeš u sfere, ajmo reći duhovnog, gdje su me razočarale sve te crkve koje umjesto da su na tom polju nešto pokušavale, razbuktavale su to na prefinjen način.

u početku bio apsurd jer ne mogu spojiti da crkva koja je od boga, za kojega su svi ljudi isti i svi su njegova djeca, kako se mogu vezati uz nacionalno? Tipa ono – Bog i Hrvati, mi smo izabran narod. To možda pripada nekim religijskim uvjerenjima prije Isusa, nekim kultovima, mitrama, nemam pojma. S vremenom sam skužila da ovi ljudi uopće nisu kršteni, ne viruju u tog boga kojemu se klanjaju jer je to bog pun ljubavi, razumijevanja, praštanja i milosrđa, a oni još uvijek viruju da otac mora biti strog i pravedan, a to je u stvari taj starozavjetni bog koji je strog i pravedan i koji u jednoj ruci ima mač.

Ali opet, možda je za sve kriva rakija...

Zašto rakija?

Ljudi loše rade tu rakiju pa im udre u glavu. I strah, čovjek je društveno biće i mora pripadati nekoj grupi i kad se sve to počelo događati, treba valjda puno hrabrosti za reći da nešto nije u redu. Tipa ono što se događalo u Iraku sad sa ovim zatvorenici-ma. Svašta se i kod nas događalo, još i gorih stvari. Znanstvene studije pokazuju da je to mehanizam ljudske svijesti da će kao dio neke grupe napraviti iracionalne i nezamislive stvari i može živjeti s tim. Virujen i nadam se, kako se stvari razvijaju, da se uvijek nađe netko tko kaže da to nije u redu.

Kad baciš pogled na situaciju kakva je danas, meni se čini da ste vi na nivou vašeg benda vrlo svjesni situacije i stanja svijesti našeg društva, kako ga ti doživljavaš?

Mislim da ljudi nemaju osjećaj sigurnosti i perspektive, uvukao se u njih egzistencijalni strah, onaj najbanalniji. Boje se hoće li sutra imati posla. Danas ljudi nemaju taj tip sigurnosti kao u socijalizmu, zaposliš se i tu radiš do penzije. Ljudi se ne znaju nositi s tim elementarnim strahovima koji uvijek postoje i teško se s njima nose. Kod nas se dogodio čudan koktel svega toga što sve skupa dovodi u neko kaotično stanje za normalnog čovika. Svak se snalazi na svoj način i najjednostavnije je živjeti mimo zakona. Društvo kod nas nije imalo taj evolucionarni razvoj da se zakon gleda kao nešto što je iznad svih, nešto što garantira jednakost svih. Nego je zakon uvijek ono – kadlija te tuži, kadlija te sudi. Za razne ljude, isti zakon se drugačije interpretira i to se prihvaća kao nešto normalno; tipa ljudi koji bi stvarno trebali biti istaknuti i prikazani u javnosti kao veliki ljudi, tipa ove sutkinje koja je osudila Norca, kako se ono zove... ona je ono heroj ovog društva.

Zašto je ljudi ne doživljavaju kao heroja?

A zato šta eto, nije izašla na naslovnici *Extra* ili *Glorije*...

Tokom rata dogodilo se svašta i Norac i Gotovina i etnička čišćenja i gomila stvari o kojima se ne priča i koje su tabu teme. Šta ti misliš, kako se treba odnositi prema toj ratnoj prošlosti i svemu što je iz nje proizašlo?

Ne znam šta bi ti reka. Od svih novina čitam *Feral*, dnevne novine tu i tamo. Stvari koje je *Feral* objavljivao prije deset godina, postaju sada lagano javne stvari. Kad je to objavljivano i tada kad me to mučilo i okupiralo, to su bile stvari koje su bile naučna fantastika, totalna fikcija. Mislim da uvijek postoje ljudi koji žele učiti i koji žele izgrađivati sebe kao ljude, kao čovjeka, žele nadići te neke diskriminirajuće tabore tipa nacionalnost, religija, a da se to ne tumači kao masonska zavjera. Mislim da takvih ljudi u Hrvatskoj ima dosta.

Zašto se ne čuju?

Čuju se, čuju se, ali nije to u krupnom planu, u prvom planu, ali po prirodi stvari to

ne može bit u krupnom planu. Krupni plan funkcionira po zakonima spektakla – šminka, toaleta, lijepi mladi ljudi. Stvar je u tome što smo mi malo tržište i sve te stvari komercijalnog karaktera moraju preživjeti na malom tržištu i normalno da se bave stvarima koje će se prodati. Mislim da ipak postoji ta, kako bih rekao, poštena inteligencija.

Kako se može s tim nositi, kako se može protiv toga boriti?

A znanjem, čitanjem, znanje je svugdje i svi imaju internet, knjige i novine pa tko hoće neka uzme i uči, a tko neće ništa. Kad je počeo rat je sam bio užasnut. Kad su neki dan bile puštene na *HTV-u* one snimke iz Srebrenice, ja to prvo nisam mogao gledat, mislim da je to već psihički ono... Mislim da je moja psiha stvorila mehanizam obrane za te stvari. Jednostavno sam doživljavao kao da se to ne događa. Baš veliki užas i nerazumijevanje svega toga. Vjerovatno svak normalan, mislim da čak i ljudi koji su bili akteri nisu mogli biti neosjetljivi na to. Ne znam, ne mogu uopće to razumit...

Kako je tebi bilo nastaviti život u gradu Splitu, s obzirom na tvoje porijeklo koje si na početku spomenuo, s obzirom na to da ti je stari bosanski Srbin, jesu li te ljudi gledali kroz to? Ne moraš odgovoriti na ovo pitanje, ako ti je crnjak.

Nisam osjećao posljedice toga, jer ja nemam to u sebi, nemam taj osjećaj nacionalne pripadnosti. Prije sam bio Jugoslaven i tu sam imao neki osjećaj. Jugoslavija, svi skupa živimo u miru, ako nas napadne tko iz vanka branit ćemo se i to je to ka. Nisam ja sad neki jugonostalgicar niti mi je Tito bog, to mi je bilo nešto lipo. Jedna zemlja, di možeš putovat, di ima različitih ljudi, imao sam svugdje dosta prijatelja, sve normalni ljudi, sve ok, super... Valjda to moraš imat u sebi da bi te to moglo povrijedit. Ja sam kužija znaš ono, kad kažem nekome ime Aleksandar, vidiš malo ka u nekim gestama... ali nije me to nešto diralo. Ljudi s kojima sam se družio uvijek su bili normalni, volili smo muziku, muzika nam je uvijek bila na prvom mistu. Nitko mi iz nekog osobnog kruga, kruga bliskih rođaka ili porodice nije ni strada, ni poginija.

Uvijek to zamišljam šta da je netko moj blizak strada ili nešto, e to onda već minja cilu stvar. Onda čovik stvarno treba imat snage uzdić se iznad toga, ali zaista, ne samo na riječima. Kad ih pitaš, svi će govorit, nikome to nije bitno, on sve ljude gleda ka ljude, čovik je, a kad zagrebeš malo površinu, toliko je tih aveti i negativne energije. Dodeš u sfere, ajmo reći duhovnog, gdje su me razočarale sve te crkve koje umjesto da su na tom polju nešto pokušavale, razbuktavale su to na prefinjen način. Gurale su se u politiku i svugdje kao da su one dužne ili odgovorne objašnjavati ljudima neke stvari, to je amalgam koji za neukog čovjeka zna biti velika zbrka. Da ljudi uče i da nisu ograničeni za bilo šta, da uče o svojoj tradiciji, o svojim korjenima i naći će tu puno stvari koje su univerzalne. U tim tradicijama vjerskim i nacionalnim koje su iste za sve ljude. Nije možda način ne reći, izdić se iznad toga, nego upravo ući u sve to, u same korjene i svatit da je to nešto što povezuje ljude.

Kako ući u sve to?

Čitat knjige, upoznavat druge ljude kroz kulturu, glazbu, druženje, umjetnost. To su neki univerzalni jezici koji spajaju ljude. Gledat *Discovery channel* ©.

Šta je za tebe pomirenje? Kako doživljavaš tu riječ?

Pomirenje sâm sa samim sobom. Mislim da je to to ka. Ha, da ka ono sad treba pomirit sve ustaše, partizane... Ja sam uvijek za mir. Sad se pomirenje prikazuje

kao: treba se odreć nečega. Odreć se, odnosno žrtvovat se, ajmo reć ono izist govno, svi, ovi – oni, da bi živili ka u miru. Možda je to s jedne strane ok, a s druge neka prečica, prečac koji nije baš prirodan. Meni osobno ne treba to pomirenje, ja ljude gledam bez tih konotacija, a ti ljudi zbog kojih bi se mi trebali pomirit su mrtvi. Ti ljudi koji su bili ustaše, partizani koji su se tad borili.

A ovo današnje pomirenje mislim da se događa na neki način. Ljudi su bili, pari mi se, uvućeni u jedan vrtlog i kaos tog ludila. Ideologija je postala vjera i nacija i onda je tu došla neka politika bez ikakvog ideološkog zaleđa šta se pokazuje već godinama. Od početka, nikad nije tu bilo nekih ideja, političkih, ideoloških u smislu da je ljevica na zasadima Francuske revolucije, šta je neka građanska ideologija, a da je desnica nacija, tradicija. Uvijek se tu može naći pomirenje, postoje elementi koji mogu povezati ljude stvarno u ideji, ali oni se neće pomirit u ideji, oni će se pomirit iz čisto nekih pragmatičnih razloga, znači čista vlast, moć, opet neke vrlo plošne i primitivne stvari.

Kad pogledaš konkretno hrvatsko društvo, situaciju kakva jest s povratkom, treba li nam pomirenje?

Ja bi izbrisa sve granice, dao ljudima da putuju di oće i da se skrase di oće. To je normalno iz moje perspektive koja nema veze sa stvarnošću. Znam da je to gomilu stvari koje kad ispuštaš iz tih apstrakcija di je sve teoretski ok, u praksi je masu pizdarija.

To su stvari koje se svode na kraju da bi se time trebale baviti male zajednice ljudi tipa ono šta se zove lokalna demokracija, lokalno samoupravljanje što se događa danas u svitu, ali mi smo daleko od toga. Nema svijesti o tome da je svaki čovjek bitan, da on odlučuje o stvarima, ako to želi.

Žele li ljudi u Hrvatskoj pomirenje, da li se žele suočiti s ratnom prošlošću?

Virujem da ljudi žele to, svaki normalan čovik želi živit u miru i da svojoj dici želi mir. Da može radit svoj posal, da je zadovoljan tim poslom, da može volit i ostvarivat neke svoje snove koji su iznad tih materijalnih okvira. Postoje načini i mehanizmi da se to ostvari kao: izbori, zalaganje u civilnim i nevladinim inicijativama. Postoje mehanizmi, samo treba imat volju.

Bojim se samo da je većina ljudi u nekom tupilu, otuđenju i zadovoljni su sa TV programom i šopinzima nediljom di mogu kupit gomilu jeftinih, nepotrebnih stvari koje će bacit za dva miseca i kupit nove, zadužit će se... a opet glupo je ovako govorit, ljudi imaju masu problema i žive s tim problemima.

Koji su to strahovi vezani za pomirenje u ovom društvu i vidiš li ti neki put kako ih prevazići?

Strah od suoćavanja sa sobom. To je to ka. Postoje ljudi koji su bili uključeni u sve to, koji su akteri i to je jedan veliki teret i načini na koje se to razrješava su kompleksni. Postoji oko toga cili krug ljudi koji su po nekoj inerciji naućili upravo to tko je kriv, to je naštrebano, to je opet sad drugi tip odgovornosti, a u sućini to je vrlo jednostavna stvar, stvari treba doživljavat čisto, bez bilo kakvih krinki, ograda i paravana. Prvo je netko čovik, pa je onda Hrvat, katolik, ali je prvo čovik, a mislim da su ovdje stvari drugačije složene, prvo si Hrvat, katolik, a tek onda se gleda kakav si čovik. Po meni se prvo kreće od čovika, kakav si čovik.

Šta mogu napraviti “obićni ljudi”, ovi koji sad šetaju rivom?

Trebaju se obrazovat i naućit uključit u dijalog u banalnim situacijama. Ja baš

polazin od ulice. Kad čuješ da netko govori neke pizdarije, ono tipa raspiruje mržnju, ljudi svašta govore. Ako šutiš, taj će galamit, ovi će svi to slušat. Govor mržnje ima neku svoju suludu logiku i argumentaciju, ali ona uvijek završava u nekoj magli i apstrakciji koja pušta na sve strane, tanka je priča, ne stoji. Triba reagirat u takvim situacijama, povući za rukav. Svi znaju da smo se izborili za demokraciju, za dijalog, suverenitet i zakon a šta je to ka – to je to ka. Postoji zakon, postoji dijalog, postoje mehanizmi na koje možeš utjecat na vlast, ali to je u ideji, ali u praksi ne štima.

Kako doživljavaš tekstove i muziku koju radite, je li to jedan vid reagiranja na stanje?

To je unutarnja stvar, uvid, jedan vid preuzimanja odgovornosti; ne bi ja sad preuzima odgovornost za većinu, to mi je jako strana stvar. Društvena odgovornost, angažiranost, to je ono na neki način nezahvalno. Nije to s nekom tendencijom, angažman sad da se stvari isprave. Ja zaista u suštini virujen da stvari ne može jedan čovik prominit. Čovik može radit na sebi, minjat sebe i ako imaš neke ideje i ideale pokušavat bit dosljedan tome ka. Na neki način ja stvari promatram tako što se isključujem iz nekih društvenih aktualnosti i zbivanja i promatram ih sa strane, ali istovremeno i proživljavam. To je u stvari neki moj unutarnji sukob zbog kojeg pišem te stvari, to je valjda neka inspiracija. Neki moj unutarnji sukob povezan s društvenim. Ja sam jedno jako društveno biće, baš ono kako bi reka, virujen u mir u svitu, virujen u to. Osjećam se da sam dio te neke struje, te ideje. U smislu praktičnog djelovanja nekog društveno sam angažiran. Volimo to radit i to je način na koji se izražavamo.

S. D.

Kad čuješ da netko govori neke pizdarije, ono tipa raspiruje mržnju, ljudi svašta govore. Ako šutiš, taj će galamit, ovi će svi to slušat. Triba reagirat u takvim situacijama.

Šta bi za tebe bilo pomirenje u ovim našim makedonskim okvirima, u ovoj našoj realnosti?

To je nekako preširoko... Pomirenje... znači nešto je prethodilo tome, da konkretizujemo, znači da je neko bio posvađan. Misliš na ovo što se kod nas dešava, Makedonci i Albanci, je li tako? Dobro, to ovako nekako teoretski znači... Ima jedna knjiga od jednog hrišćanina koja se zove "O dostojanstvu hrišćanstva i o nedostojanstvu hrišćana" i sad mi je to došlo kao prva asocijacija, koji bi bio njegov stav... Mislim, pitam se, jesam li ja dostojna da pričam o nekim idejama hrišćanstva, kad je to nešto tako veliko, sveobuhvatno, tako jako... Ne znam da li ja mogu to kako treba, baš u tom duhu, da kažem. A upravo je to ono što može u ovakvim situacijama najviše da pomogne. Mislim na duh hrišćanstva, na osnovnu ili bazičnu ideju onoga što je Hristos doneo kada je došao na ovaj svet. Nešto što je On rekao. U Starom zavetu bila je data zapoved "Ljubi bližnjega svog". I On kada je došao doneo je novu zapoved "Dajem vam da ljubite neprijatelje". E sada, recimo, ja lično, individualno, imam unutrašnju potrebu za nekim odgovorima u životu; jedno od glavnih pitanja mi je "Ko su moji neprijatelji, ko je moj neprijatelj". Na to pitanje, mislim, još uvek nemam odgovor. I taj odgovor još uvek aktivno tražim. I taj moj pokušaj da lociram koja bi bila ta neprijateljska snaga, za sada, završava u meni samoj. Mislim da je to nekako prvo i poslednje mesto gde se nalazi čovekov neprijatelj, u njemu samome.

Šta bi bilo potrebno da se pomire ili da se bar saniraju posledice ove sve veće odvojenosti?

Da se na narod ne gleda kao na neku masu, kolektiv, kao na gomilu ovaca, već kao na zajednicu ljudi, živih ličnosti, od kojih je svaka posebna. Svako je jedna priča za sebe. E sad, svaka ta priča po sebi i za sebe, neka radi na sebi. Znači, da se okrene ka sebi, da misli na poboljšanje sopstvenog stanja, svoje sopstvene situacije, a da se ne bavi drugima. Sa drugima da stupa u kontakt jedino kada može nešto dobro da mu da ili ponudi ili ne znam već šta. Za pomirenje je potrebno da svako pogleda u sebe, i u sebi da traži snagu, sebe da analizira, za sebe da nalazi motiv. Pri tome, simptomatično je da se u takvim situacijama krivica uvek prebacuje na drugoga. E sad, da se nekako to prebacivanje krivice usmeri ka sebi. Kad već neko treba da bude kriv, tada da to budemo mi sami, a ne neko drugi. Ako ništa drugo, onda da se ta krivica transformiše bar u osećaj odgovornosti. Ne da je neko drugi kriv, već da sam ja odgovorna. Mislim da je to rad na sebi. To je potrebno – da se okreneš sebi u tom smislu.

U tom kontekstu, kakav bi trebalo da bude naš odnos prema prošlosti, šta sa njom, sa ratovima i konfliktima? Da li je moguć budući život, a da se ne osvrnemo na ono što se dešavalo?

Mislim da bi tu mogao da mi pomogne Ajnštajn, da je vreme tu nekako relativna kategorija. Mislim da ono što je važno jeste sadašnjost, iako je ta sadašnjost

Ja želim, ako oni imaju neki problem, da vidim šta mogu da učinim i koja je moja odgovornost tu, kako ja mogu da pomognem. Ja ne želim da izbegavam da saznam zašto je došlo do takve situacije; htela bih da čujem te druge, zašto se oni osećaju ugroženo i šta sam ja uradila da to tako bude. Mi možemo da pretpostavljamo kako je nekome drugome bilo ili kako mu je, ali samo taj drugi može da nam kaže kako mu je stvarno.

posledica neke prošlosti, i iako su u određenom trenutku ti konflikti ili taj rat bili sadašnjost, je li? Sada, to je prošlo kao što je prošlo. Treba da se skoncentrišemo na ono što je sada, na ono što se u ovom trenutku dešava. Da ne zaboravimo naravno šta je bilo ili da ne pokušavamo da menjamo nešto, da falsifikujemo istoriju...

Kako znamo šta je bilo?

Uvek znamo šta je istina, tu nema relativizovanja kao što sam rekla za vreme; postoje neke apsolutne kategorije. Mislim da objektivno postoji neka slika toga šta se desilo. Grubo rečeno, postoji neko tumačenje. Treba da sagledaš problem i da ispričaš priču, ovako i ovako je bilo, da ne zauzimaš stranu, nisi ni Albanac ni Makedonac, ni ovo ni ono. Iako mi ne možemo... ako smo recimo po identitetu Makedonci, uvek ćemo nekako gledati da priču ispričamo iz ugla Makedonaca iako nam to nije namera. Ja bih recimo volela da stanem i na stranu tih drugih. Ako su nas Albanci napali i tražili neka svoja prava, ja hoću da znam zašto su to napravili, hoću da znam šta oni traže, hoću da znam kako se oni osećaju, zašto to rade. Zašto se oni osećaju frustrirano i povređeno? Interesuje me. Ja želim, ako oni imaju neki problem, da vidim šta mogu da učinim i koja je moja odgovornost tu, kako ja mogu da pomognem. Ako se sada, na primer, kaže da je postojao konflikt, da je bio rat, da su oni napali, ja ne želim da izbegavam da saznam zašto je došlo do takve situacije; htela bih da čujem te druge, zašto se oni osećaju ugroženo i šta sam ja uradila da to tako bude. Mi možemo da pretpostavljamo kako je nekome drugome bilo ili kako mu je, ali samo taj drugi može da nam kaže kako mu je stvarno. Ne želim da bežim od problema ili od stvarnosti, naprotiv.

Kako bi mogao da se otvori prostor za diskusiju o potrebama drugog, o njegovom osećaju ugroženosti?

Pa to praktično zavisi od naše otvorenosti, zavisi koliko se ja osećam ugroženom, koliko je mene strah, koliko ja doživljavam nekoga kao neprijatelja, a koliko ga doživljavam kao nekoga koga mi je Bog dao da preko njega dođem do Boga. U tome je sva razlika – da li nekoga gledam kao svog potencijalnog ubicu ili kao svoju šansu da dođem do neke ljubavi, jer, ako smo došli u takvu situaciju, jasno je da je to zbog toga što ja nisam imala ljubavi za nekoga, a ne zato što je neko došao i jednostavno hoće da me ubije. Mislim da je to u prirodi čoveka da uvek krivicu prebaci na drugoga a on sam da se pravi da je ok, da on nije kriv. To se nekako mehanički dešava, znači da čovek nije svestan prebacivanja krivice. E sad, kad to osvestiš, kad vidiš da ti neko nije neprijatelj, da ti je nametnut kao takav, tada ima šanse za oboje.

Da li misliš da religiozne zajednice u Makedoniji daju dovoljnu ili aktivnu podršku pomirenju?

Sudeći po ovima koji su, recimo, glave tih zajednica oni, bar formalno, pokazuju neku volju za to. Postoje kontakti, ima komunikacije među njima. U suštini svake religije, svake veroispovesti, krajnji cilj je uvek život u zajednici sa Bogom, odnosno biti na strani dobra. Verujem da se barem teoretski, ako ne i praktično, držimo toga (*smeje se*). Da bi se sve to ostvarilo u praksi, mislim da je potreban taj neki period koji je pred nama.

Šta preostaje da takozvani “obični ljudi” učine? Šta možemo mi da učinimo?

Ne postoje obični i ne-obični ljudi. Postoji uvek samo jedan čovek i od tog jednog čoveka sve kreće. Iz mnoštva ljudi svako je posebna, neponovljiva ličnost, i u tom smislu nema običnih ljudi. Ti obični ljudi su milioni neponovljivih ličnosti. Svako može da učini mnogo, prvo u sebi. Ja insistiram na tome da se radi na sebi; sebe učiniti boljim. Jedino kad se nešto u sebi i sa sobom uradi, tad se može okrenuti drugome, otvoriti se za drugoga.

A. B.

Mržnja samo mržnju privlači

Da li još uvek osećaš posledice, četiri godine posle konflikta u Makedoniji?

Da, vidim ih svuda, posebno na mestima koja su bila više obuhvaćena konfliktom, kao na primer u kumanovskom regionu. Tamo imam sestru i na nju su sva ta dešanja veoma uticala. U toku rata, ona je dugo vremena bila po podrumima i zbog toga ima traume. Čak se i dan-danas dešava da uveče ustaje, ide vani, vrišti... odrasla žena od četrdeset godina.

Oseća se to i po narodu, generalno, i po ponašanju odmah posle toga. Sada ima malih promena, ali posledice se osećaju još uvek.

Kako je rat uticao na tebe?

Ja sam drugačija i drugačije shvatam stvari. Meni je i tada rat bio glup zato što se sve može postići razgovorom, dogovorom.

Hvala bogu, mi ljudi imamo jedan dar, to što možemo da govorimo, da komuniciramo, i možemo da razumemo neke stvari, i sve da sređujemo razgovorom. Ne moramo ni pištoljima ni bombama. Mislim da se i bez toga možemo razumeti.

Da li ima situacija u kojima si ti bila povređena?

Ima puno, previše ih ima, ali jedna mi je ostavila jak utisak. Pre nekoliko godina radila sam i u Zdravstvenom domu i u medicinskoj školi; postojao je deficit kadrova, i za to vreme predavala sam u albanskim paralelkama. Jedna koleginica koja je vodila vežbe na ginekologiji je tada odsustvovala. Ja sam se ponudila direktorici (sada je ona smenjena) da joj pomognem, zato što su učenici gubili časove. Zašto da gube, da budu po ulicama, i ja sam predložila da preuzmem učenike, kad će ona začuđeno: "Ko? Vi? Da to radite u makedonskoj paralelki?". Čak se čudila, a ja sam bila povređena, jer sam razmišljala: kako mogu u albanskim paralelkama da predaju Makedonci, a mi ne možemo da predajemo u makedonskim? Da je bio problem u jeziku, hajde, da kažemo da ga ne znam, iako to nije tačno, ali tu je stvar bila u praktičnim vežbama na klinici, na hirurgiji. Kao u makedonskim paralelkama tako se i u albanskim paralelkama pokazuje kako se daje injekcija ili vrši neka druga intervencija; nema puno pričanja.

Kako si izašla na kraj sa ovom situacijom i sa drugim ovakvim situacijama koje te povređuju?

Mislim da sam ja otvorena osoba. Želim da razgovaram kada postoji prostor za razgovor. Želim da *feedback*, tražila sam ga i od direktorice, jer smo, pre toga, mi preko *Međaša* imali mogućnost da naučimo više o nenasilnoj razradi konflikta ili da se stvari mogu rešavati razgovorom. I htela sam i tu da pokušam, da uspem, ali u to vreme ona nije imala sluha, a izgleda da je i vreme bilo takvo posle rata, pa ne znam zašto... možda je bila potresena. U poslednje vreme osećam da kod te iste osobe ima dosta promena. Čak sam i ja iznenađena – obraća mi se s poštovanjem, vidim konsultuje se nekad za neke stvari. Ja verujem da mogu osveštavanjem na nasilje i nenasilje, te tehnikama nenasilne komunikacije – ono što radimo sa našim

Meni je često dolazilo da zaplačem jer su me mrzeli, i sama ta mržnja je stvarala mržnju, i ja sam prvo bila uplašena i posle, hoćeš-nećeš počeo da mrziš nekoga ko te vređa. Svi smo ljudi, svi smo isti. Možda ima razlike u kulturi, u jeziku, ali svi dišemo, svi smo ljudi.

učenicima na radionicama – da se naprave čuda recimo u obrazovanju... može stvarno mnogo da se uradi.

Šta predstavlja za tebe pomirenje?

Pa umesto da provedeš život u svađama i mržnji, zašto da ga ne pretvoriš u nešto lepo? Kada ti moraš da živiš na istom prostoru, umesto da se svađaš, treba da prihvatiš to i da razumeš. Treba otvoreno da se razgovara o problemima, s poverenjem, slobodno i relaksirano, bez ustezanja, kao na radionicama što razgovaramo. Ljudi mogu da se postave u tvoju situaciju i da te razumeju, da razjasnite stvari. Često se dešava da neko nešto uradi iz straha, a ne namerno.

Kažu, riba smrdi od glave, a čisti se od repa. Pomirenje puno zavisi i od vlade. I tu treba dosta raditi.

Šta na primer?

Pa zašto ne ove radionice? Ne znam kako je kod političara, zašto se ne bi i kod njih to sprovodilo? I na njih radionice mogu da utiču. Kada je kod nas profesora moglo, zašto ne bi i kod njih?

Meni je često dolazilo da zaplačem jer su me mrzeli, i sama ta mržnja je stvarala mržnju, i ja sam prvo bila uplašena i posle, hoćeš-nećeš počinješ da mrziš nekoga ko te vređa. Svi smo ljudi, svi smo isti. Možda ima razlike u kulturi, u jeziku, ali svi dišemo, svi smo ljudi.

Šta misliš, da li ljudi u Makedoniji žele pomirenje?

Da. Mislim da i Makedonci žele. Normalno da i njima ne odgovaraju ove konfliktne situacije. Iako se ne razumem u politiku, ipak ću ovo reći: čula sam na vestima da se eto i Makedonci boje i da žele da Kosovo bude država. Ako postoje ti konflikti prebacice se i ovde. Mislim da imaju pravo.

Šta misliš, šta drugo može da se napravi na tom polju? Na primer, kako bi ti lično pomogla taj proces pomirenja? Da li vidiš da ti možeš nešto da uradiš?

Tu, u medicinskoj, ima profesora koji su Albanci, nezaposleni, ima nezaposlenih doktora, a potreba za kadrovima postoji. Zašto se ne omogući da se oni brže zaposle, brže da se prekvalifikuju da bi mi imali kadrove za dalje? Mnoge stvari se koče, koče se u zapošljavanju. Ima neko ko to namerno radi.

Znaš zašto mislim da je to tako? Zato što ja to mogu da potvrdim iz svog ličnog iskustva, da ne bi ispalo da lažem ili ne znam šta, ili se služim dezinformacijama. Kad je trebalo da se prebacim u medicinsku, bio je deficit kadrova, iz ambulate u medicinsku, mene su tri godine držali bez plate. Radila sam neplaćeno. Posle tri godine sam jedva uspela da me prebace iz Zdravstvenog doma u školu, a to je moglo i ranije da se uradi i profesionalnije bi bilo da sam predavala još odmah tad, a ne – trči na ovaj posao, trči na onaj posao. Bilo mi je teško a još je bilo i opstrukcija. Ne kažem da su svi Makedonci to radili, ali u to vreme bilo je malo više Makedonaca koji su opstruirali. Ali mislim da su počeli da shvataju da treba da žive sa nama.

Kako si ti reagovala na sve to?

Ja sam pokušavala da razgovaram sa tim osobama, ali nisam uspela sa svima zato što su me neki ignorisali; jednostavno im je bilo ponižavajuće da razgovaraju sa mnom. Pokušavala sam i preko pretpostavljenih, ali oni su govorili samo "da, da, da", a ništa nisu preduzeli. Pokušavala sam i preko naših pretpostavljenih koji su radili u Ministarstvu, preko njih sam vršila nekakav pritisak; napravili su nešto, ali

jedva, nešto sasvim malo. Toliko mnogo truda smo uložili u nešto što je trebalo da bude normalno.

Šta misliš, šta može da uradi narod kome ti pripadaš za pomirenje u Makedoniji?

E pa, ima i sa albanske strane političara koji lažu narod, obećavaju im puno stvari koje s moje tačke gledišta nemaju rezona; za mnogo stvari mislim da se narod puno zloupotrebljava.

Inače, po meni, ima mnogo Albanaca koji žele da sarađuju, zajednički da žive, žele miran život i za toleranciju su. Ima i takvih koji traže nešto za šta nema šanse. Po meni: izmešanije, različitiije, interesantnije je. Meni se više sviđa što sada vladam i makedonskim i srpskim i turskim pomalo, i romskim i albanskim jezikom. Ja se osećam bogatijom što živim ovde. Imam prijatelje u Albaniji i oni možda znaju italijanski i engleski, ali ja se osećam bogatije, a i ja znam malo engleski. Hoću da kažem: više nacija, različitih kultura – interesantniji život. Mislim da samo treba naći zajednički jezik, a sve to je moguće.

Ali i odozgo neke stvari treba promeniti. Inače narod... narod nije loš ni sa makedonske ni sa albanske strane. Ali preko medija neke se loše stvari prenose, naročito to rade neke televizije.

Da li sada Makedoniju doživljavaš kao prostor gde možeš da ostvariš svoja prava?

Da. Apsolutno mogu. I ja se osećam kao makedonski državljanin i kad idem negde kažem da sam iz Makedonije; čak i u Albaniji, kad idem na more i kad nas zovu Albancima, ja ih popravljam da smo mi makedonski Albanci.

Kakav je tvoj stav o 20 odsto zapošljavanja u državnim institucijama?

Ključ po meni ne bi trebalo da bude 20-30 odsto. Treba da bude po kvalitetu. Ja ne bih želela da mojim učenicima predaje neko ko je upravo izašao iz klupe. Radije bih išla kod profesionalnog Makedonca, nego kod neprofesionalnog Albanca. Treba da se zapošljavaju po profesiji, po afinitetima koje imaju; a normalno, svima da se da mogućnost pri upisivanju, zato što ovog momenta, za sada, albanska nacija možda nema sve kadrove, sve profile za zapošljavanje. To je tako zato što nam je jedno vreme bilo zabranjeno da se školujemo. Ja lično iz svog iskustva znam – bila sam odlična učenica i konkurisala sam na medicini i nisu me primili, znači, bilo nam je zabranjeno. Nisam htela nigde da se upišem, želela sam medicinu i gotovo. I sledeće godine sam opet konkurisala, i opet je bilo isto sa prijemnim ispitom. Mislila sam da će me primiti i ponovo nisam bila primljena za 0,3. Nisam mogla da se upišem ni tada... šta da se radi, upisala sam se na hemijski fakultet. Hoću da vam kažem da mi se nisu ispunile želje ni mogućnosti i zato sada postoji deficit kadrova. Treba dati više mogućnosti Albancima ili Romima, govorim o bilo kojoj naciji; da im se da mogućnost da se kvalifikuju, dokvalifikuju, prekvalifikuju, prema mogućnostima i potrebama.

Šta misliš kako treba da se ponašamo prema prošlosti, treba li da se zaboravi ono što se desilo?

Loše stvari uvek želim da zaboravim. Ja sam takva ličnost, samo dobrog želim da se sećam, jer loše vodi ka lošem, ka još gore. I zato treba da se shvate neke stvari: eto, to je bilo, prošlo, sada treba da znamo neke stvari, kako treba dalje.

Svako može da se promeni. Ne mora uvek sve da se zasniva na prošlosti. Prošlost treba da se zna, ali ono loše treba da se zaboravi.

A da se oprostiti?

I da se oprostiti, razume se.

A oni što su izgubili najbliže rođake, prijatelje? Koliko oni mogu da zaborave?

Pa oduvek je tako bilo i biće. Uvek će biti i nastradalih. Plus, i u ime vere i čovečnosti treba da se zaboravi.

Eto, da ne zaboravimo, da čuvamo... Na primer, moja sestra je umrla zbog Makedonca, ubio ju je. I šta ću ja dobiti ako ubijem jednog Makedonca, šta? Meni se neće vratiti ni sestra ni iko drugi. Ja sam protiv toga, hoću loše da zaboravim; što se ranije zaboravi, utoliko bolje.

Šta misliš šta bi trebalo političari da urade?

Pa, kad bi se oni odnosili s ljubavlju prema svom narodu, na primer, Albanac prema Albancu, bili bi svesni da treba da se promene. Neke stvari idu nabolje... da se pamti samo dobro... ali to im ne odgovara uvek.

Ja mislim da treba početi s poboljšanjem socijalnog statusa ljudi, uopšte ekonomije, a ne samo da bude: "mi Albanci", "mi Makedonci", da se udaraju u grudi u tom stilu: treba velika Albanija, velika Makedonija. Šta sa tom velikom Albanijom, velikom Makedonijom? Šta, kada nisi niko?

Ti, kao prvo, treba da uspeš da svom narodu usadiš ljubav, a ne da širiš mržnju – mržnja samo mržnju privlači. Naprotiv, treba suživot, treba ljubav s ljubavlju. Nećemo ništa izgubiti.

Šta misliš, čija je krivica za sve ovo što nam se dešavalo?

Pa ja mislim da je na obe strane. Ali mislim da je krivica i na strani velikih sila. One, normalno, prave prepreke ovde kako bi mogle da vladaju.

Šta misliš o individualnoj odgovornosti, o individualnoj krivici?

Pa znaš šta, uvek je to tako – mali kamenčić ako se pokrene, pa drugi, treći, i može da bude nešto. Ako se ništa ne pokrene, onda ništa.

Normalno da su nam neke stvari nametnute i od velikih sila, ali ako mi nismo čvrsti, ako smo ubeđeni u to, svaki kamenčić daje svoj doprinos, svaka individua hoću reći, daje svoj doprinos. Ja, kao ličnost, možda sam niko i ništa, ali u mojoj okolini, u mojoj bliskoj okolini sam doprinela da imamo bolje odnose, bolje raspoloženje i osećam to, vidim na licima drugih koji me okružuju, i svako može to da uradi. Prema svojim mogućnostima individua može da utiče mnogo, i individua može da utiče u porodici. Ako budemo imali više zdravih porodica, struktura društva će biti zdrava. Krivica je i grupna. Ima nekih grupa koje su potpale pod uticaj velikih sila. Drugo, i kolektivno nezadovoljstvo doprinosi, kao i kolektivno nadvladavanje. Makedonski narod je hteo da bude iznad drugih – Makedonija Makedoncima i drugi pod njihove noge. Da nisu oni bili takvi i da se Albanci nisu osećali zgnječeno, ne bi došlo do ovoga.

Da li imaš mesto, prostor u Makedoniji za izražavanje sopstvenog identiteta?

Može, ima prostora, samo što ima puno ljudi koji žele da utiču, žele da smetaju. Inače ima razumevanja, samo razgovorom može sve da se reši.

Da li ti slobodno izražavaš svoj identitet kao Albanka u Makedoniji?

Da, čak sam i ponosna na to.

Dok sam studirala na fakultetu u Bitolju bila sam jedina Albanka na fakultetu, i pošto je makedonski u Skoplju različit od onog u Bitolju, nisu primetili da sam

Albanka. I jednom, kad sam sa drugaricama bila u gostima kod jedne drugarice, pitali su me koliko dece imam. Ja sam rekla dvoje, a oni: "Pa mlada si, rađaj, izgubićemo se kao nacija. Oni mogu da imaju po petoro-šestoro, a mi samo po dvoje". Nisu znali da sam Albanka, i tada sam im rekla da sam i ja Albanka ali da rađanje ne ide po nacionalnoj osnovi nego prema mogućnostima. Ako si zaposlena, nemaš vremena, i normalno da nećeš rađati. Ima veze i s obrazovnim nivoom, jer oni koji ga nemaju misle koliko dece da bog, toliko. Kad sam im rekla da sam Albanka, bilo im je neprijatno.

Da li su ti se izvinili?

Da, da, izvinili su mi se. Nije mi bilo do izvinjenja, nego zašto uopšte da imaju takvo mišljenje. Svi misle da su svi Albanci isti. Ako ima jedan koji nije dobar – misle da su svi takvi. Generalizacija je nepotrebna.

Kako vidiš budućnost Makedonije?

Pa ja sam pomalo optimista. I po prirodi sam optimista i mislim da je pošlo nabolje i da će ići nabolje.

Učenici Makedonci ranije nisu hteli ni da čuju albanski, a kamoli da ga uče, a sada vidim imamo tri grupe i to velike i kroz to shvatam da nam budućnost može biti uspešnija.

Ja i u mojoj porodici mogu da imam svađe, to je normalno; doći će vreme kada se nećemo razlikovati po naciji već po čoveku, po karakteru, a ne po tome da li je neko Albanac, Rom ili Makedonac.

Po tebi, koliko Ramkovni dogovor doprinosi poboljšanju situacije u Makedoniji?

Pa ne baš puno, on je trebalo odavno da se implementira. Nije da se ja razumem u to, ali vidim da rezultati nekako jako sporo idu. Neke stvari su još uvek na hartiji, a ne u praksi.

Na kraju, nešto što bi ti htela da kažeš, a nisam te pitala?

Ja bih rekla kao poruku: "Učini drugome ono što želiš da učine tebi". Svaki čovek je nepresušni izvor pozitivne energije.

G. P. Z.

Dok sam studirala na fakultetu u Bitolju bila sam jedina Albanka na fakultetu. I jednom, kad sam sa drugaricama bila u gostima kod jedne drugarice, pitali su me koliko dece imam. Ja sam rekla dvoje, a oni: "Pa mlada si, rađaj, izgubićemo se kao nacija. Oni mogu da imaju po petoro-šestoro, a mi samo po dvoje". Nisu znali da sam Albanka, i tada sam im rekla da sam i ja Albanka ali da rađanje ne ide po nacionalnoj osnovi nego prema mogućnostima. Kad sam im rekla da sam Albanka, bilo im je neprijatno.

Kako se osjećaš danas, deset godina nakon završetka rata, kada se prisjetiš zbivanja iz devedesetih? Da li se uopće sjećaš s obzirom da si tada bio vrlo mlad i koliko su ta sjećanja intenzivna?

Jasno da se sjećam. Sigurno da osjećaji nisu više tako intenzivni. To je za mene nešto što je prošlo, iako su ostale posljedice za sve nas, najviše u tom nekom ekonomskom smislu. Što se mene osobno tiče, majka je izgubila posao u tom ratnom periodu, otac je ostao raditi ali je postao invalid zbog pogoršanja bolesti čemu je uzrok bio sveopći stres u to vrijeme. U tom smislu osjećam posljedice, no nemam nikakve negativne osjećaje, posebno ne one spram neke druge nacije; ne osjećam nikakvu mržnju ni ništa slično.

Što je potrebno da bi se te posljedice za tebe, pa i za sve nas bar ublažile, ako ne i uklonile?

Nastupit ću kao marksist (*smijeh*). Ja sam uvjerenja da bi najprije trebalo srediti ekonomsku situaciju, jer samo uspješna privreda može doprinijeti kvalitetnom socijalnom životu, bilo kakvoj pozitivnoj promjeni. Jer tek kad ljudi napune svoj trbuh, kad su svi, odnosno bar velika većina siti, onda možemo krenuti dalje. Jer ako je većina ljudi gladna, ne može svoja osnovna egzistencijalna pitanja riješiti, onda o promjenama nabolje nema govora.

Što je za tebe pomirenje?

Uspješno pomirenje bilo bi dobar suživot. A suživot čini tolerantna zajednica koja uključuje više nacija. To je zajednica gdje ostale nacije nisu potlačene od domicijalnog naroda, jedna skladna multietnička zajednica, gdje se poštuju prava svakog pojedinca.

Što je potrebno da bi ljudi u našim krajevima živjeli u takvim skladnim zajednicama? Što je preduvjet za takvo pomirenje?

Kao što sam već spomenuo, primarno je to poboljšanje ekonomske situacije, a odmah zatim slijedi civilna edukacija, a prema nivou takve edukacije u Hrvatskoj čini mi se da je zasad to ne nemoguće, ali jako teško ostvarivo.

Tko bi na tome trebao poraditi?

Sad ću kao neki dedica reći, pa naravno mladi ljudi; na njima svijet ostaje... Nekako mi se čini da smo mi ti koji imamo veći angažman, više energije, veći prostor, mogli bi imati i veći utjecaj. Pa evo i ti mediji i opet u njima mladi ljudi koji promiču liberalnije stavove i humanije vrijednosti. Intelektualci u svakom slučaju, ljudi koji znaju i mogu.

Znači, po tebi, mlade ljude treba čim više uključiti u aktivni socijalni život pa i u procese pomirenja; ili postoje neki drugi nositelji tih procesa?

Kad se tako kaže "treba ih uključiti", to mi nekako ne zvuči dobro, zvuči kao neki aparat koji se s vremena na vrijeme uključuje i isključuje. Mislim da bi sami mladi

Ako nastavimo mrziti stvari i ljude iz prošlosti, nećemo moći normalno djelovati ni u sadašnjosti ni u budućnosti.

ljudi trebali prepoznati probleme u društvu i početi se njima baviti. Mislim da postoje načini, da postoje inicijative u koje bi se mladi ljudi trebali uključivati.

Koji su problemi koje ti vidiš kamen spoticanja pri ostvarenju progressa koji vodi ka pomirenju?

Govorit ću o problemima koji definitivno postoje u našem društvu. To su, opet, čini mi se krive vrijednosti postavljene u svijest većine ljudi, koji primjera radi stavljaju nacionalnost, vjeroispovijest kao nekakav bitan kriterij prema kojem se ocjenjuje individua. Mislim da to nikako ne bi smjelo biti prioritarno u međuljudskim odnosima.

Misliš li da su ljudi u zemlji u kojoj živiš spremni na pomirenje?

Čini se da još uvijek postoje teške emocije, što je opet razumljivo s aspekta ljudi koji su recimo izgubili u ratu članove svojih obitelji. S druge strane, prošlo je već dosta vremena i mislim da bi trebali pomalo već biti spremni za to pomirenje, ali opet čini mi se da još uvijek nisu.

Žele li ljudi pomirenje?

Pa gledajte, sva zaraćena područja u pravilu nisu nikada bila neka urbana mjesta, dakle to su uglavnom bila ruralna područja u kojima je uglavnom živjelo stanovništvo nižeg edukacijskog nivoa, a ono je opet za proizvod dalo jedno drugačije razmišljanje i drugačije vrijednosti. Znači, to je ono što sam već spomenuo; stavljanje prioriteta na nacionalnost i vjeroispovijest. Da, ja ne mislim da ljudi nemaju tu tendenciju za pomirenjem. Oni to možda i prepoznaju kao pozitivnu stvar; recimo na primjeru njihovih poljoprivrednih dobara koja bi eventualno mogli plasirati na bosansko i srpsko tržište, što je sad u znatnoj mjeri otežano.

Što za pomirenje mogu učiniti “obični ljudi”? Što je na nama da poduzmemo? I jesmo li mi “premali” za velike korake?

Nikako ne pristajem na podjelu: mali i veliki ljudi, ali, da, postoje oni koji ljude trpaju u te ladice. Da, svakako da ljudi mogu puno napraviti kroz svoje djelovanje kroz uključivanje u inicijative, mislim da svatko može bez obzira koliko dnevno radio. A temelj toga je entuzijazam i vjera u pomirenje, a onda kasnije djelovanje čovjeka kao političkog bića.

Kako se odnositi prema prošlosti?

Po meni je prva stvar oprost; shvatiti da se s nekim stvarima nema više smisla “boriti”, jer one su jednostavno prošle, to treba tako i prihvatiti. Rat je jedna svršena radnja koja će imati utjecaja na budućnost onoliko koliko joj mi to sami dopustimo. Jer ako nastavimo mrziti stvari i ljude iz prošlosti, nećemo moći normalno djelovati ni u sadašnjosti ni u budućnosti.

Trebamo li zaboraviti?

Mislim da zaborav kao kategorija ne postoji u ljudskom biću, bar dok ne postane senilno. Postoji, ali za neke irelevantne stvari, ali za tako velike događaje, stvari koje su imale veliki utjecaj na nas, takve stvari se ne mogu zaboraviti.

A što ti misliš da bi trebali poduzimati političari i ostali “moćnici” kako bi čim prije stigli do pomirenja? Da li se oni dovoljno zalažu na tom polju?

Oni bi za početak trebali što više početi govoriti o pomirenju u pozitivnom kontekstu. Oni bi trebalo da potenciraju demokratske vrijednosti i svijest o potrebi pomirenja, naravno bez patetične politizacije.

Tko bi od nekad zaraćenih strana trebao intenzivnije započeti proces pomirenja?

Svakako da je to svima u interesu, pa bi to trebao biti balans. Svima nam je potrebno da se taj proces koji vodi ka normalizaciji stanja čim prije završi, posebice ako želimo ući u Europsku uniju. Svi znamo da je neminovan preduvjet između ostalih i dobrosusjedski odnos.

Da se pomirenje među dvaju, triju nacija/zemalja dogodi, što bi se promijenilo za tebe?

Bit ću praktičan. Ja bih konkretno mogao otići studirati koji semestar u Beograd ili Sarajevo. Eto, za mene... da postoje bolji odnosi između naših zemalja, bilo bi dobro u tom edukativnom smislu.

Misliš li da je krivnja samo na jednoj strani?

Ne, nikako, nikako krivica nije samo na jednoj stranu. Neću reći da je ona podjednaka, jer krivica se ne može mjeriti, kao ni bol njome uzrokovana. Ali da krivica realno postoji s obje strane, postoji. Pa i ako bi se pošlo s onom tezom tko je rat počeo ne možemo ništa dobiti. Jedni su na jednom terito-

riju započeli, dok su drugi započeli na drugom teritoriju i možemo se tako vrtiti ukруг.

Može li se ona individualizirati ili je kolektivna?

Ja sam uvijek za individualizaciju krivnje. Znam čuti termine tipa "narod koji je izvršio genocid nad drugim narodom". To su totalne gluposti! Ne postoje takvi narodi.

Ne čini li ti se da svi mi nosimo jedan dio krivnje? Možda zato jer smo zauzeli pasivan stav, zato što nismo osudili zlo ili iz nekog trećeg razloga?

Konkretno moja generacija i ja skupa s njom, mi nismo ništa mogli. Mi smo zbilja bili premladi. S druge strane, naši roditelji su definitivno mogli više napraviti, ali tu treba i njih razumjeti jer su oni odgajani u skroz jednom drugom svijetu nago je to slučaj sa nama. Pogledajmo samo literaturu koju su oni čitali, stvari o kojima su učeni... to se potpuno kosi s onim što se kasnije dogodilo. Oni zapravo nisu ni poznavali opciju da se dogodi to što se na kraju zbilo. Moji roditelji, konkretno, ma koliko god je mirisalo na rat nisu vjerovali da će se on dogoditi sve dok nisu počele padati prve granate.

Koja je odgovornost "običnog čovjeka"?

To je teško za reći, teško je osuditi "malog" čovjeka ako ništa nije poduzeo, jer ljudi su bili uplašeni, u njima je postojao veliki strah od bilo kakvog djelovanja i svak je prvo i osnovno gledao kako bi sačuvao živu glavu. Ali da, odgovornost "običnog" čovjeka je isto velika, jer on je taj koji u tom svom krugu, svojoj zajednici djeluje.

Tko je zapravo žrtva građanskog rata?

Meni se čini da smo svi mi žrtve i s jedne i s druge strane, ako ćemo se još uvijek dijeliti na strane. Naravno, osim tadašnje političke elite koja i danas živi odličnim standardom na razini zapada, a većina puka danas, ekonomski gledano, živi dosta loše.

Misliš li, da je bilo volje kod ljudi, da su se oni mogli možda oduprijeti medijskoj manipulaciji?

Malo ću filozofirati, ali čini mi se da ljudi negdje u svom nagonu vole biti manipulirani, vole da se njima upravlja i vlada. Jer nema nekog racionalnog odgovora na to zašto smo prihvatili manipulaciju. Ovdje govorim o većini, jasno da neki nisu i ne mogu biti manipulirani, a to je opet povezano i s edukacijom koju stalno naglašavam.

Koja su tvoja predviđanja za budućnost u vezi potpunog pomirenja naroda sukobljenih u građanskom ratu devedesetih?

To će se sigurno dogoditi. Uvijek su se pomirbe u povijesti i na svim teritorijima događale pa će i kod nas. Primjer toga je Njemačka, pa evo i mi smo patili od njihove čizme, pa su ljudi nedugo nakon rata masovno išli tamo raditi, živjeti u krajnjoj liniji. To je jednostavno nužno i to će se dogoditi.

E. P.

Mislim da zaborav kao kategorija ne postoji u ljudskom biću, bar dok ne postane senilno. Postoji, ali za neke irelevantne stvari, ali za tako velike događaje, stvari koje su imale veliki utjecaj na nas, takve stvari se ne mogu zaboraviti.

Zamolila bih te za početak da kažeš nešto o sebi, ko si, odakle si, šta radiš...

Da, teška pitanja. Pa dobro – mogao bih da se predstavim – ja sam Dejan Ilić, rođen sam 1965. u Zemunu, i imam vrlo opušten odnos prema svom životu: mnogo volim ono što radim, ali kad bi trebalo da kažem koliko je to bitno, pa mislim da baš i nije mnogo važno. Učio sam školu, završio sam opštu književnost na Filološkom fakultetu i onda sam išao na studije roda i kulture na Centralnoevropskom univerzitetu i tamo sam magistrirao, a možda ću čak i doktorirati na istom odseku, pošto i te studije polako privodim kraju. Nešto sam prevodio, pisao književnu kritiku, čak neko vreme vrlo intenzivno, pa sam onda počeo da radim kao urednik. Od '94. pa do danas sam zapravo urednik. To je ono kako bih ja sebe opisao. Sve ostalo, to što sam pisao, prevodio, učio škole, sve je u nekoj funkciji tog uredničkog posla.

Kako vidiš ove ratne godine, koja su ti sećanja? Kakav ti je doživljaj tih devedesetih?

S tim u vezi vidim zapravo dva pitanja. Kad razmišljam o devedesetim prvo pomislim na Jugoslaviju koja se raspala, pa tek onda na devedesete. Te zemlje koja se raspala vrlo se nejasno sećam, izuzev što mi strašno nedostaje. Nisam verovao da će se to dogoditi, da će se ta zemlja raspasti. A kad bih baš morao da kažem šta mi je to bilo fino i čega se to tačno sećam – sećam se najobičnijih stvari, iz detinjstva, kako sam se igrao kad sam bio mali, kako sam išao u školu, kako sam živio s roditeljima, kako sam se družio s ljudima, nekih sasvim običnih stvari, ali sad mi sve to izgleda kao neki izgubljeni raj, možda zato što starim. Sve lepo što mi se dogodilo, kako to već ljudi rade – projektuju na detinjstvo i ranu mladost – to ja sad projektujem, to se nekako poklapa s tim poslednjim decenijama Jugoslavije, pa mi je onda ta zemlja nešto strašno draga i nekako mi strašno nedostaje.

A onda se sećam devedesetih i s nekim besom, i s gorčinom, i s nekim osećanjem sramote, zbog toga što je ono što se dogodilo devedesetih uništilo tu zemlju koja mi sad toliko nedostaje; a ko zna, da je ima, možda je ja ne bih baš nešto voleo. A besan sam zato što pomislim da sam možda mogao nešto da uradim, da postignem, a nisam; možda zato što sam bio lenj i glup, a možda i zato što su okolnosti bile takve kakve su bile; mada opet, nisam malo uradio. Neko pakostan mogao bi da kaže – da nije bilo svih tih nevolja, to što si ti radio ne bi imalo nikakvog smisla i ne bi ništa postigao. To se, međutim, nikad ne zna. Verujem da sam mogao više i bolje, kao i mnogi drugi ovde. I zato bes: ne vidim s kojim pravom nas je neko osujetio u našim planovima i željama. A onda i gorčina u vezi sa svim tim. Bio sam potpuno beslovesan, glup i sebičan, jer sam gledao samo sebe, i šta bih ja voleo, i gde bih ja voleo da budem i za sve su mi drugi bili krivi. Trebalo mi je mnogo vremena da shvatim da sam mogao i sam nešto da uradim. Zato gorčina. A sramota me je zato što i kad ovo pričam, pričam samo o sebi i ljudima ovde. Vrlo kasno sam postao svestan nevolja koje su zadesile druge ljude. I dan-danas mi je teško i neprijatno i pokušavam da se nekako opravdam, da se iskupim za taj nedostatak

Odgovorni smo jer smo kao društvo imali mogućnost da biramo, a birali smo kako smo birali, a ti koje smo birali radili su to što su radili, i tačka. Nemamo kud sad s tim. I zato svako od nas mora da se zapita – šta sam radio sve to vreme, da li sam se angažovao da pomognem nekoj stranci. Ja nisam, i sad mi je žao zbog toga.

elementarnog saosećanja i za svoju sebičnost, jer sam čuvao taj neki svoj mali život, a nisam uradio ništa za druge ljude čiji su životi bili potpuno razvaljeni. E sad, kad bih bio popustljiv prema sebi, onda bih rekao da sam se ponašao kao većina ljudi, da je ljudski zaštititi svoj mali život i ne brinuti za tuđe male živote, ali vrlo retko sebe na taj način opravdavam. Mi, ljudi koji smo se bavili književnošću, baš smo se obrukali tih devedesetih, i sve što sad radim jeste neki pokušaj da se iskupim. I to je tek sramota: šta sad posle toliko vremena?

Kako su te devedesete uticale na tebe?

Ja sam eto, ipak, zadovoljan svojim životom. Nemam problem s onim što sam radio, i što sam postigao. S jedne strane imam osećaj da sam mogao mnogo više, a s druge strane nije ni ono što sam uradio malo. Ali problem je u tome što smo svi mi koji smo bili ovde, i nismo bili neposredno pogođeni ratovima – mi smo svi gradili nešto u svojim životima, postizali nešto, dok je nekim drugim ljudima bilo oduzeto pravo na sam život. E sa tim imam problem. Ne znam kako da izađem na kraj s tim. Taj časopis *Reč*, na koji sam vrlo ponosan i s kojim se kako vreme prolazi sve više poistovećujem, jer sve što sam radio kao urednik i sve šta sam pisao, vezano je za taj časopis – sve iz njega izlazi i sve mu se vraća: i sad kao odem ja negde, u neke gradove vrlo blizu granice Srbije, i ljudi me tamo pitaju šta smo radili, i ja im kažem eto prevodili smo, pisali, lep jedan časopis za književnost smo pravili, a oni mi kažu – mi eto išli po vodu, krpili prozore, čuvali... ne znam šta, snalazili se za hranu i sve tako.

Upoznao sam jednog mladog čoveka u Sarajevu, koji živi u onoj kući u čijem dvorištu je bio izlaz iz tunela koji je ispod aerodromske piste vodio ljude iz Sarajeva i u Sarajevo. Dok sam ja ovde prevodio knjige i pravio se kao nešto važan zbog svog uredničkog posla, jer ljudi su poštovali to što smo radili pa smo imali razloga da se pravimo važni, on je za to vreme održavao taj tunel, i kad se rat tamo završio, on je svoj život vezao za taj tunel, kao što ga ja vezujem za svoj časopis. I on sad tamo pravi muzej, kad treba možda da uči nešto, da preusmeri svoj život, da ga počne iznova, on odlučuje da napravi i održava taj muzej, da popravlja i održava tunel. I tako je taj muzej postao sve što on ima. I on se bori da taj muzej sačuva. Za "divno" čudo – mada me to i ne čudi previše – tamošnje vlasti nisu zainteresovane da mu pomognu, i on se dovija, traži pomoć na raznim stranama. I može da te bude samo sramota kad staneš pored njega. Tog trenutka, kad staneš pored njega – on sa svojim tunelom, ja sa svojim časopisom – sve što smo mi ovde radili bruka je i sramota. I šta da radiš... A opet, šta sam mogao da uradim, eto o tome često razmišljam.

Ima u jednoj knjizi koju smo objavili – knjiga se zove *Niko nije oslobođen istorije* a napisao ju je Helmut Dobil; reč je o analizi rasprava u nemačkom parlamentu, koje su se vodile u vezi sa masovnim zločinima počinjenim od strane nacističkog režima – dakle, ima u toj knjizi govor jednog nemačkog poslanika, koji je izašao za govornicu i rekao: Jedino što je bilo ispravno učiniti u vreme kada su Jevreji bili deportovani u logore jeste to da se stavi žuta traka i da se krene sa njima, ili da se legne ispred kamiona ili voza kojima su ih odvozili. Jedino bi to bilo u skladu s moralnim principima. Ali, mi smo samo ljudska bića, ne može se od nas očekivati da se dosledno rukovodimo tako visokim moralnim standardima. Od nas se nažalost ne može očekivati taj stepen moralnosti. I baš zato što se nismo poneli kako je trebalo, baš to nas obavezuje da danas o tome govorimo i na neki način se iskupimo za ono što smo propustili da uradimo; i to ne u smislu nekog okajavanja

Koliko ljudi je zamolio da izađu na izbore, koliko ljudi je zamolio da ne glasaju za Miloševića, koliko puta je bio spreman da prihvati raspravu i objasni zašto ne treba glasati za Miloševića, i to ne njegovim čvrstim pristalicama, to je uzaludan posao, nego ljudima koji su se dvoumili, koji su ostajali kod kuće, koje je mrzelo da izađu na izbore. Šta smo uradili sa ljudima koji su mislili kao i mi, ali koji su bili lenji da izađu i glasaju? Ili nisu verovali da to ima smisla.

greha, nego nas to jednostavno obavezuje da se ponašamo u skladu s normama koje sprečavaju da se nešto slično ponovo dogodi. I uz to, obavezuje nas da one koji su sve to organizovali i koji jesu direktno odgovorni – da njih privedemo pravdi. Naša odgovornost, to jest naša obaveza kao ondašnjih posmatrača i kao ljudi koji nisu na vreme reagovali jeste to da stalno opominjemo da se tako nešto ne sme ponovo dogoditi, da smo mi kao društvo obavezni da budemo osetljivi i reagujemo na svaki nagoveštaj da bi tako nešto moglo ponovo da se dogodi. Mislim da nisam uradio sve što je trebalo i što sam mogao da uradim, i sad hoću da se na neki način iskupim za to, i da se ponašam u skladu s osnovnim moralnim principima, jer okolnosti su danas ipak bolje, ne zahteva se od nas taj nadljudski gest, pa hajde sad – u dobrom je lako dobar biti – dakle, hajde sad da probamo da budemo dobri.

Kad pominješ tu prošlost, šta s tom prošlošću, šta s njom uraditi, neki kažu suočiti se, neki kažu zaboravati, kako je ti uopšte vidiš i šta s njom?

Ja ne mogu da tvrdim da je apsolutno pogrešno zaboraviti: postoje primeri kad je zaboravljanje bilo efikasno. Zaboravljanje jeste jedno od mogućih rešenja.

Mene lično, naprotiv, veoma zanima šta se dogodilo. I ne verujem da postoji jedna istina. Stvarno imam – neočekivano za onaj angažman kome sam posvećen – dakle stvarno imam razumevanja za ponašanje srpske strane tokom devedesetih. Iako se stidim onoga šta je srpska strana učinila, mogu da razumem motive zbog kojih su ljudi kretali u te ratove. Štaviše, mislim da ako se tim ljudima oduzme pravo da objasne svoje razloge, ako se kaže da nikakvih razloga nije niti je moglo biti, onda se ukida mogućnost razgovora o tome šta se dogodilo i razumevanja tih događaja. Pretnje su zaista postojale, i ja razumem strah od tih pretnji, i saosećam sa ljudima koji su im bili izloženi. Ali, s druge strane, to ni na koji način ne može da opravda zločine koji su počinjeni...

Ne mogu da razumem gde čovek iskorači iz nekog ljudskog, humanog poretka stvari, i učini nešto za šta ne može biti opravdanja. Slušam sad: oduzeto ovo pravo, pa ono pravo, bili su otpušteni s posla samo zato što su Srbi, bili su šikanirani samo zato što su Srbi, pa su morali da se brane. Ali, braniš se opet u okviru nekih normi. Štaviše, trudiš se da ne činiš sve te stvari od kojih se braniš. Samo tako tvoja odbrana ima smisla. U Bosni jesu počinjena zlodela i nad Srbima, nije istina da su pripadnici samo jedne strane bili žrtve u tom ratu. Ali, šta sad s tim. Ja razumem, i hoću da saslušam, prihvatim i saosećam sa žrtvama bilo koje strane. Ali, ništa od toga ne može opravdati zločin. Kad odeš u Sarajevo, i vidiš kako izgledaju ta brda okolo: pa da su ih kamenjem gađali, veliku bi im štetu naneli, a ne sa svim onim topovima i snajperima; to nije ljudski, nije normalno.

E sad, da li treba pamtiti, da li da se sećamo? Mislim da na to treba odgovoriti isto kao i u vezi sa svim drugim stvarima oko kršenja zakona... Ako ste prekršili zakon, pa, morate da odgovarate za to. Ja ću da odslušam sve priče o uzorcima, o razlozima, o nepovoljnom položaju, o zloupotrebi... ali, ako ste prekršili zakon, pa, onda morate da odgovarate. Bez obzira što sam svestan da i zaborav može imati svoje prednosti. Za nas je, mislim, veoma važno da pokažemo da se nekih univerzalnih principa pravde ipak pridržavamo, da neki zakon poštujemo: neki ljudi moraju da budu izvedeni pred sud, i priče o kršenju zakona moraju da budu ispričane, mimo istorijskih priča. Jer, meni istorija izgleda drugačije nego nekom drugom. Ja ću je ispričati na jedan način, drugi će je ispričati na drugi način. I zato ovde ne pričamo o istoriji, a naročito ne o istorijskom relativizmu, to moramo ostaviti po strani. Postoji, naprotiv, nešto što je puka činjenica koja se ne može relativizovati.

Zašto se ja nisam prijavio da budem kontrolor na nekom izbornom mestu, zašto nisam podelio nijedan letak, zašto nisam pozvao nekog telefonom i rekao mu – hajde izađi i glasaj? Posle '92, '93, znali smo kuda vodi ta vlast i sve posledice bile su očigledne, sve se lepo videlo. I šta smo uradili u vezi sa tim? To je odgovornost našeg društva u celini i svakog od nas ponaosob.

Nema u zakonu mogućnosti da, recimo, ako istorijsko objašnjenje opravda zločin, kršenje zakona, onda to više nije zločin nego, na primer, herojski čin.

Maločas si pomenuo da ne postoji samo jedna istina, u kom smislu? Da li to znači da se čuju različite strane? Šta to znači za tebe?

Veoma jednostavno: recimo, možemo da pričamo o tim knjigama koje objašnjavaju raspad Jugoslavije. Postoje različita tumačenja raspada Jugoslavije i ona ne moraju biti nužno uzajamno protivrečna; ona su naprosto različita i stavljaju naglasak na pojedine faktore koji su mogli da utiču na raspad. To bi bile te razne istine, i kao što rekoh one ne moraju, ali mogu biti i protivrečne. Upravo čitam knjigu o tome kako su Albanci na Kosovu organizovali svoje škole tokom devedesetih. I ne slažem se sa opisom okolnosti na Kosovu, ali mi je zanimljivo da o tome čitam.

Zapravo, nemam problem sa tim šta misle ljudi u Hrvatskoj, u Bosni ili na Kosovu... Neka misle šta god hoće, i ja ću uvek biti spreman da čujem to mišljenje. Moj problem je ono što misle ljudi u Srbiji, i kako da sa tim ljudima – s kojima se duboko ne slažem, i koji me na nekoj ravni, koju ipak mogu da kontrolišem, veoma nerviraju i provociraju me da reagujem na način koji je za mene neprihvatljiv, eto neprihvatljivo je i to što sad izgovaram – dakle, kako da sa tim ljudima, sa kojima živim i delim neki javni prostor, pronađem način da se međusobno razumemo. Moj problem nije razumevanje drugih, s njima ne živim u istoj državi i dovoljno je da se uzajamno poštujemo; možemo i predlagati nešto jedni drugima, pomagati se, ili se bar truditi da ne odmažemo. Ali, ovde živimo zajedno, delimo jedan prostor i u tom prostoru oni ugrožavaju moje osnovne interese, i to tako što na jedan glupav način artikulišu srpske interese, i na jedan glupav način se zalažu za njih i proizvode štetu. E sad, ja hoću da im pokažem da ih ne mrzim, da ih pažljivo slušam, da me veoma zanima to što pričaju iako mislim da to nije pametno, da me zanimaju razlozi koji ih navode da to pričaju, i da im objasnim da nam se neki konačni ciljevi zapravo ne razlikuju: i oni bi voleli neku pristojnu državu, i oni bi voleli da žive pristojne živote, kao što bih i ja voleo da živim u pristojnoj državi pristojnim životom. Pa daj da vidimo kako ćemo to da ostvarimo. Mislim da strana na kojoj se uslovno rečeno ideološki nalazim ima efikasan put do tog cilja, a imam i argumente u prilog tom putu. Evo, recimo, pogledajte prethodnih petnaest godina i gde smo stigli: loše je bilo, loše ste radili, hajde sad da probamo nešto drugo, da pružimo priliku drugačijim rešenjima, i da vidimo šta će se dogoditi... Za jedan put smo sad sigurni da je čorsokak, hajde onda da se vratimo i krenemo nekim drugim putem.

Pošto pominješ zakon, norme, kako gledaš na odgovornost za sve ovo što se dešavalo, da li možemo da govorimo o individualnoj odgovornosti, kolektivnoj?

Da bih na to odgovorio, sasvim ću se osloniti na tekstove Nenada Dimitrijevića. On je mnogo pisao o tome, i ja sam nešto od toga i objavio. Objavio sam zato što mi je to pružilo način da razumem ta pitanja i odgovorim na njih. Individualna odgovornost – to bih smestio u domen krivične odgovornosti: ko je kršio zakon treba da odgovara. Verujem da se može smisljeno govoriti i o kolektivnoj odgovornosti, a kroz nju se na neki način prelamaju i pojedinačne odgovornosti svih nas koji pripadamo društvu čije je interese artikulisala i zastupala određena politika, koju najčešće poistovećujemo sa Slobodanom Miloševićem. Ne mislim da je Milošević bio diktator; ne mislim da smo živeli u represivnom režimu. Možda grešim, ali

mislim da su izbori iz devedesetih bili taman toliko slobodni da moramo prihvatiti odgovornost za njihove rezultate. Da nam ti rezultati nisu bili nametnuti potvrđuje i situacija na političkoj sceni u današnjoj Srbiji. Mislim da ne možemo da se pravdamo nekakvom strahovladom, diktatorskim upravljanjem zemljom. To su izgovori. Bilo bi fino kada bismo mogli da kažemo – pa eto, nismo imali izbora. Ali, imali smo. Mogli smo mnogo da uradimo.

Evo nekih podataka: sve do 2000. političke stranke nisu bile u stanju da kontrolišu sva biračka mesta u Srbiji. Posle svakih izbora, vođe tih stranaka žalile su se da su izbori bili namešteni. Kažu: lagalo se – a nemaju izveštaje s izbornih mesta, jer tamo nisu imali svoje ljude. I onda se pitaš – postoje više godina, i šta rade sve to vreme ako ne mogu da premreže celu zemlju, sva izborna mesta svojim kontrolorima. A ne mogu, i onda su im drugi krivi. Pa nisu, nego vi niste dovoljno radili... Mislim da su veliki nerad, velika lenjost doveli do toga da imamo takve rezultate kakve smo imali. I sâm sam deo te slike: nisam se politički angažovao do jednog trenutka; i to je takođe bruka. Odgovorni smo jer smo kao društvo imali mogućnost da biramo, a birali smo kako smo birali, a ti koje smo birali radili su to što su radili, i tačka. Nemamo kud sad s tim. I zato svako od nas mora da se zapita – šta sam radio sve to vreme, da li sam se angažovao da pomognem nekoj stranci. Ja nisam, i sad mi je žao zbog toga. A ako neko jeste, onda – za koju stranku, koliko ljudi je zamolio da izađu na izbore, koliko ljudi je zamolio da ne glasaju za Miloševića, koliko puta je bio spreman da prihvati raspravu i objasni zašto ne treba glasati za Miloševića, i to ne njegovim čvrstim pristalicama, to je uzaludan posao, nego ljudima koji su se dvoumili, koji su ostajali kod kuće, koje je mrzelo da izađu na izbore. Šta smo uradili sa ljudima koji su mislili kao i mi, ali koji su bili lenji da izađu i glasaju? Ili nisu verovali da to ima smisla. Zašto se ja nisam prijavio da budem kontrolor na nekom izbornom mestu, zašto nisam podelio nijedan letak, zašto nisam pozvao nekog telefonom i rekao mu – hajde izađi i glasaj? Posle '92, '93, znali smo kuda vodi ta vlast i sve posledice bile su očigledne, sve se lepo videlo. I šta smo uradili u vezi sa tim? To je odgovornost našeg društva u celini i svakog od nas ponaosob.

I šta sad? Hoćemo li se posipati pepelom? Neko bi mogao da kaže: pa nisam ništa od svega toga radio, pa šta? Zašto da sad govorimo o tome? Nenad Dimitrijević je veoma lepo odgovorio na takva pitanja – moramo da pokažemo da smo mi, članovi ovog društva, svako od nas ponaosob, izvukli pouke, postali dovoljno zreli da sprečimo, bar dok traje pamćenje generacija kojima mi pripadamo, da se ništa slično ne ponovi, i da tako pružimo garancije našim susedima da im od nas više neće pretiti nikakva opasnost. Moramo pokazati da smo nešto naučili, i da ćemo se od sad pa ubuduće ponašati racionalno i odgovorno – to je za mene smisao priče o odgovornosti. I to ne samo zbog naših suseda, nego i zbog nas samih. U kakvoj ćemo to zemlji živeti ako će danas-sutra neko ponovo moći da kaže da u ime grupe, u ime nekakvog srpskog naroda – za koji ja i dalje ne znam šta je ako se to ne odnosi na građane Srbije, jer stvarno ne znam šta bi još mogao biti srpski narod, i možda bi sad neko rekao da je to bruka, kao vidi kreten ne zna šta je to srpski narod, pa bi mi možda naveo, ne znam šta, ćirilicu, pravoslavnu crkvu i svetog Savu... pa bih ja onda rekao da to nije dovoljno da bi se pripadnici jedne grupe nazvali narodom, da tu mora biti i neke države, što onda bitno narušava princip krvnog srodstva koji stoji iza svake priče o etničkoj pripadnosti... ali da ne dužimo sad o tome – dakle, da će neko imati pravo da kaže da svako od nas svoje lične interese mora da podredi grupnom interesu, a to je ozbiljan problem. Prvo zato što mi ne znamo otkud tom

nekom pravo da artikulirše grupne interese, koje mu procedure daju to pravo... Ja mislim da mi možemo da se složimo šta je to grupni interes, ali to treba da bude proces koji je jasno definisan, posredstvom utvrđenih procedura kako se dolazi do programa koji su u ograničenom vremenu obavezujući za građane jedne države. Ali, da sad neko odnekud saopštava šta je to srpski interes, da ja ne znam s kojim pravom ga saopštava, a odjednom taj interes postaje za mene obavezujući jer je neki glupan na vlasti pomislio da je baš to prava stvar – pa neću, ne mogu, ne želim. Želim da mi se garantuje da vodim svoj život kako ja mislim da treba da ga vodim. Imam prava da budem nelojalan interesu koji mi je nametnut mimo bilo kakve procedure.

Kako vidiš pomirenje, šta bi bilo pomirenje za tebe?

Ja ne gledam na pomirenje kao na nešto neophodno. Štaviše, mislim da pomirenje u našem slučaju uopšte ne treba da bude tema. Treba da živimo jedni pored drugih, i uopšte ne moramo da se volimo, da se mirimo. Pomirenje podrazumeva da ti je neko nekad bio blizak, pa ste se nešto posvađali, pa ste se pomirili i opet ste bliski. Nismo mi bili, ja nisam bio nešto blizak ni sa kim, i što bih se sad mirio. Ja mogu samo da se izvinim ljudima kojima je naneto zlo u moje ime, ali to nije gest pomirenja. Nažalost, bili smo daleki, i otuda možda i taj nedostatak saosećanja u trenutku kad je trebalo da ga pokažem, ali kako sad da se mirimo? Hajde da živimo jedni pored drugih, i da ne smetamo jedni drugima. Ne verujem da grupe mogu da se mire, grupe mogu samo da preko svojih predstavnika daju garancije da neće više smetati jedne drugima. Kad stignemo dotle da možemo dati te garancije, to je mnogo više od pomirenja. Pomirenje podrazumeva i neka osećanja, izvesnu prisnost koja nije nužna, nije potrebna. Ljude koje sam voleo u Hrvatskoj, koje sam voleo u Bosni, njih volim i dalje; ako smo se i svađali, mirili smo se. Pomirenje je lična stvar. Mi ne treba da se mirimo, treba samo da se ponašamo razumno i u skladu s nekim pravilima. Pomirenje je problematičan pojam i inače... Ne sviđa mi se taj termin zato što kad se prebaci u ravan odnosa između grupa postaje neprecizan, može njime da se manipuliše...

Koji bi ti termin koristio?

Dakle, da živimo jedni pored drugih, i da ne smetamo jedni drugima... Ljudi treba da se ponašaju u skladu sa zakonom, pravilima: nije potrebno pomirenje da bih znao da ne treba da maltretiram nekog ko je Albanac, nije potrebno pomirenje da znam da ne treba da šutiram nekog ko je Mađar, jednako kao i nekog ko je Srbin...

Šta je potrebno?

Da dosledno poštujemo ljudski život; da dosledno poštujemo pravo svake osobe da živi u skladu sa svojim željama, potrebama, normama, principima, pod uslovom da time ne ugrožava druge osobe. Neka svako živi kako mu je najlepše, i nek ne ugrožava druge... Mogu čak da razumem tu naopaku logiku prema kojoj je neko me Ratko Mladić junak; veruješ da je on junak – pa veruj, odlično. Ali, hajde da mu sude za ono za šta je optužen; a ti veruj i dalje da je on heroj, a za mene je zločinac i gotovo. On je optužen da je prekršio neke zakone koji važe i za tebe i za mene i za njega. I hajde da poštujemo te zakone. Ljudska prava su jasno definisana, zna se kako funkcionišu uređene države, ne treba mi tu ništa da izmišljamo. To zaista nije stvar emocija. Ljudi imaju prava da mrze, ljudski je mrzeti nekog, mislim, u redu je, mrzi, ali nemaš pravo da kinjiš nekog zato što ga mrziš. Ne bih ja to – ljubav, pomirenje – nije to ni ljudski. Zamisli sad, odeš u tu nesrećnu Bosnu i Hercegovinu,

tamo pobijeni ljudi, i ti odeš tamo, nekome pobijena cela porodica, zapaljena kuća, i ti kažeš – hajde da se mirimo. Pa to je bezobrazno... možeš samo da kažeš – mnogo mi je žao; i da obećaš – nećemo više nikada. I ako možeš da ispuniš to obećanje – odlično. Ja ne znam šta bih rekao, ne znam, nemam pojma... Ali svakako ne bih pružao ruku da se mirim, to bi bilo kao da hoću da ih uvredim, ponovo. Ako neko želi da oprost, odlično, hvala; ali ako bismo mogli samo da obećamo da to više neće da se ponovi, pa i to je već mnogo.

Gde je odgovornost “običnih ljudi” za sadašnjost i budućnost?

Pa ko će drugi sve da uradi nego mi koji smo ovde, nema ko drugi to da uradi. Naravno da smo odgovorni. Neko mora da sprovede sve to što se dogovori, neko mora da uradi sve te promene, a to smo mi. I neko zapravo mora da shvati da je to u našem interesu... i to smo opet mi.

Naša odgovornost je... ma znaš šta je naša odgovornost? Naša odgovornost je da sve uradimo fino, polako i pametno. Da svako radi svoj posao najbolje što može, i biće nam dobro. A politička elita, ova sadašnja: što joj se više prostora oduzima, to je bolje za sve nas. Ja stalno ponavljam – učlanjujte se u političke stranke, budite aktivni, radite, artikulišite svoje interese i borite se za njih... to je veoma važno.

I za kraj da li bi još nešto dodao...

... Ako ti kažeš da se zalažeš za pomirenje, samo tako – pomirenje, onda me se to ne tiče. Ali, ako kažeš da se zalažeš za pomirenje jer veruješ da ćemo s tim pomirenjem živeti bolje, jer je to pomirenje u vezi sa vrednostima koje treba da budu dominantne u našem društvu, onda to ima drugi smisao. Ja bih onda rekao, dobro, možda to nije pomirenje, ja to ne bih zvao pomirenjem, i možda se slažemo i mislimo na isto, samo što ti kažeš pomirenje a ja kažem ljudska prava. Tek – hoću da napravim tu vezu – to što se bavimo događajima iz devedesetih, nije to samo zato što smo radoznali, ili zato što nas grize savest, nego i zato što verujemo da ako se time bavimo stvaramo osnovu da bolje uradimo neke stvari u budućnosti. To je ta veza do koje mi je stalo...

H. R.

Vrijeme i volja

Iako si bila dosta mlada, da li je na tebe rat ostavio neke posljedice i kakve?

Kada je počeo rat ja sam imala nekih sedam-osam godina, ali su mi ipak u sjećanje još uvijek urezani neki događaji, tipa rasprava i svađa na nacionalnoj osnovi, kasnijih povjeravanja prijatelja o prijetećim pismima, i slično.

Šta je potrebno da bi se posljedice rata uklonile ili bar ublažile?

Vrijeme i volja.

Šta je za tebe pomirenje?

Nastaviti naprijed, a pri tome ne zaboraviti ono što se dogodilo.

Zašto je pomirenje bitno?

Da bi se život što više vratio u normalu.

Kako možemo do pomirenja doći?

Treba iskorijeniti šovinizam i nacionalizam, truditi se da se ljudi posmatraju po nekom drugom sistemu vrijednosti.

Ko treba da radi na njemu?

Apsolutno svi.

Koji su problemi/strahovi na koje bi proces pomirenja mogao naići?

Danas, nažalost još uvijek postoje političke, vjerske i nevladine organizacije zasnovane na vjerskoj i nacionalnoj netoleranciji. No, nadam se da, zahvaljujući većoj slobodi medija i iskustvu od prije deset godina, ne mogu imati značajniji uticaj.

Šta misliš da mogu učiniti "obični ljudi"?

Puno toga. Početi ljude cijeniti po nekim individualnim karakteristikama, izmijeniti lični sistem vrijednosti... a to nije malo.

Misliš li da su ljudi spremni na pomirenje?

Nažalost, mislim da jedan veliki broj "zatrovanih" ljudi još uvijek nije. Kada kažem zatrovanih, mislim zatrovanih mržnjom, nacionalnim i vjerskim predrasudama.

Kako se treba odnositi prema prošlosti i da li sve ovo treba zaboraviti?

Nikako. To što se desilo nikako se ne smije i ne može zaboraviti. To će ostati kao jedna tamna i ružna mrlja u istoriji, treba je ostaviti iza sebe ali i pamтити s ciljem da se nikada ne ponovi.

Misliš li da je odgovornost za rat samo na jednoj strani?

Zapravo, za mene u svemu ovome ne postoje "strane", za mene su na istoj strani politički projektanti i organizatori svega toga (bez obzira na nacionalnost) i zajedno sa njima (ne i sa istim stepenom krivice) slijepi izvršioci svega toga. Postoje samo dve strane: krivci i žrtve.

Može li se krivica individualizirati ili misliš da je ona kolektivna?

Postoji jedan osjećaj moralne odgovornosti koji nosimo svi. Meni se nemali broj puta desilo da osjetim stid zbog stvari koje je učinio moj narod i iza kojih je u tom trenutku stajala moja država, iako sam ja u toj državi imala tek nekih sedam godina.

Da, krivica se i te kako može i mora individualizirati (jer krivična odgovornost je samo individualna). Međutim, postoji jedan osjećaj moralne odgovornosti koji nosimo svi. Meni se nemali broj puta desilo da osjetim stid zbog stvari koje je učinio moj narod i iza kojih je u tom trenutku stajala moja država, iako sam ja u toj državi imala tek nekih sedam godina.

Šta misliš, ko je žrtva rata?

Imena pravih žrtava rata su već negdje statistički obrađena. Ali za mene su žrtve i oni ljudi koji nisu propatili direktan fizički i materijalni gubitak, žrtve rata su svi oni koji osjećaju njegove posljedice na ovaj ili onaj način.

Misliš li da su ljudi često bili podložni medijskoj manipulaciji i jesu li oni, zapravo, nesvjesno pristali biti manipulirani? Da li su se tome mogli oduprijeti?

Opšte je poznata stvar da je masom lako manipulirati, posebno ako manipulišete na vjerskoj ili nacionalnoj osnovi – nečim što ima emotivnu podlogu. Knjiga i knjiga je napisano o psihologiji mase i medijima kao moćnom sredstvu manipulacije.

Za kraj, kako vidiš budućnost našeg regiona?

Zaista, kada je Balkan u pitanju, svaka dugoročna prognoza je apsolutno nesigurna. Ono čemu se ja nadam je veći stepen demokratije u smislu: vladavine prava, slobode medija, ljudskih prava, i tako dalje.

E. H. Č.

Susjede i dalje pozdravljam sa “Bok!”,
a komšije sa “Zdravo!”

Da li još uvijek osjećaš posljedice rata?

Posljedice rata, baš kao i najveći dio ona 22,4 milijuna stanovnika ‘raspadnute’ Jugoslavije, svakako još uvijek osjećam. Svakome od nas, posebice onima s područja zahvaćenim ratom, život se dramatično izmijenio i krenuo svojim drugim tokom.

Što bi se trebalo dogoditi da bi se to promijenilo?

Sam baš i ne mogu drugačije djelovati, osim onoga što činim svakoga dana u svojoj kući, izvan nje, u druženju sa ljudima, na svom poslu. Kroz posao koji radim svakodnevno ukazujem na devijantne pojave nastale kao posljedica ratnih strahota. U okruženju u kojem živim susjede i dalje pozdravljam sa “Bok!”, a komšije sa “Zdravo!”, sa svakim od njih porazgovaram, poštujem to što jesu, pomoći ću im i očekivati da i oni pomognu meni.

Što se moga okruženja tiče i sredine u kojoj živim, mnogo još vode Dunavom mora proteći da bi se uspostavio normalan život, zadovoljavajući i kvalitetan za svakoga od nas. Uvijek tvrdim da, osim posljedica rata i stradanja koja je on donio, bolja materijalna situacija, satisfakcija i zadovoljstvo svakoga čovjeka ponaosob uvjetuje i bolje međuljudske odnose, ali i drugačiju, pozitivniju sliku mikrosvijeta u kojem živim.

Kako se odnositi prema prošlosti? Kako se s njom suočiti?

Ako je bilo nečega pozitivnoga, a vjerujem da jeste – s punim poštovanjem. Sve ostalo treba zaboraviti, jer su pojedini događaji sramota za ljudski rod.

U našoj osnovnoj definiciji stoji da smo ‘bića svjesna’, pa stoga moramo biti i svjesni svih stvari i događaja iz prošlosti, lijepih i ružnih. Iskreno, zaboraviti je vrlo teško, posebice nešto ružno. No, postoji u posljednje vrijeme vrlo često spominjana rečenica koja kaže: “Oprostiti, ali ne i zaboraviti!”, pa se možda treba držati nje.

Što je za tebe pomirenje?

Oduvijek sam taj pojam zamišljao kao trenutak u kojem poglavice dvaju do jučer zaraćenih plemena sjednu i popuše ‘lulu mira’. Kako poglavice naših plemena nisu bile u ratu, no veliki broj pojedinaca iz njihovih plemena tj. naroda jeste, ‘pušenja lule’ nikada nije ni bilo. Ipak, ni među običnim građanima nikada ni nije došlo do nekoga pomirenja, u stilu: sjednemo, popijemo, zagrlimo se i kažemo – MIR! Pomirenje među komšijama i susjedima, posebno u Vukovaru, događa se i trebalo bi se događati spontano, bez velikih i teških riječi, bez uvreda i ponižavanja, prozivanja i optuživanja. Stoga, pomirenje smatram svakodnevnim napretkom u komunikaciji, razmjenjivanju mišljenja i iskustava, pružanju svake vrste potpore i pomoći, bez obveze da se ulazi u neke dublje međuljudske odnose.

Što je za njega potrebno? Što je preduvjet za takvo pomirenje?

Iznošenje pune istine o ratnim događanjima, iskrenost i razumijevanje, uzajamno poštovanje, poboljšanje odnosa, razmišljanje hladnom glavom, popravljanje

Preduvjet... Kada nekomu poželite “Dobro jutro!” da to iskreno mislite, a onaj drugi vam istom mjerom odgovori – dobronamjerno i iskreno.

gospodarske situacije, osiguravanje 'krova nad glavom' i sigurne egzistencije. Preduvjet... Kada nekomu poželite "Dobro jutro!" da to iskreno mislite, a onaj drugi vam istom mjerom odgovori – dobronamjerno i iskreno. Sve ostalo dolazi samo po sebi.

Kako do toga doći?

Iako je od prestanka strašnih ratnih stradanja i stradanja prošlo deset, pa i više godina, od početka procesa povratka i ponovnog suočavanja 'susjeda' i 'komšija' malo manje, još uvijek ne postoji točna i konkretna formula o tomu kako doći do pomirenja. Protekom vremena, možda. Dolaskom novih, drugačijih, pametnijih, mudrijih, neopterećenih generacija.

Tko bi trebao raditi na pomirenju?

Najlakši bi odgovor trebao i mogao biti – oni koji su to sve i zakuhali. Doduše, neki od njih su 'u vječnim lovištima', drugi iza zatvorskih rešetaka, neki treći još uvijek 'drmaju' političkom scenom. Kada i ti 'treći' odu u povijest, a kada, kao što sam rekao, na scenu stupe mladi, pametniji, mudriji, neopterećni, možda će sve biti drugačije. Jednoga dana...

Koji su tvoji strahovi vezani za pomirenje?

Primarni strah je onaj po kojem do pomirenja nikada u potpunosti neće ni doći. Vjerojatno će se te crne slutnje i obistiniti, no ljudski je nadati se.

Misliš li da su ljudi u zemlji u kojoj živiš spremni na pomirenje? Žele li oni pomirenje? Koji su opći strahovi vezani za pomirenje u zemlji u kojoj živiš?

U određenoj mjeri pojedinci nisu baš spremni na pomirenje ili ga ne žele. Neki od njih imaju svoje čvrste razloge i treba ih u tome razumjeti. No, postoji takav trend po kojem oni koji su nekoga izgubili mnogo zdravije i logičnije razmišljaju od ostatka zajednice, unatoč patnji i boli koju su doživjeli. Za takve ljude treba imati puno razumijevanja, a o onima kojima je rat donio brojne beneficije, materijalnu i drugu korist, ne treba ni razmišljati. Takvim stanje konflikta, tihog i trajnog, svakako dobro dođe, jer odlično funkcioniraju u tim poremećenim vremenima. Sreća da je takvih vrlo malo. Što se straha tiče, strah je iracionalna stvar, pa se tako pomirenje vrlo često dovodi u vezu s ujedinjenjem i stvaranjem neke nove zajedničke države. Ta je država dva puta stvarana u prošleme stoljeću i svaki put je njezin raspad rezultirao strašnim krvoprolićem. Ljudi se toga i ponavljanja povijesti najviše boje, no o tomu ne treba ni razmišljati.

Što misliš, što je to potrebno cijeloj naciji da bi došlo do pomirenja? Možda između ostalog nečija isprika?

Isprike čelnika, prije svih, političara, samo su pusta demagogija i u njih uopće ne vjerujem. Na kraju, koliko ih je do sada bilo i koliko će ih još biti, bojim se da bi se s njima i isprike mogle ofucati.

Što bi za pomirenje trebala učiniti zemlja u kojoj živiš, a što zemlja s kojom smo vodili rat? Što je na nama, a što na njima?

Vrlo mi je teško odgovoriti na ovo pitanje. Poznata je priča da u Hrvatskoj nikada nije proglašeno ratno stanje, iako je ova država skoro četiri godine imala rat u svojem, ali i okolnim dvorištima. Osim toga, iz osobne perspektive, obiteljskih, rodbinskih, susjedskih i drugih relacija, ne znam baš kako bih dao precizan i kvalitetan odgovor.

Tko bi trebao intenzivnije započeti proces pomirenja? I zašto?

Oni koji su to zakuhali, jer je to njihova moralna obveza. Kako njih više nema na sceni ili nemaju morala, ako su već tu, ostaje sve na samim građanima, pojedincima, malim koracima i inicijativama, jer možda baš iz male pahulje nastane lavina.

Što ti osobno možeš učiniti kako bi pripomogao procesu pomirenja?

Svoj posao moram obavljati profesionalno, poštovati sve ljude bez obzira na naciju, vjeru, rasu, spol, odbaciti 'govor mržnje', graditi tako tolerantno okruženje i stvarati preduvjete za normalan život. Kako vjerujem da svoj posao radim korektno, po osnovnim postulatima suvremenog novinarstva, vjerujem da mnogo mogu pridonijeti uspostavljanju povjerenja, pomirenja i međunacionalne tolerancije. No, o mojoj odgovornosti, ali i eventualnoj krivnji, objektivniji će sud dati drugi.

Tko je kriv što su nam devedesete bile krvave i tužne?

Jasno da krivnja nije samo na jednoj strani, niti su za strahote rata krivi cijeli narodi. Krivnja je individualna i za to svatko treba odgovarati, 'po zaslugama'.

Može li se krivnja individualizirati ili je ona kolektivna i ravnomjerno se raspoređuje na sve nas?

Ne bih baš, kao jedan suvremeni pjesnik i kantautor, prebacivao krivnju na sve nas. Ako kažemo svi, onda istodobno mislimo na određeni kolektiv, onda mislimo ne na jedan, nego na sve narode. To nije tako.

Dakle, ne postoji kolektivna, nego samo individualna krivnja. Doduše, pojedine individue znale su se ujediniti u zločinačke organizacije, no i za takve slučajeve postoji pravo i pravda. Spora, ali dostižna.

Ima li nešto što je svaki "običan čovjek" mogao napraviti i time izbjeći odgovornost, 'ostati čist'?

Navodim samo svoj primjer – htio sam otići na drugi kraj svijeta, u Australiju ili na

Htio sam otići na drugi kraj svijeta, u Australiju ili na Novi Zeland, no bio sam mlad, bez novca i bilo čije potpore. Vjerojatno bih tako ostao izoliran od svega što se dešavalo ovdje, no tada mi savjest ne bi bila mirna i vrlo često bih se budio pitanjem – zašto nisam ostao i pokušao nešto promijeniti i pomoći.

Novi Zeland, no bio sam mlad, bez novca i bilo čije potpore. Vjerojatno bih tako ostao izoliran od svega što se dešavalo ovdje, no tada mi savjest ne bi bila mirna i vrlo često bih se budio pitanjem – zašto nisam ostao i pokušao nešto promijeniti i pomoći. Stoga mislim da je sve individualna stvar.

Koja je odgovornost medija (medijske manipulacije)?

Strašna. Upravo su mediji krivi za dio stradanja tijekom ratova na prostoru bivše Jugoslavije. Nikomu ne želim zlo, no 'otrovna pera' bih svakako volio vidjeti kako na sudu dokazuju svoju nevinost, ako je toga u njihovom prljavom poslu bilo.

Koliko su ljudi u tvojoj zemlji bili podložni medijskoj manipulaciji i koja je njihova odgovornost za tu podložnost?

Nažalost, građani i danas kada nešto vide na TV-u, čuju na radiju ili pročitaju u novinama, tomu vjeruju bez pogovora i bez provjere. Posljedica je to čudnoga poimanja medija tijekom prethodnih desetljeća kada objektivnog novinarstva nije bilo već se radilo o čisto izvještajnom, zapravo megafonskom novinarstvu. Tada se prenosilo ono što kažu 'utjecajni drugovi' ili 'gospoda' i tomu se vjerovalo. Medijska manipulacija našla je plodno tlo, posebice kod neobrazovane populacije. Ipak, ne bih dublje ulazio u tu analizu, jer će ispasti da su naši ljudi 'ovce', a ja 'pljuvač' po svemu i svima.

Koja su tvoja predviđanja za budućnost u vezi potpunog pomirenja zaraćenih naroda u građanskom ratu?

Nisu narodi zaraćeni, nego pojedinci ili određene militarističke skupine. Narod je postao zatočenik rata i njegova tragična žrtva. Nažalost, stotine tisuća njih platili su tu žrtvu životom, još više ih je moralo napustiti svoje kuće i stanove, brojne su obitelji uništene ili nestale.

Iskreno, mislim da je potpuno pomirenje i bolji život teško ostvariv.

E. P.

Nacionalizam je jedna lepljiva stvar

Zamolila bih vas za početak da kažete nešto o sebi: ko ste, odakle ste, koliko godina imate, možda neke podatke za koje mislite da su važni...

Pa evo ovako: imam blizu šezdeset godina, žensko sam – to su eto prve stvari što mi ovako padaju na pamet. Psihološkinja sam po zanimanju, političarka po onome čime se trenutno bavim i aktivistkinja u raznim nevladinim organizacijama. Volim aktivizam... Formalno radim u Institutu društvenih nauka i bavim se istraživanjem javnog mnjenja, i u ovom nekom periodu najveći broj istraživanja su istraživanja tranzicije. Šta je još bitno? Udata sam, imam troje dece, imam unučicu. To kažem zbog toga što, htela – ne htela, pratim razne segmente gde se susreću interesi ljudi i gde se osluškuje kako živi koji sloj, koja generacija... Rođena sam ovde i sve vreme živim ovde u Beogradu, u Zemunu faktički.

Kako gledate na devedesete, pogotovo na te ratne godine, koja su vam sećanja?

Prva sećanja na devedesete... to je za mene istovremeno bio ulazak u politiku jer mi je politika bila nešto najmanje blisko do tada. Smatrala sam da su političari političke birokrate, a da, pošto u to vreme nije postojalo nešto što bi bio civilni angažman, ili je postojalo u vrlo uskim krugovima kojima ja nisam pripadala, za mene je ona bilo nešto što nema nikakve veze s mojim životom. Ono što je mene uplašilo je bilo to što se dogodilo u Savezu komunista Srbije, odnosno način na koji je promenjena ta garnitura. Zašto me je to uplašilo? Zato što sam videla da su se oni pripremili da jedna generacija smeni drugu, jer je to bilo organizovano, nasilno i beskrupulozno. Pogotovo oni prvi govori, naslućivalo se da će oni biti programski, naročito onaj govor na Gazimestanu; tada je moj strah već prešao u paniku.

Dogodilo se u isto vreme nešto i u mom ličnom životu. Moj sestrčić koji je najstarije dete u familiji, znači predmet pažnje svih nas (iako imam svoje troje dece, D. je za mene nešto sasvim posebno) bio je tad u vojsci, kao regrut u miru, u jednoj relativno stabilnoj državi. Međutim, onda se odjednom videlo da se sve naglo menja i da to ratno huškanje postaje sasvim ozbiljno, da to više nije politička borba unutar Saveza komunista, nego postaje nešto što će uhvatiti čitavo društvo i pogodiće svakog pojedinca. Mene je pre svega uplašilo šta će se dogoditi s D., s momkom koji je u svojoj osamnaestoj, devetnaestoj godini otišao u vojsku, a pre toga dobijao doručak u krevetu i držao slušalice u ušima, išao u svoju školicu i čekao da se zaposli jednog dana... iz jedne familije gde smo svi bili racionalni ljudi, bez maske razgovarali o stvarima otvoreno, o onome šta se događa. Dečko je po prirodi bio mirovnjak. I odjednom se našao u ratu, zatekao se negde kod Karlovca. Ta situacija je tako strašno izgledala – roditelji šest meseci ništa nisu znali, ni da li je dete živo... nisu mogli nikako da dobiju informaciju. Onda je otac krenuo da ga obiđe i kada je stigao tamo izveli su mu sina skinutog opasača kako on ne bi dezertirao i pobeo... Svašta je preživeo prolazeći onuda i vraćajući se; svi su mu uzimali neki novac, svi su nešto manipulisali, video je mržnju, video je kako rat

U poslednje vreme, u poslednjih par godina, govori se “kad se dogodilo ono što se dogodilo”... Čak se i ne kaže da je bilo ratnih zločina, da je bio rat, da to ima svoje pravo ime, i da kada se govori o nekom drugom periodu ili o nekoj drugi sredini, ljudi izgovaraju te reči. Međutim, ovde koriste eufemizme da se ne bi vrednosno izjasnili, da ne bi rekli da je zločin prema civilima nešto nedopustivo, da je zločin kao takav nedopustiv i da je nedopustivo ne stati na stranu svih žrtava, bilo čijih.

izgleda na terenu. Kada je došao s tom pričom, već sam bila užasnuta što se rat pokrenuo, i već sam bila bespomoćna zbog D. i zbog onoga što vidim da nailazi – shvatila sam da imam previše energije. Morala sam da pokrenem tu energiju da bih ostala mentalno zdrava, bilo je to pitanje opstanka, nisam mogla da funkcionišem a da tu energiju ne pretočim u neki krik protiv rata. Onda sam počela politički da se angažujem i da učestvujem u svemu što je mirovni angažman, aktivizam.

Najviše mi je tih godina odgovaralo da se srećem s ljudima na ulici, da potpisujemo peticije, da radimo nešto što s jedne strane izgleda kao provokacija, a s druge strane je blagotvorno. Kad s nekim razgovarate na ulici, pa makar on bio suprotnih stavova, vi kažete iskreno, kao osoba koja u nešto veruje: “ja to verujem i ja radim za to”. Ako vas podržava, onda pitam “zašto nešto ne uradiš?”, pa odgovor: “zato što sam žena”. Pa, antiratne organizacije primaju i žene! Zašto ne radiš to što misliš? Ili nateram te ljude s kojima pričam da se susretnu sa svojim licemerjem, i onda taj neko kaže “ja to ne radim, imam puno godina, star sam...”. Pa, organizacije primaju sve, bez obzira na godine. Onda on počinje da se susreće sam sa sobom. Dakle, stavovi su mu jedno, a spremnost je na drugoj strani, a deca su mu u inostranstvu ili tako nešto... To mi je bio najvažniji angažman, taj direktni aktivizam na ulici.

Gde smo mi sada kao društvo?

Mislim da smo mi kao društvo zaustavljeni u tranziciji. Mislim da su ono bili krupni koraci posle 2000, bila je ogromna energija. Međutim, posle 6. oktobra je napravljen veoma veliki propust, u toj koaliciji DOS su bile te stranke koje su želele da se napravi i simbolični i stvarni rez u odnosu na bivši režim, znači, koje su želele i da se donese novi ustav, i da se obavi lustracija, i da izbiju u prvi plan druge neke

vrednosti, pa da onda svako u tom društvu stvara svoj identitet. Mi smo sad imali neko istraživanje... mi još uvek imamo dve Srbije. Istraživanja pokazuju da imamo tradicionaliste koji su ksenofobični, koji se plaše susednih država, plaše se za svoju budućnost, plaše se i ovi drugi, ali znaju kuda treba da idemo, a isto tako se ne vidi ni pravac u kojem ide država. Znači, zaustavljena tranzicija, ogromno političko licemerje, i ono što mene sad plaši je povratak na tu nacionalističku retoriku i iza te dimne zavese nacionalističko-patriotske retorike se događaju privatizacije javnih preduzeća, dakle isto kao i u vreme Miloševića. Tek kad su ratovi stali videli smo šta je od privrede devastirano i šta je našlo privatnog vlasnika. U vezi s NIS-om ili nekim drugim velikim preduzećima događaju se te stvari, dogovori, a ako nešto progovaraš, svako će ti reći: "Zar sad, kad pregovaramo o Kosovu?" ili tako nešto patetično. To što smatram vrlo bitnim je da, kad ste opušteni dok razgovarate s bilo kim od svojih suseda, ili razgovarate s nekim nepoznatim u kafiću jer ste seli za isti sto pošto nema mesta, pa vam on kaže da Kosovo više nije srpsko, a to pokazuju već istraživanja javnog mnjenja, i onda imate tu retoriku političke, vladajuće elite, i bojim se da to vodi u jednu ozbiljnu traumu. Jer ako ljudi vide da to Kosovo nije više srpsko, naravno nije ni nezavisno, nije ni zaslužio da bude nezavisno u punom smislu te reči jer moraju mnoge stvari da se promene, kao i u Srbiji. Mi u Srbiji najmanje možemo da govorimo o tome kako izgleda demokratija, ali oni stvarno nemaju demokratiju i nemaju konsenzualnu demokratiju. E sad, ako ljudi poveruju da će Kosovo biti srpsko nakon pregovora, i da je to revizija Kumanovskog sporazuma, onda se bojim da ćemo doživeti ozbiljnu traumu kao društvo. A ako se taj retorički balon buši redovno i ljudi da spoznaju realnost, onda će možda da se bore protiv te magle koja im se navlači na oči kao početkom devedesetih.

Pomenuli ste i nacionalizam. Šta raditi s nacionalizmom kad se stalno tu negde provlači?

Nacionalizam je jedna lepljiva stvar. On se lako prilepi i ako čovek ne razmišlja o tome gde se nalazi, da je pred njim druga osoba koja možda nije iste nacije ili koja je došla iz druge sredine, ako je potpuno opušten i ne kontroliše svoje reči, on iz atmosfere pokupi puno gotovih rečenica koje mogu nekoga da povrede. Nacionalizam je prisutan svugde oko nas, ne samo u medijima, nego i u javnom govoru i čovek može da preuzme jedan deo toga dišući ovaj vazduh. Međutim, ako je svestan sebe, ako je svestan političkih stavova, ako je svestan druge osobe prekoputa i ako je iskren, on zaista neće biti nacionalista, odnosno, neće govoriti na taj način.

A koliko smo mi svesni sebe kao društvo?

Mislim da nismo svesni jer smo propustili tu priliku da 5. oktobra napravimo taj novi konsenzus. Znači, rez i novi konsenzus gde se glasno kaže: mi smo imali zločinački režim koji je izazvao rat, zavadio nas sa susedima, devastirao domaću privredu, uništio kulturne institucije, pa i političke, i sve to kažemo, i sad, od ove tačke, idemo na drugu stranu, idemo pravo prema Evropi i vrednosno i ponašanjem, i u preduzetništvu i u socijalnoj zaštiti, da prepoznamo svoj put i da znamo šta treba da radimo. I onda kažemo – da vidimo ko šta može da radi: "hajde, ti imaš kapital, šta ti imaš od svojih resursa, šta je s obrazovanjem, šta naša deca treba da saznaju kroz taj obrazovni sistem, šta vrednosno treba da prihvate da bi bili konkurentni svojim vršnjacima za pet godina"... Prosto, kao u kući kad se u jesen naređa zimnica, tako da i mi vrednosno uredimo državu, da je uredimo u pogledu tih ciljeva. Mislim da je Đinđić to radio jako dobro, on se ljudima obraćao i ta njegova retorika je bila

Mi treba da dođemo u poziciju žrtve, da doživimo koliko možemo, da shvatimo šta se dogodilo žrtvama i onima koji su iza tih žrtava ostali, i da odatle krenemo dalje, da osudimo i taj zločin i tu politiku.

Svako ko odlazi iz ove države u Bosnu i dolazi u Tuzlu mora da se seti mladih ljudi koje su srpske snage pogodile s one čuke i ubile četrdesetoro mladih ljudi koji su bili na korzou. Mora da kaže ljudima s kojima se tamo sreo kakav on stav ima prema tome, i da kaže da on osuđuje zločince, jer cela Tuzla nosi taj bol, a od nas, od našeg poreza, od našeg novca je dolazila ta podrška, ali ne samo ta materijalna nego i kadrovska i svaka druga. Znači, mi smo odgovorni za tog ko je pucao i ubio četrdesetoro ljudi. To treba u komunikaciji reći da se osećaš odgovornim bez obzira na to što si činio sve da sprečiš rat ili da ga zaustaviš, ali ga nisi zaustavio...

otvorena i istovremeno puna optimizma. Govorio je da dolaze teški problemi, govorio je da ne mogu da očekuju zaštitu države, da za svoju porodicu moraju sami da se pobrinu jer su svi fondovi prazni, ali je i ponudio kredite, govorio je ljudima uzmi to, radi nešto za sebe, kreni, nemoj da gledaš u državu, u fabričku kapiju, to je mrtva krava, nju niko neće oživeti, stani na svoje noge, nemoj da čekaš da tvoja sudbina zavisi od tvoje fabrike... Pokretao je ljude i mislim da je tada bilo i dosta optimizma...

A šta je s prošlošću? Imam utisak da se ona i dalje nekako sklanja u stranu i uvija u neki celofan... Šta s tim?

Da, u poslednje vreme, u poslednjih par godina, govori se "kad se dogodilo ono što se dogodilo"... Čak se i ne kaže da je bilo ratnih zločina, da je bio rat, da to ima svoje pravo ime, i da kada se govori o nekom drugom periodu ili o nekoj drugi sredini, ljudi izgovaraju te reči. Međutim, ovde koriste eufemizme da se ne bi vrednosno izjasnili, da ne bi rekli da je zločin prema civilima nešto nedopustivo, da je zločin kao takav nedopustiv i da je nedopustivo ne stati na stranu svih žrtava, bilo čijih. Mi treba da dođemo u poziciju žrtve, da doživimo koliko možemo, da shvatimo šta se dogodilo žrtvama i onima koji su iza tih žrtava ostali, i da odatle krenemo dalje, da osudimo i taj zločin i tu politiku. Ovde postoji isto tako spremnost među političarima da kažu "to Milošević..., on je završio u Hagu...", međutim, to što se događalo za vreme rata i ratni zločini, to Milošević nije sam radio, niti je on sam instruisao ljude. Ogroman broj ljudi je radio za Miloševića i to je ta 'građevina' koja je ponovo vidljiva, ona još uvek stoji...

Kad smo već kod političara, često čujemo od ljudi da su političari isključivo odgovorni za to šta se desilo. Kako vi kao političarka gledate na to?

Najlakše bi bilo reći "svi su odgovorni". Međutim, apsolutno nisu. Odgovorna je uvek politička i intelektualna elita, znači ne samo politička. Odgovorni su i književnici, svi javni radnici, svi istaknutiji pojedinci koji se pojavljuju u medijima, i oni treba da kažu nešto što odgovara težini i značaju trenutka. I treba da budu odgovorni na prvom mestu prema budućnosti. Ja se sećam nekog istraživanja koje je bilo sprovedeno početkom devedesetih, evropsko istraživanje koje je obuhvatilo i Mađarsku i još neke zemlje u tranziciji. Jedno od pitanja je bilo: "Da li mislite da teritorija susednih država naseljena vašim sunarodnicima treba da pripadne vašoj državi?". Bilo je nekih 70 odsto građana Mađarske koji su rekli "da, naravno". Međutim, odgovornost njihove političke i intelektualne elite, svih onih koji čine društvenu supstancu koja je najznačajnija u društvu, znači ljudi od kojih se očekuje da određuju pravac – odredili su pravac prema Evropi. Rekli su: "Ove stvari stvarno izgledaju lepo, ali ovo je razmišljanje iz prošlog veka ili s početka 19. veka. Mi smo blizu 21. veka i mi ćemo uraditi na ovaj način". Preuzeli su odgovornost za to. Tamo je moglo kao i ovde da se dogodi da neko raširi barjak, imao bi ogromnu podršku i bio bi na vlasti. Ipak je odgovornost političara i elite. Sad naravno, postoji izvesna, ne mala odgovornost svakog ko je glasao ili podržao taj režim, iako je znao šta se događa, kuda njegove komšije idu svakog vikenda i donose ono što donose, i zbog čega se širi ratna retorika, i zbog čega onaj sveštenik drži dečiju lobanju, i šta će se dogoditi nakon toga. Ljudi su sve to znali. A mogli su, recimo, u kiosku da pruže ruku pet centimetara dalje da uzmu i pročitaju druge novine. Lako je bilo saznati šta se stvarno događa, i verujem da su svi znali šta se događa, ali su to podržavali jer su mislili da je za njih to najizglednije.

Kako vidite pomirenje, šta uopšte mislite o tome? Pomirenje između koga...?

Ja mislim da posle svakog rata spontano dolazi do pomirenja. Prvi oblik je ono što privrednici traže – privredna saradnja. Mi otvaramo fabrike ovde, vi tamo, trgovačke lance, ljudi traže pasoše, sreću se, putuju, to je nešto što liči na pomirenje, ali u stvari nije. Pomirenje su emocije i traume i to još uvek u ljudima ostaje i u nekoj situaciji može da se aktivira. Mislim da je vrlo bitno da se ljudi zaista pomire. Recimo, svako ko odlazi iz ove države u Bosnu i dolazi u Tuzlu mora da se seti mladih ljudi koje su srpske snage pogodile s one čuke i ubile četrdesetoro mladih ljudi koji su bili na korzou. Mora da kaže ljudima s kojima se tamo sreo kakav on stav ima prema tome, i da kaže da on osuđuje zločince, jer cela Tuzla nosi taj bol, a od nas, od našeg poreza, od našeg novca je dolazila ta podrška, ali ne samo ta materijalna nego i kadrovska i svaka druga. Znači, mi smo odgovorni za tog ko je pucao i ubio četrdesetoro ljudi. To treba u komunikaciji reći da se osećaš odgovornim bez obzira na to što si činio sve da sprečiš rat ili da ga zaustaviš, ali ga nisi zaustavio...

Znači, odgovornost za pomirenje je na tim “običnim ljudima”, dakle na svakom od nas?...

Da, mislim da svako može kad sretne neke ljude da porazgovara o stvarima koje su bile traumatične za jednu ili drugu stranu. To jeste teško jer on može da kaže “svi ste vi zločinci”, a ti njemu “nismo svi, kao i u vašoj naciji, neki jesu, neki nisu, ali iz moje države se vodila ta zločinačka politika”. To može svako da izgovori ko nije bio za tu politiku čvrsto vezan, a onaj koji je bio, mislim da taj ne bi trebalo da mnogo putuje po okruženju.

Da li možemo da govorimo o odgovornosti, o krivici, o individualnoj ili kolektivnoj odgovornosti za sve to šta se dešavalo?

Pa obično se govori da kolektivne odgovornosti nema, niti kolektivne krivice. Po mom mišljenju kolektivne odgovornosti ima jer kolektiv kao što je političko društvo, odnosno svi građani ove države, imaju zajedničku odgovornost za nešto što nisu sprečili, makar u tome ne učestvovali, makar i radili nešto da to spreče. Znači, mi imamo odgovornost za to, e sad mi o tome treba slobodno da pričamo.

Kako vidite budućnost?

Pa ne znam, meni se čini, pošto živimo u okruženju zemalja koje brzim tempom ulaze u Evropu, da će pritisak tog osećaja da svi u našoj okolini žive u Evropi, da žive evropskim načinom i s evropskim vrednostima, da će dodatno stimulisati sve ljude u Srbiji da žele da mi budemo deo Evrope, da imaju motivaciju da oni nešto promene. E sad naravno tu je odgovornost onih koji državu vode i koji pričaju o evropskim integracijama. Oni, na primer, ne razmišljaju o evropskim vrednostima jer ako je temeljna vrednost antifašizam, a jeste, onda svaki fašistički ispad mora vrlo jasno da se prepozna, da se nazove pravim imenom, da bude sankcionisan i da javnost čuje da se u ovoj zemlji to ne sme raditi, da se to ne podržava. U isto vreme ne sme da se donese zakon koji izjednačava partizane i četnike, odnosno fašiste i antifaašiste. Ako imate taj zakon, onda nešto tu nije u skladu. Ili ne možete ispraćati zločince, odnosno optužene za najveće zločine protiv humanitarnog prava, ili čak za genocid, ne možete ih ispraćati s najvećim počastima jer tako ohrabrujete sve druge da nastave onaj projekat koji sasvim i dalje dobro opstajava u Srbiji, taj Miloševićev i Šešeljev u kome je učestvovao veliki broj ljudi i opet bi učestvovao u tom projektu...

I za kraj, imate li još nešto što biste voleli da kažete, nešto što vas nisam pitala...

Rekla bih zbog čega sam ja zabrinuta. Osim onih koje su fundamentalističke, uglavnom u kontaktu ili pod okriljem pravoslavne crkve, te desničarske ekstremne organizacije mladih, postoji i nešto što je desničarska klima među omladinom i to je ono što me najviše brine. Jer to su ljudi koji će voditi ovu državu u najskorijoj budućnosti, a i ovog trenutka oni odlučuju svojom brojnošću i svojim glasanjem ko će sutra vladati u Srbiji. Taj desničarski talas nije kao klatno, obično se tako događa kod zemalja u tranziciji da pobeđuje malo levica, malo desnica, pa malo nostalgije za bivšim vremenom, pa opet malo liberalna vlada... međutim, ova zemlja je doživela rat i užasno nasilje, i prisustvo desnice, one ekstremne, i širenje njene ideologije među mladima može da znači povratak u vreme mržnje i takvih ideja i projekata.

Kako tome stati na put?

Mislim da puno treba razgovarati s ljudima, treba biti krajnje otvoren, treba razgovarati sa svakim i tako širiti tu neku 'oazu normalnosti' jer niko od nas neće ići sam u budućnost niti iko može sam. Imamo odgovornost za sve one koji su oko nas. Razgovarati s ljudima oko nas, vrednosno ih usmeravati, pokazati neke druge sadržaje, polemisati s njima, odvesti ih na neko mesto, znači, boriti se za svakog čoveka pojedinačno. Mislim da je mladima mnogo lakše da to rade u vršnjačkom okruženju jer ako dođe neko ko ima šezdeset i počne da im priča o tome, tu postoji generacijski jaz. Dakle, neka unutargeneracijska edukacija i zainteresovanost svih za to da ekstremna desnica ne bude prisutna među mladima...

H. R.

**O nasilju je svugde štošta rečeno,
a ovde da kažemo nešto i o nenasilju**

Pitati ljude šta misle o pomirenju petnaestak godina od početka ratova na prostoru bivše SFRJ zahteva spremnost na paralelan pogled u prošlost, sadašnjost i budućnost ovog regiona, pri čemu “gledati” znači obuhvatiti vrlo različita gledišta i stavove, uzeti u obzir različite percepcije o uzrocima konflikta i čitav dijapazon raznovrsnih “recepata”, želja i nadanja za budućnost. Čisto faktografski gledano i bez ulaženja u, makar najpovršniju, analizu uzroka i posledica, sadašnje stanje ne ostavlja puno dilema – godina je 2005, region bivše Jugoslavije izdelfen je u mnoštvo država i oblasti koje imaju različite statuse i različite odnose (unutar sebe samih i u odnosu na druge), prema, uglavnom, krvavoj prošlosti tokom koje su određivane sudbine kako država, tako, u mnogoj većoj meri, i pojedinaca/ki.

Nakon ratova vođenih u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini u periodu 1991–1995, poslednji rat vođen na ovim prostorima smešta se u 1999, na Kosovo, dok se ono što se dešavalo u Makedoniji u proleće i leto 2001. naziva “konfliktom”, a pokatkad i “oružanim sukobom”, čime se nesvesno ili svesno odaje težnja da se izbegne etiketa rata kao nečega što je, valjda, dugotrajnije i sa više ljudskih i materijalnih gubitaka i što u svesti ljudi ostaje mnogo duže i bolnije. Pitanje je samo koliko upotreba deminutiva u ovom kontekstu može izbrisati bolno jasnu istinu da je skoro svaki kutak zemlje koja se nekada zvala SFRJ direktno ili indirektno bio pogođen *ratovima*, i da, i dan-danas ratovi (na različitim nivoima i metaforički shvaćeni) uzdrstavaju društva u kojima se *trudimo* da živimo. Već sam izbor termina koji se koriste da bi se pomenuti događaji označili i opisali (nemili događaji, tragedija, oružani sukobi, ratovi, agresije...) puno govori i o našoj polaznoj tački, i o odnosu prema prošlosti, i o shvatanju kategorije odgovornosti... No, koji god termin odabrali ne možete pobeći od činjenice groznog nasilja koje je počinjeno i posledica tog istog nasilja zbog kojih je naš deo sveta postao nezaobilazno mesto u nabranjanju i analizi “crnih tačaka” na svetskoj mapi.

Više od petnaest godina nakon početka ratovanja za države, granice, identitete, slobodu (*sic!*) mi, građanke i građani ovog dela sveta koji ovom prilikom namerno nećemo nazvati Balkanom, ne znamo *suma sumarum* kolike su stvarne žrtve ratova vođenih u naše ime,

koliko je ljudi ubijeno, koliko nestalo, koliko ih je raseljenih i proteranih... Dakle, ni ta takozvana *forenzička* istina još uvek nije dostupna, kao ni podjednako osetljivi, ali i još kompleksniji odgovori na pitanja zašto se sve to desilo, te ko sve i na koji način nosi krivicu i odgovornost za eksploziju nasilja i krvoprolića od kojih, kao društva, još uvek pokušavamo da se oporavimo.

Ono što nasuprot tome znamo i možemo znati (voljno ili nevoljno, otvorenog srca ili sa skepsom i strahom u njemu) jeste da se od svega toga ne može pobeći (bez obzira koliko to neki želeli i pokušavali), te da moramo naučiti kako da sa time živimo, kako da tu prošlost osvetlimo, shvatimo, a onda i prebolimo i ne dozvolimo joj da nas izjeda i potpuno zavlada nama i našim svetom... I da pri svemu tome ne smetnemo s uma da ta prošlost (isto kao ni sadašnjost, ni budućnost) ne postoji izvan i mimo nas, u nekoj sferi u kojoj mi nemamo niti kakvog uticaja, niti kakve odgovornosti. Stavljeni smo dakle, ili smo se sami stavili, pred težak zadatak (dosta ljudi će reći i nemoguć) koji, u zavisnosti od različitih pozicija, za nekoga znači ponovni prolazak kroz traumu, muku i bol, dok je za druge sličniji neprijatnom procesu zabadanja nosa u sopstveni izmet. Em smrdi, em boli...

Jedan od mnogohvaljenih recepata u takvim situacijama jeste i famozno *pomirenje* (engl. reconciliation) koje je već proučeno i analizirano na primeru drugih postratnih i postkonfliktnih područja kakva su Južna Afrika, Gvatemala, Argentina, Čile itd., a nama od srca preporučeno uglavnom od strane vanjskih “eksperata”, diplomata, ponekog domaćeg političara koji pojam obično suzi do granice “mir, mir, mir, niko nije kriv”, medijskih uposlenika/ca koji se jezičkim konotacijama i pluralitetom značenja ionako retko bave... Uz ogradu da nema univerzalno primenljivog pristupa, te da svako društvo mora samo tragati za prihvatljivim načinom na koji će se proces pomirenja odvijati, to zvuči kao sasvim korektno rešenje i ono će se promovisati sa različitih strana, uz različite vrste pojašnjenja, objašnjenja i sa različitih teorijskih, pa i vrednosnih pozicija.

Problem, ne jedini ali svakako najveći, u toj celoj priči jeste što ti promoteri pomirenja najčešće nisu i njegovi nosioci (stvarni i oni poželjni), ili barem nisu prepoznati kao takvi.

Upravo na toj tački vidljiv je značajan doprinos ove publikacije – ako pođemo od pretpostavke da dovoljno znamo šta o pomirenju misle-govore ličnosti iz međunarodnog i domaćeg kulturno-političko-nevladino-vladinog miljea, ostaje da vidimo kako o tome misle i šta povodom toga osećaju razni ljudi iz raznih delova našeg regiona (koje ovom prilikom namerno nećemo nazvati običnim ne želeći da im tom etiketom prišijemo i one nevidljive prateće oznake kakve su: dosadni, neobrazovani i bez stvarne moći da bilo šta naprave-promene).

Bez namere da koncept “pomirenja” odbacimo, ili da ga predstavimo najpodesnijim pristupom za našu situaciju želeli smo samo da iskoristimo javni prostor za prikazivanje autentičnih glasova i razmišljanja ljudi iz regiona o pojmu “pomirenja”; želeli smo da ukažemo na čitav spektar različitih stajališta, shvatanja i emocija koje prate priču na ovu

temu. Od uzimanja zdravo za gotovo da je upravo pomirenje to što nam treba, preko dekonstrukcije i kritičkog razmatranja pojma i njegovih granica, do odbacivanja koncepta, ali ne i vrednosti koje bi on trebalo da sadrži – percepcije su zaista šarene, kao i shvatanja o tome ko je odgovoran da te procese pokrene i nosi ih...

Ono što je većini odgovora zajedničko, i u čemu je najveća vrednost ovih intervjua, jeste vezivanje tog pojma za čitav niz dubinskih i napornih procesa (pa čak i njegova neodvojivost od njih) kakvi su traganje za istinom o tome šta se stvarno desilo i ko je za to odgovoran, propitivanje pojma pravde i dolaženje do konkretne pravde u konkretnim okolnostima, pitanje praštanja i opraštanja, krivice i odgovornosti... Sve ono što se, najšire rečeno, podvodi pod kategoriju “suočavanja sa prošlošću”.

Pitati danas ljude šta misle i kako se odnose prema “pomirenju” znači još i otvoriti jedno polje isprepletanijih strahova, nada, frustracija koje se ne daju tako jednostavno svrstati ni pod jednu naizgled pogodnu kategoriju ili koncept. U vezi sa tim, prikupljeni intervjui pokazuju, između ostalog, da je suvišan i neumesan strah da će se stvari vezane za prošlost olako shvatiti i da će pomirenje biti doživljeno kao nešto što je samo sebi jedini put i svrha. Jer količina proživljenog ratnog iskustva i življenja posredne ili neposredne stvarnosti mržnje i nasilja upravo je obrnuto srazmerno spremnosti da se stvari olako shvate i da se prihvate neke izmaštane prečice koje će nas dovesti do željenog stanja mira. Otvaranje prostora za nepretenciozne ljudske priče o pomirenju doprinosi još jednoj stvari, veoma značajnoj za slaganje mozaika o svemu što se dogodilo na ovim prostorima, a to je beleženje ličnih istorija i ličnih sećanja iz kojih provejavaju ako ne odgovori i rešenja, ono bar natuknice šta je to što boli i žulja i sa čim smo to “tanki”.

Čak i iz naivne tvrdnje da se želi “povratak na ono kako je bilo” može se izvući mnogo korisnih smernica za rad na ovom polju – od toga da nema jedinstvenog pogleda, niti jedinstvene teorije koja bi mogla da opiše ni odnos ljudi iz istog grada (a kamoli države ili regiona) prema društvu-državi u kome su živeli do 1991, te da tu nikakve simplifikacije bilo o “iskrenom i dirljivom” bratstvu i jedinstvu ili o međuetničkim mržnjama starim pet veka nisu dozvoljene. I kao što se pomirenje doživljava kao isključivo lična stvar, tako i velika objašnjenja o onom pre, za vreme i posle rata moraju u nekom smislu u obzir uzeti i ove lične priče. A ako se već traga za nekim univerzalnijim smernicama jedna od svakako najkrucijalnijih mogla bi biti ona da ni „tada“, baš kao ni sada, lična odgovornost nije nešto što je visoko vrednovano u društvu u kome živimo. I da se ne lažemo, nigde i nikada ta vrsta odgovornosti nije nešto što će ljudi rado uprtiti na ramena, ali frapantan nedostatak svesti o tome da se i mi nešto pitamo i imamo neku moć, svakako bi trebalo da bude jedan od vrhunskih prioriteta u izgradnji naših društava. Jer u situaciji u kojoj neke pojmove (tipa nacionalnih interesa i brige za iste) razvlačimo do neviđenih mera i njima obuhvatamo sve što postoji (nacionalni interes u hortikulturi, nacionalni ekološki interes, nacionalni umetnički interes), dotle smo spremni/e podržati sužavanje pojma odgovornosti do takvih mikrodimenzija, da na kraju niko više nema osećaj da je odgovornost nešto

što uopšte egzistira kao vrednost u našem okruženju. Odgovori sabrani u ovoj publikaciji izazivaju različite reakcije i na jedan vrlo specifičan način zapravo daju prilično vernu sliku društva sa raznim varijantama i pravcima mišljenja i delanja. Oni ne samo da ukazuju na par osnovnih pravaca u kojima se procesi nošenja sa teškom prošlošću razumevaju, već dosta jasno ukazuju i na uticaje i socijalne izvore takvih slika. I podsećaju na to da bez ozbiljnog razmatranja ovih stanovišta, ma koliko nam se nekada činila poznatim, ne može biti jasne slike kako ćemo na tom polju delovati, niti kako ćemo u frazu da su “potencijali za izgradnju mira svuda oko nas” udahnuti napokon i malo života.

I na kraju, verovatno je da će biti dosta onih koji će primetiti da u ovoj publikaciji nema intervjua sa ne baš malobrojnim ljudima koji ne žele (ili barem njihove reči i postupci šalju tu poruku) ni suočavanje sa prošlošću, ni pomirenje, ni suživot. I mi kažemo, jeste, istina je, tih priča nema, jer ne želimo da im ustupamo prostor koga ionako imaju napretek. A na pitanje znači li to da surovu stvarnost želimo prikazati kao ružičastu odgovaramo “ne!”. Surovost je tek jedan od elemenata stvarnosti, isto kao što su to nada i ljudskost i saosećanje, a duga praksa mirovnog rada naučila nas je da vrlo istrajno zahtevamo i kreiramo prostor za te malo drugačije priče. Ili drugim rečima “*o nasilju je svugde štošta rečeno, a ovde da kažemo nešto i o nenasilju*”.

Tamara Šmidling

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

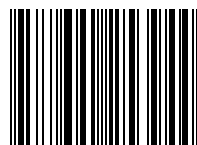
159.923.5(035)
316.647.3/.5(035)

**NE može meni bit dobro, ako je mom
susjedu loše** = As unë nuk mund të ndihem
mirë nëse fqinji im ndihet keq = Не може
мене да ми биде добро, ако на мојот сосед му е
лошо / uredile, redaktuan, уредиле Helena
Rill, Ivana Franović ; [prevod s albanskog
na b/h/s , përkthyen nga gjuha shqipe në
gjuhën boshnjake, kroate, serbe Edina
Hasanaga-Çobaj, Bernard Çobaj ... et al.;
fotografije, fotografitë, фотографии Nenad
Vukosavljević, Nedžad Horozović]. – Beograd
: Centar za nenasilnu akciju, 2005
(Beograd : Standard 2). – 612 str. :
fotogr. ; 30 cm

Uporedo srp. alb. i mak. tekst. – Tiraž
1.500. – Str. 11–16 : Predgovor / Ivana
Franović = Parathënie / Ivana Franović =
Предговор / Ивана Франовиќ.

ISBN 86-902539-4-7
1. Уп. ств. насл. 2. Рил, Хелена 3.
Франовић, Ивана
а) Ненасилно понашање – Приручници б)
Међуљудски односи – Приручници
COBISS.SR-ID 127935756

ISBN 869025394-7

97886901253944